

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України

**НАУКОВІ ПРАЦІ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-
ЗАПОВІДНИКА**

Том 5

Кам'янець-Подільський
2024

УДК 069:94(477.43-21)(063)

ББК 63.3(4Укр-4ХМЕ)

Н16

Друкується згідно рішення науково-методичної ради Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, протокол №8 від 25.09.2024 р.

Рецензенти:

Довжук І. В., доктор історичних наук, професор, професор кафедри соціальних комунікацій, документознавства та інформаційної діяльності Університету Григорія Сковороди в Переяславі

Зубко О. Є., кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса

Редколегія: *Карпова Т. М.*, в.о. директора Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (голова); *Ващук Д. П.*, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України; *Калуцький С. С.*, кандидат історичних наук, завідувач науково-експозиційного відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника; *Комарніцький О. Б.*, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (відп. ред.); *Сльозкін М. О.*, молодший науковий співробітник науково-експозиційного відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний секретар).

Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. / [редкол.: Т. М. Карпова (гол.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. іст. музей-заповідник, 2024. Т. 5. 205 с.

До п'ятого тому «Наукових праць Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника» увійшли матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Суспільні трансформації на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.» (18 квітня 2024 р.).

УДК 069:94(477.43-21)(063)

ББК 63.3(4Укр-4ХМЕ)

©Автори статей, 2024

ЗМІСТ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ. ПЕРСОНАЛІ В ІСТОРІЇ КРАЮ

Продан А.О. КОНТРАБАНДА ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЧЕРЕЗ ТЕРИТОРІЮ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ	8
Федьков О.М. РЕАКЦІЯ ЧИ СТАБІЛІЗАЦІЯ: СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У 1907-1910 рр.	13
Колесник В.Ф., Чеберяко О.В. АГРАРНО-СЕЛЯНСЬКІ ВИМОГИ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	20
Адамський В.Р. ПОЛІЦІЯ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ШТАТНИЙ РОЗПИС ТА МІСЦЯ ДИСЛОКАЦІЇ	30
Прокопчук В.С. ІСАЙЯ З КАМ'ЯНЦЯ.....	34
Сакалюк А.П. МАРІАННА ЛЮБОМИРСЬКА САНГУШКО.....	37
(1693-1729) – МАЛОВІДОМА МЕЦЕНАТКА	37
Трембіцький А.М. ПОДОЛЯНИН ОЛЕКСІЙ КОЗЛОВСЬКИЙ – УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ, НАУКОВИЙ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ	44
Лисий А.К. ВАЖКА ДОЛЯ НЕВІДОМОГО РЕВОЛЮЦІОНЕРА	50
Гадинко О.О. ПРИЗАБУТІ ІМЕНА ПОВЕРТАЮТЬСЯ	52
ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСКОСТІ	52

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ

Хоптяр Ю.А., Хоптяр А.Ю. (З ІСТОРІЇ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ МОРАЧЕВСЬКИХ, В. СТЕФАНІКА ТА О. КОБИЛЯНСЬКОЇ)	52
Пилипенко О.Є. АГРАРНИЙ КАПІТАЛ УКРАЇНИ І СВІТОВИЙ ПРОДОВОЛЬЧИЙ РИНОК У 1861-1914 рр.	68
Мельничук М.О. ДОЛЯ ЧИНШОВОЇ ШЛЯХТИ ПОДІЛЛЯ ПІСЛЯ ІНКОРПОРАЦІЇ КРАЮ В СКЛАД РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У 1795-1861 рр.	75
Макогончук О.С. АНАЛІЗ РОЗВИТКУ МІСТА СЛАВУТИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	78
Єсюнін С.М. ІСТОРІЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ (1897-1920).....	82

Сльозкін М.О. ПІДПРИЄМЛИВІСТЬ ЮДЕЇВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ, ЯК «ФАКТОР НАПРУГИ» НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	96
Кліщинський П.В. ПОДІЛЛЯ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ)	101
Скрипник А.Ю. ФОРМУВАННЯ І СТАНОВИЩЕ СИСТЕМИ ВІЙСЬКОВОЇ ЛОГІСТИКИ В ПРАВОБЕРЕЖНІЦІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.	107
Олійник С.В., Сидорук С.А. СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ДОПОМОГА СІМ'ЯМ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ З ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПІД ЧАС КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ	113
Кабачинський М.І., Савіна І.О. ПІДРОЗДІЛИ ОКРЕМОГО КОРПУСУ ПРИКОРДОННОЇ СТРАЖІ НА ТЕРЕНАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ	118
Коржик С.А. МЕТРИЧНІ КНИГИ ЛЕТИЧІВСЬКОГО КОСТЕЛУ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЛЕТИЧЕВА У ХІХ СТОЛІТТІ	126
Гурська К.О. НОВОКОСТЯНТИНІВЩИНА У КАМЕРАЛЬНИХ, ГЕОГРАФІЧНИХ, ТОПОГРАФІЧНИХ, ЕКОНОМІЧНИХ, ВІЙСЬКОВИХ ТА ЕТНІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ ст.	140
Романюк І.М. ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ В 1920-ТІ РОКИ	152
Солодковська І.В. УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМИНИ І ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ В СУЧАСНІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	157
Завальнюк О.М. ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	164
Задорожнюк О.Б. ЗОБРАЖЕННЯ НА РЕЛІГІЙНИХ МЕДАЛЯХ, ЯК ПРОЯВ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВЗАЄМИН НА ТЕРЕНАХ ПОДІЛЛЯ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.	175
Комарніцький О.Б., Комарніцька Л.М. СТАРА УШИЦЯ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ	184
Зелінський Р.М., Лазаренко В.І. ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ ЛІТИНЩИНИ НА ПОДІЛЛІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ПОДОЛЬСКИХ ЕПАРХИАЛЬНИХ ВЕДОМОСТЕЙ»	190
Пришляк О.Б. ДІЯЛЬНІСТЬ ПОДІЛЬСЬКОГО ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОГО ТОВАРИСТВА У С. КРИВЧЕ	197

IV ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «СУСПІЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст.»

18 квітня відбулася IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Суспільні трансформації на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.». Співorganizаторами виступили Міністерство освіти і науки України, Кам'янець-Подільська міська рада, Національна академія наук вищої освіти України, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України, Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. Цього року конференцію було проведено у міській Ратуші.

У форумі взяли участь близько 60 науковців з різних міст України – Києва, Житомира, Тернополя, Вінниці, Чернівців, Хмельницького, Кам'янця-Подільського, Дунаївців, Ізяслава, Летичева, Славути, Чемерівців, Літина, Збаража. Серед них – 18 докторів наук, професорів. Із вітальним словом до присутніх звернулися заступник Кам'янець-Подільського міського голови Дмитро Назаренко, директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника Тетяна Карпова, заступник голови Хмельницької обласної організації НСКУ, заступник декана історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор історичних наук, професор Олександр Комарніцький.

На пленарному і секційних засіданнях науковці обговорили низку проблем. Серед них – джерелознавчі та історіографічні аспекти історії України та краю, соціально-демографічні та етнічно-національні процеси, церковно-релігійне життя, економічний та культурно-освітній розвиток, зміни в системі влади та самоврядування, політичний розвиток регіону, повсякдення подолян, ментальність, розвиток національної свідомості краян, медицина та охорона здоров'я, військова присутність як чинник суспільного життя на Поділлі, персоналії в історії краю.

Матеріали конференції будуть опубліковані в тематичному науковому збірнику.

***О. Б. Комарніцький,**
заступник декана історичного факультету
з наукової роботи та міжнародних зв'язків,
доктор історичних наук, професор*

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ. ПЕРСОНАЛІ В ІСТОРІЇ КРАЮ

А. О. Продан,

аспірант кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих
дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені
Івана Огієнка

КОНТРАБАНДА ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЧЕРЕЗ ТЕРИТОРІЮ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття розглядає важливий аспект діяльності політичних партій на початку ХХ ст., а саме механізми та масштаби транспортування нелегальної літератури через територію Подільської губернії. Використовуючи архівні матеріали та сучасні дослідження, у статті висвітлюється вплив політичної контрабанди на формування суспільно-політичних настроїв тогочасного населення.

Ключові слова: *Подільська губернія, Кам'янець-Подільський, «Искра», нелегальна література, контрабанда, Російська імперія.*

Головним завданням будь-якої політичної партії є безпосередній вплив на формування ідеологічних засад та вироблення стратегій розвитку суспільства. Однією з важливих складових діяльності осередків політичних партій Подільської губернії на початку ХХ ст. було таємне введення нелегальної літератури, яка друкувалася за кордоном, на територію Російської імперії. Центральні органи соціалістичних партій зазвичай функціонували за межами країни, використовуючи демократичні свободи в європейських країнах, що сприяло поширенню їхніх ідей в Російській імперії.

Мета статті – проаналізувати та висвітлити процеси контрабанди політичної літератури через територію Подільської губернії на початку ХХ століття.

Після другого поділу Речі Посполитої у 1793 р., в результаті якого територія Східного Поділля перейшла під владу Російської імперії, утворилася Подільська губернія. Головним адміністративним центром губернії стало м. Кам'янець-Подільський. Завдяки ряду адміністративно-територіальних реформ у 1795, 1797, 1802 та 1804 рр., була остаточно сформована територія губернії [8, с. 7], її загальна площа становила 36 200 квадратних верств з населенням 3 018 299 осіб (за даними перепису 1897 р.) [9, с. 3].

Чому наш дослідницький погляд зупинився саме на Подільській Губернії? На заході Поділля проходив 350-кілометровий кордон з Австро-Угорською імперією, саме тут відбувалося найважче для політичних організацій – перетин кордону.

Одним із головних способів доставки забороненої літератури в Росію була політична контрабанда, яка переправлялася різноманітними шляхами й способами. Транспортування відбувалось у кошиках, валізах, альбомах та

картинах, в ящиках, у палітурках книг, у поясах, які надягали на себе перевізники [3, арк. 3]. Один з головних шляхів перевезення нелегальної літератури проходив через кордон Російської та Австро-Угорської імперії й пролягав через територію Поділля.

З червня 1901 р. по квітень 1902 р. шлях транспортування забороненої літератури Мюнхен – Відень – Львів – Київ проходив через містечко Теофіполь Старокостянтинівського повіту Волинської губернії. За цей період по ньому було перевезено приблизно 40 пудів нелегальних видань. Однак у квітні 1902 р. цей шлях припинив свою роботу, через численні арешти з боку царської влади [10, с. 77].

З травня 1902 р. відновлюється транспортування нелегальної літератури через м. Львів, але Теофіполь замінили на м. Кам'янець-Подільський. На початку 1903 р. соціал-демократи та соціалісти-революціонери створили губернському центрі спеціально діючі бюро у справах транспортування літератури [7, с. 40].

Прикордонною стражею, поліцією та жандармами неодноразово виявлялися факти контрабанди літератури. Так, між селами Мар'янівка та Гуків Кам'янецького повіту на початку січня 1903 р. заарештували В. Гаманюка, який намагався нелегально перетнути кордон. Під час обшуку виявлено 25 одиниць забороненої літератури закордонного представництва ПСР та РСДРП [14, арк. 132-132 зв.].

На початку 1903 р. з боку Австро-Угорської імперії контрабандою політичної літератури займалися жителі с. Гусятин євреї І. Лаунер та М. Кауфман, а з боку Російської імперії житель м-ка Чемерівці Кам'янецького повіту М. Лаунер, рідний брат І. Лаунера. Завдяки налагодженим стосункам їм вдалося через прикордонне с. Бондарівку Кам'янецького повіту успішно перевезти 10 пудів нелегальної літератури закордонного видавництва ПСР та РСДРП. Її переправляли в Чемерівці, звідти в м-ко Лянцкорунь, а потім через Жердя в Кам'янець-Подільський [14, арк. 4-4 зв.].

16 січня 1903 р. до І. Лаунера приїхав невідомий росіянин із Женеви. Після арешту ним виявився агент «Искры» – М. Надежин. Під час обшуку, при ньому була валіза забороненої літератури, яка складалась з трьох видань соціал-демократичної, а найбільше – Партії соціалістів-революціонерів та анархістів [15, арк. 3-4]. 28 січня 1903 р. начальник Подільського ГЖУ отримав звістку від старости с. Гусятин про те, що у с. Шидлівці Австро-Угорської імперії священник Тимницький організовує перевезення нелегальних видань у межі Російської імперії. Через декілька днів у с. Вікторівка Кам'янецького повіту заарештували місцевого жителя К. Колесника який переправляв декілька ящиків літератури, загальною вагою близько 5 пудів, в яких було 4350 примірників революційних видань, переважно газети «Искра» [15, арк. 17].

Вищезгадана література прямувала до соціал-демократичного бюро в справах транспортування літератури в м. Кам'янець-Подільський. У грудні 1902 р. його очолив агент «Искры» М. Кудрін, який видавав себе за київського міщанина М. Смоліна. Під час арешту М. Кудріна, у його квартирі знайшли записник, у якому зазначалося, що він переправив на територію Російської

імперії близько 15 тис. примірників «Искры» та іншої забороненої літератури [11, арк. 5-5 зв.].

У ніч на 10 квітня 1904 р. поблизу прикордонного с. Ісаківці, Кам'янецького повіту Подільської губернії, прикордонники затримали І. Озембловського, у якого виявили два мішки нелегальної літератури, перевезені на російський берег через р. Дністер на двох зв'язаних між собою човнах. Під час огляду було знайдено 803 екземпляри нелегальних видань, серед них «Социальная революция», «Рабочее дело в России», «Восток и Запад», «Искра», «Селянин». Усі ці твори, як зазначалося в протоколі огляду речей, зухвало засуджують чинний у Російській державі суспільний устрій, вказують на необхідність його повалення та закликають робітничий клас до боротьби з урядом за політичну свободу [1, арк. 22].

У квітні 1904 р. в прикордонному с. Чернокозинці Кам'янецького повіту, у домі місцевого жителя Ф. Углянюка затримали О. Штеренберга, який нелегально перетнув кордон. При затриманому знайшли валізу, річний паспорт на ім'я Петрова Михайла Андрійовича, що виявився підробкою; шмат картону з незрозумілими на ньому засекреченими замітками, папір із розкладом поїздів між станціями Ларга, Київ та Смоленськ. При огляді валізи, в ній виявилось понад 1500 екз. різних видань нелегальної літератури закордонного видавництва РСДРП. Серед них: «Развитие научного социализма», «Пролетарский праздник», «Милитаризм и рабочий класс», «Либералы и социалисты», «Социальная революция», «История революционных движений в России», «К деревенской бедноте», «Письмо к товарищу о наших организованных разногласиях» В. Леніна, «Русский рабочий в революционном движении» (по особистим згадкам Г. Плеханова), «Проект программы РСДРП», «Восьмичасовой рабочий день и его назначение» та газети «Искра» за 1901, 1902, 1903, 1904 рр. [2, арк. 15-15 зв.].

1905 р. характеризується збільшенням випадків політичної контрабанди, що було спричинено початком революції 1905–1907 рр. 8 березня 1905 р. затримали Ш. Полтуна, з підозрою у перевезенні з Австрійської Тарноруди в Проскурів нелегальної літератури. На допиті затриманий повідомив, що 7 березня до нього прийшов невідомий єврей та попросив його притримати у себе 4 тюки товару. Не знаючи, що знаходиться в тюках, він їх прийняв та отримав від єврея плату у розмірі 1 рубль. У тюках виявились наступні антиурядові видання: брошури «О нашей тактике», прокламації «Две диктатуры» та «Ко всем гражданам России», № 84 газети «Искры». Загальна вага тюків становила 6 пудів 10 фунтів [6, арк. 6; 12, арк. 4-5].

У ніч на 21 квітня 1905 р. біля с. Волохи Кам'янецького повіту увагу поліції привернув невідомий молодий чоловік, який щойно перетнув кордон. Під час його обшуку навколо тіла, під одягом, виявився спеціальний широкий пояс із полотна, із різними працями нелегальної літератури в кількості 71 екземпляр [3, арк. 3].

Зазначимо, що місцеві жителі прикордонних сіл заробляли кошти не лише на перевезенні політичної контрабанди, але й на видачі інформації про це місцевим представникам влади [5, арк. 1].

Після того, як нелегальна література з прикордонних містечок Подільської губернії потрапляла до м. Кам'янця-Подільського, далі вона транспортувалась до м. Проскурова, а звідти залізницею – в інші міста Російської імперії. Зазвичай, це робилося через місцеві відділення (Кам'янець-Подільське та Проскурівське) транспортної контори «Наdejда» [4, арк. 1].

Через транспортну контору «Наdejда» у м. Кам'янці-Подільському, на місці якої тепер стоїть будівля місцевої школи, під виглядом домашніх речей через Проскурів газету «Искра» направляли до Москви, Києва, Харкова, Самари та інших міст. У записнику М. Кудріна, який потрапив до рук жандармів під час його арешту, виявили запис про те, що з листопада 1902 р. до лютого 1903 р. через Кам'янець-Подільський було переправлено 60 пудів марксистської літератури. До поширення та читання газети «Искра» та іншої нелегальної літератури залучались й звичайні місцеві жителі, агенти «Искры» знаходили подібних до себе за віком та інтересами осіб та залучали їх до поширення нелегальних видань [11, арк. 5-5 зв.]. Організатором перевезення нелегальної літератури був Ш. Хаїс – агент Проскурівського відділення транспортної контори «Наdejда» [13, арк. 17-17 зв.].

Г. Шпилька – народився 1949 р. в с. Долиняни Хотинського району Чернівецької області. Активно займався дослідженням діяльності організації «Искра» та вивчав шляхи транспортування нелегальної літератури, які проходили через територію Хотинщини. У своїй праці «...Шли до рассвета» він розповідає, як йому 22 жовтня 2013 р. вдалося відвідати с. Окопи: «Мені неодноразово доводилось приходити на берег Дністра біля сіл Атаки, Жванець, Окопи з бажанням ще раз заглянути в минуле, з надією, що воно відгукнеться. Клаптик землі, що клином приєднався до річок Дністер та Збруч у далекому минулому, став вузькою, але надійною стежкою для просування газети «Искра» у східні та південні міста імперії» [16, с. 5].

Під час своєї подорожі Г. Шпилька познайомився з вісімдесятип'ятилітнім місцевим жителем с. Окопи М. Проданом. «А ви знаєте, у нас тут і «Искру» проносили», – мовив старий. Автор відразу дав зрозуміти М. Продану, що саме це його й цікавить та запитав: «А про прізвище Гордієвський ви чули? Вам щось відомо про них?» Місцевий житель відповів: «Так, так були такі. Газету переносили там в Окопах, де Львівська брама. Там є рів, кам'яні укріплення та такі печури... Там вони всі ці люди, які цим займалися, там вони й збиралися у цих печерах. А далі через «Гершків Яр» вони несли цю газету та іншу літературу, але куди вони йшли мені не відомо» [16, с. 148].

Отже, на початку ХХ ст., на території Подільської губернії, партійно-політичний рух характеризувався поодинокими випадками агітації й пропаганди, перевезенням контрабандним шляхом різноманітних транспортів нелегальної літератури з подальшим переправленням її територією Російської імперії. Подільська губернія стала важливим центром розповсюдження політичної інформації. Цей період також характеризується утворенням місцевих осередків політичних партій, які виникали у містах губернії (Кам'янець-Подільський, Вінниця, Балта, Могилів-Подільський, Проскурів

тощо). У менш населених районах діяли лише поодинокі прихильники, які займалися поширенням забороненої літератури.

Список використаних джерел і літератури:

1. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7800. 24 арк.
2. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7798. 24 арк.
3. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7897. 24 арк.
4. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7872. 17 арк.
5. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7799. 9 арк.
6. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 3910. 11 арк.
7. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. Вінниця: [Б. в.], 1925. Ч. 2. Робітничий рух та діяльність революційних організацій 1904–1906 рр. 1925. 125 с.
8. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / Укладачі автори вступної статті С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 124 с.
9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. XXXII. Подольская губерния. / Под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. 285 с.
10. Ткач С., Решетченко Д. Партійно-політичне життя в Подільській губернії на початку XX століття: монографія : у 2 кн. / [за наук. ред. д-ра іст. наук О. М. Федькова]. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута»», 2020. 368 с.
11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 573. 297 арк.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 419. Оп. 1 Спр. 3909. 11 арк.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 772. 138 арк.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 583. 133 арк.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 576. 93 арк.
16. Шпилька Г. ...Шли до рассвета (История транспортировки газеты «Искра» и деятельности организации) : научное исследование. Черновцы: Букрек, 2014. 200 с.

О. М. Федьков,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри археології, спеціальних
історичних і правознавчих дисциплін
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

РЕАКЦІЯ ЧИ СТАБІЛІЗАЦІЯ: СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У 1907-1910 рр.

У статті розглянуто питання наукової термінології при висвітленні конкретно-історичних питань в історії України. Висвітлено діяльність національної (УСДРП) та інтернаціональної (УСДС) соціал-демократичних організацій у Подільській губернії в період реакції (червень 1907–1910 рр.

***Ключові слова:** соціал-демократія, УСДРП, УСДС, Подільська губернія, реакція.*

З розпуском Державної Думи другого скликання в Російській імперії розпочався новий період історії, який в літературі іменують добою реакції або ж стабілізації. У контексті конференції, предметом якої є «Суспільні трансформації на Поділлі наприкінці XVIII – на початку ХХ ст.», варто відзначити, що зміни (перетворення) в регіоні відбувалися шляхом інкорпорації, інтеграції, модернізації, еволюції, реформи, революції, а також і реакційної політики, яка, зокрема, впроваджувалася після поразки змови декабристів, після вбивства Олександра II та поразки революції 1905 р.. Звісно, не можна абсолютизувати реакцію, розглядаючи її як суспільно-політичний рух до повної реставрації та збереження старих порядків. Можемо її розглядати як часткове повернення до минулих політичних, економічних, соціальних і культурних практик. Водночас, на наш погляд, видається невдалим термін «період стабілізації» як заміник «доби реакції»; він може розглядатися як спроба реабілітації Російської імперії, політика якої не відповідала потребам суспільства, зокрема переважної більшості жителів монархії Романових. Жодним чином не прагнули до «стабілізації» жителі українських губерній, які не змогли закріпити демократичні перетворення, які відбулися в 1905–1907 рр., та потребували подальшої боротьби за досягнення політичних, соціально-економічних і духовно-культурних змін.

Український соціал-демократичний рух на Поділлі в 1907–1912 рр. знайшов відображення у сучасній науковій літературі. У працях з історії соціал-демократії В. Головченка, О. Федькова відзначається діяльність марксистських організацій у краї[14; 18]. Діяльність УСДРП і Спілки в контексті партійно-політичного життя в Подільській губернії початку ХХ ст. у знайшла відображення у монографії С. Ткача та Д. Решетченка[16]. Діяльність соціал-демократів під час виборів до III і IV Державних Дум вивчав А. Глушковецький[15]. Попри це, історія соціал-демократії на Поділлі потребує

подальшого дослідження, оскільки ново виявлені архівні матеріали уможливають з'ясувати невивчені аспекти, здійснити порівняння та нові висновки.

Початок добі реакції 3 червня 1907 р. поклав розпуск Державної Думи та запровадження нового виборчого закону, який суттєво обмежував виборчі права громадян. Водночас правоохоронні органи царизму здійснювали репресії проти членів ліберальних і соціалістичних партій, учасників демократичного та революційного руху в 1905–1907 рр. Українські політичні та культурні організації, преса знову піддавались гонінням влади. Попри такі несприятливі умови, у Подільській губернії продовжувалась діяльність українських соціал-демократичних організацій двох напрямів – національної Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) і інтернаціональної Української соціал-демократичної спілки (УСДС), яка складала автономну частину Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП).

Нами розроблена класифікація соціал-демократичних організацій, яка, залежно від переваг у розв'язанні соціальних і національних проблем і від принципів партійного будівництва та складу учасників, передбачає поділ марксистських партій Російської імперії на інтернаціональні та національні. Діячі інтернаціональних марксистських організацій обстоювали побудову соціалістичного ладу, в якому унаслідок усупільнення засобів виробництва будуть ліквідовані класи, а відтак – соціальний та національний гніт. У партійному будівництві вони висловлювалися за створення єдиної, централізованої соціал-демократичної партії, в якій національні секції мали діяти на автономних засадах. За складом учасників зазначені організації були полі національними[18, с. 73].

Програмні вимоги національних соціал-демократичних партій також ґрунтувалися на класових засадах і передбачали революційний переустрій суспільства. У питанні про майбутній національно-правовий статус пригноблених націй вони виступали за досягнення політичної незалежності, національно-територіальної чи екстериторіальної персональної автономії. У побудові партій вони були за існування незалежних соціал-демократичних партій або ж РСДРП як федеративне об'єднання національних марксистських організацій. До складу національних марксистських партій входили переважно представники тієї національності, яку вони представляли[18, с.73]. На території Подільської губернії функціонували осередки національних (УСДРП, Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії (Бунд)) та інтернаціональної Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), автономною складовою якої була Українська соціал-демократична спілка. У зазначеній статті ми розглянемо діяльність двох українських організацій – національної УСДРП та інтернаціональної УСДС.

Кам'янецька організація УСДРП, за матеріалами партійних звітів, у 1907 р. нараховувала близько 170 членів[2, арк. 100]. Вона утворилася на Різдво 1906 р.; її фундатором і лідером став лікар П. Блонський[17, с. 65]. Найбільші партійні осередки українські соціал-демократи мали в таких селах повіту: Чернокозинці – 20, Армяни – 12, Боришківці – 10, Залуччя – 10, Черче – 6, а

також у Приворотті Ушицького повіту – 30 і Метанівці Гайсинського повіту – 10 осіб. Проте в багатьох поселеннях, як зазначалось у звіті, діяв лише «іден член» (Гуменці, Дунаєвці, Маків, Рахнівка, Смотрич та ін.) [2, арк. 102, 103]. Звісно, складно було уседекам-одинакам досягнути значних результатів роботи.

На початку періоду реакції відбулася третя конференція Кам'янецької організації УСДРП, на якій розглядали питання про тактику партії в умовах розпуску II Державної Думи та обговорювали новий виборчий закон [2, арк. 100]. Українські соціал-демократи, як засвідчили наступні події, брали участь у третьодумських виборах.

У серпні 1907 р., діячі УСДРП скористалися можливістю та провели три зібрання за участі 27 учителів, що брали участь у «общеобразовательних курсах» для учителів нижчої школи у Кам'янці-Подільському [2, арк. 100]. Як бачимо, національні соціал-демократи вбачали в українському учительстві свого природнього союзника.

У звітах відзначалася робота найактивніших партійних організацій. Наприклад Городоцька група, яка складалася з 12 робітників чавуноливарного заводу та 8 селян, заснувала два гуртки. Проводили періодичні зібрання. Мали бібліотеку, касу, гектограф – прилад, на якому тиражували листівки, проводили масовки – зібрання жителів містечка. Про організаційну зрілість городоцьких уседеків свідчило те, що вони посилали делегата на Кам'янецьку конференцію та мали зв'язки з ЦК партії [2, арк. 102].

Приворотська група мала свою бібліотеку (близько 100 книжок), касу та гектограф. Члени осередку організували п'ять масовок, друкували відозви та вели агітацію по навколишніх селах. Делегати групи брали участь у губернській партійній конференції [2, арк. 100]. У вересні 1907 р., як встановив С. Ткач, українські соціал-демократи з Привороття видали українською мовою листівку «До селян», в якій зазначали про труднощі виборчої кампанії до III Думи. Водночас вони закликали до участі в виборах та обрання «таких людей, які могли постояти за народ з честю, боротися з правительством за землю і за визволення народу» [16, с. 190, 332]. Проте арешт інтелігентів – керівників групи негативно позначився на подальшій роботі групи [2, арк. 103].

Діяльність УСДРП на Поділлі, починаючи з кінця 1907 р., зовсім припинилася, оскільки місцевих партійних керівників заарештували або вони, як П. Блонський, вимушено покинули край. Загалом українські соціал-демократи мали невелику кількість нечисленних осередків, які зосереджувалися переважно в селах Кам'янецького повіту. Свою діяльність вони спрямовували переважно на селянство.

У другій половині 1907 р., унаслідок репресій проти керівництва УСДРП, частину її діячів засудили, інші, побоюючись арешту, – емігрували. Унаслідок цього ЦК, обраний на третьому з'їзді, фактично перестав функціонувати [14, с. 104]. У Подільській губернії український соціал-демократичний рух тимчасово припинив існування.

Українська соціал-демократична спілка наприкінці революції 1905–1907 рр. діяла як автономна територіальна організація РСДРП на теренах Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської губерній та,

частково, Гомельщини та Бессарабії, тож всі партійні осередки Поділля підпорядковувалися її Головному комітету[18, с. 281–374]. Проте на початку доби реакції в країні відбувся загальний занепад революційного руху, а Спілка опинилася у фокусі уваги жандармів; за її діячами велося стеження, вони заарештовувалися. Можливо, найбільшою проблемою було те, що в лавах УСДС перебували агенти охоранки, які діяли під кличками та передавали інформацію про діяльність громад та їхнє керівництво. Зокрема, про осередки Спілки та їхніх активістів у Подільській губернії інформували «Благовещенській», «Нікольський», «Савелій», «Андрій», «Новий» [9, арк.98–100: 5, арк. 54 зв., 61 зв.,79, 79 зв., 80 зв.,118, 162 зв., 163 зв.]. Помічник начальника Подільського ГЖУ у Вінницькому повіті доповідав про роботу низки секретних співробітників і навіть назвав ім'я агентки в Спілці та суму оплати: акушерка Кофман, 25 руб. в місяць[6, арк. 138]. У грудні 1908 р. у Вінницю прибув провідний діяч Закордонної групи Спілки Й.Барановський (партійне псевдо – Антип), який роз'їжджав по спілківських громадах з метою скликання конференції. Проте цей приїзд не віщав нічого доброго. Справа у тому, що він був агентом Київського охоронного відділення й передавав туди всі відомі йому відомості[18, с. 417–418]. Відтак, унаслідок низки зазначених причин організації УСДС поступово згортали чи припиняли роботу.

У другій половині 1907 р. у Подільській губернії ще функціонувала мережа спілківських осередків, сформована в період революції. Попри номінальне об'єднання УСДС і Загального єврейського робітничого союзу у Литві, Польщі та Росії (Бунду), зазначені організації на місцях діяли автономно, десь конкуруючи між собою. Для прикладу у листі з м. Бар Могилівського повіту, від якогось Йосипа, у Головний комітет УСДС, датованому 8 серпня 1907 р., повідомлялось, що під керівництвом Бунду у місті діяло дві профспілкові організації прикажчиків чисельністю 50 осіб і кравців – 45. Майже всі вони – бундівці, за винятком чотирьох прикажчиків-спілківців. Група Спілки, за словами адресанта, діяла в місті лише рік і не змогла залучити в свої лави достатньо робітників одного цеху. Тільки тепер вона стала поширювати свій вплив і організовує робітників цукрових заводів і млинів. Йосип інформував, що найближчим часом групу покине два працівники й тому просив надіслати «на зиму людину», оскільки окрім міської роботи, хоча й «нікчемної», є «досить великий сільський район із напіворганізованими вже селянами, які з розпростертими обіймами прийняли би професіонала» [8, арк. 127]. Втім, на той час ГК УСДС не мав достатньої кількості професійних революціонерів, щоб допомогти барській групі.

У серпні-вересні 1908 р. в губернії, за даними охоранки, активніше діяли спілківські осередки Летичева, Літина, Немирова, Тульчина та Вінниці, слабше – у Кам'янці-Подільському, Проскурові, Барі та Могилеві-Подільському. Фінансове становище громад було важким, а по селах зрідка розповсюджувалися нелегальні видання [16, с. 192–193]. Змінився характер діяльності соціал-демократів у добу реакції. Вони прагнули використовувати легальні можливості – відкривали крамниці споживчих товариств, проводили своїх членів до складу органів місцевого самоврядування [12, л. 5].

Попри репресії, все ж організаційна партійна робота провадилася. У середині серпня 1908 р. діячі немирівського осередку Спілки спробували скликати районну конференцію з метою консолідації громад і налагодження зв'язків з керівним центром. Передбачалося скликати форум у Немирові або Вінниці, де продовжували діяти діяли сільські організації [4, арк. 30]. Проте, чи відбулася зазначена конференція – невідомо.

Найактивнішою залишалась Вінницька організація Української Спілки, керівництво якою здійснювали приватний учитель Г. Боркун, зубний лікар В. Гельтман і міщанка П. Шрайберг. Джерела засвідчують, що вінницькі спілківці підтримували зв'язки з редколегією газети «Правда» (Женева, Відень), провідний діяч якої М. Меленевський «отримав мандат» на видання цього соціал-демократичного органу. Примірники цього часопису поширювалися у Вінниці, надсилалися в Бердичів. Вінницька організація УСДС поширювала свій вплив лише на східну частину Поділля і у квітні 1909 р. навіть зуміла провести конференцію сільських організацій, 15 учасників якої обрали Подільський районний комітет [3, арк. 105; 9, арк. 71, 96–97; 10, арк. 4–9; 11, арк. 1–11].

Навесні 1909 р., унаслідок співпраці з редколегією «Правди», зокрема з М. Меленевським, активізувалася діяльність Волинського та Подільського районних комітетів УСДС, які налагодили між собою зв'язки. У квітні Волинський і Подільський районні комітети спільними зусиллями видрукували відозву «Что делают сельским рабочим?» [7, арк. 113], в якій автори з'ясовували причини важкого становища сільських робітників і закликали останніх, з метою відстоювання власних інтересів, створити «міцну постійну професійну організацію». Робітникам рекомендувалося виробити колективні вимоги підвищення заробітної плати та покращення умов праці, «селу з селом міцно зв'язатися через виборні сільські комітети» та за допомогою солідарного страйку добитися їхнього виконання. Листівка завершувалася словами: «В нас самих, в нашому дружньому єднанні, в нашій робітничій організації наша сила та запорука нашого кращого життя» [7, арк. 114, 114 зв., 115]. Однак в умовах реакції реалізувати ці рекомендації виявилось складно.

У середині травня 1909 р. здійснювалася підготовка до проведення спільної конференції Волинського та Подільського районів. З цією метою 10 травня з Києва у Бердичів приїжджав представник Центральної групи Спілки «якийсь Захаренко», який зустрічався з керівником волинських спілківців Д. Бродським. Місцем її проведення спочатку визначили спочатку Бердичів, згодом – Рівне, а потім, у зв'язку з арештами в цьому місті, – Володимир-Волинський [8, арк. 52–53].

У руки таємної поліції потрапило листування соціал-демократів, яке свідчило про підготовку конференції. Із нього стало відомо, що зібрання («ярмарка») мало відбутися в червні у Володимир-Волинському, а кількість делегатів («купців») з технічних причин не мала перевищувати п'ятнадцять осіб. Очікувався приїзд із-за кордону «головного представника закордонної фірми» [3, арк. 98–99, 105–105 зв., 109–109 зв., 113–127 зв., 190]. Щоправда,

історичні джерела не повідомляють, що така конференція все ж відбулася.

Починаючи з другої половини 1909 р. про діяльність УСДС маємо поодинокі відомості, які стосуються співпраці громад Подільської та Волинської губерній. На основі даних таємної агентури, жандарми знали, що наприкінці серпня та у вересні у Вінницю приїжджали з-за кордону спілківські емісари М. Менес і М. Меленевський. Останній привіз з собою 3000 екз. № 4 газети «Правда», частина з яких призначалася для Бердичева [9, арк. 87, 99, 100]. У п'ятому числі часопису повідомлялось про спільне засідання подільського та волинського районних комітетів. Останні закликали редколегію притримуватися тієї ідейно-політичної лінії, яку вони означили в перших номерах. Бердичівські спілківці інформували правдівців про те, що робітники охоче підписуються на неї. Наприкінці 1909 р. члени УСДС Подільського району безуспішно спробували скликати конференцію [18, с. 452].

Проте жандарми, завдяки внутрішній агентурі, пильно стежили за діяльністю Подільського комітету Спілки у Вінниці і протягом 1909 р. тричі (20 квітня, 26 серпня та 16 листопада) провадили труси серед його членів [1, арк. 1; 9, арк. 87, 87 зв.; 10, арк. 9]. І хоча їм бракувало доказів для арешту спілківських керівників, зазначені акції підточили роботу громади, але не зупинили. Про це свідчив агент «Андрій», який 12 січня 1910 р. інформував про діяльність секретаря Подільського районного комітету Спілки РСДРП Тафловіча, що отримував і поширював газету «Правда» [5, арк. 35–36 зв.]. Станом на 1 лютого 1910 р., як стало відомо охранці, частина його членів вибули з вінницького району, а з тих, що залишилися, «ніхто не бажає брати на себе організаційної діяльності» [5, арк. 54 зв.]. Втім, в громаду ще продовжували надходити невелика кількість чисел «Правди» [5, арк. 54 зв.]. Отже, діяльність спілківців у Вінниці поступово згасала.

У березні 1910 р. у Кам'янець-Подільський прибув студент Московського університету І. Ільницький, який, за даними агентури – «видний діяч партії «Спілка» і хороший технік». За два-три тижні перебування у місті він планував налагодити зв'язки між Кам'янцем і «центральною явочною квартирою» у Києві, а також залучити до роботи спілківців у Балтському, Кам'янецькому, Ушицькому, Проскурівському, Могилівському та Летичівському повітах. Цікаво, що І. Ільницький використовував «старі» зв'язки та налагоджував контакт із С. Штільман, яка ще в 1905/6 рр. працювала в організації, а тепер проживала в Балтському повіті, де раніше спілківці не працювали [5, арк. 79–79 зв.].

У серпні 1910 р., за даними агента «Нового», відбулася розмова між студентами Д. Лоєвецьким і Є. Маркевичем, під час якої перший рекомендував об'єднати місцевих соціал-демократів, «добрих працівників» – Л. Захаржевську, П. Самулевича, Шарія та М. Фольвашенка у групу, яка б діяла під керівництвом однієї особи. Для отримання коштів він пропонував влаштовувати платні реферати. Проте П. Самулевич і Л. Захаржевська (після революції 1917 р. – відомі освітянські діячі в м. Одесі [13, с. 31–32]) одружилися й переїхали в с. Зарванці Вінницького повіту, де чоловіку надали місце

сільського вчителя. Подружжя планувало вести «пропаганду соціал-демократичних ідей між селянами». [5, арк. 162 зв.–163 зв.].

У вересні того ж року вихованець Подільської духовної семінарії В. Садковський, за даними секретного співробітника «Миронича», виробив статут соціал-демократичного гуртка, який планував створити у Кам'янці-Подільському. Він також зустрічався з прикажчиком М. Кацом, від якого отримав п'ятнадцяте число газети «Правда» та обіцянку постачати для читання нелегальну літературу [5, арк. 176 зв., 177]. Проте даних про результати заходів В. Садковського нами не виявлено.

Отже, в період реакції (1907–1910 рр.) в Подільській губернії продовжувалася діяльність соціал-демократичних організацій національного (УСДРП) та інтернаціонального (УСДС) напрямів. Українські соціал-демократи мали не чисельні організації, які діяли у другій половині 1907 р. переважно в Кам'янецькому повіті. Їхніми провідниками виступали представники національної інтелігенції, а членами – здебільшого селяни. Українська Спілка мала більш розгалужену мережу організацій, до складу яких входили представники української та єврейської національностей. Попри наявність таємних агентів, репресії, спілківські громади продовжували свою діяльність, підтримували зв'язки з редколегією соціал-демократичної газети «Правда».

Список використаних джерел і літератури:

1. Державний архів Вінницької області. Ф. 192. Оп. 1. Спр. 33.
2. Центральний державний архів вищих органів України (м. Київ). Ф. 3807. Оп. 1. Од. зб. 8.
3. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК України). Ф. 275. Оп. 2. Спр. 46.
4. ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 2. Спр. 94.
5. ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 296.
6. ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 21.
7. ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 341.
8. Государственный архив Российской Федерации (г. Москва) (далі – ГАРФ). Ф. 102. 1907 г. Оп. 237. Д. 8, ч. 1, пр. 2.
9. ГАРФ. Ф. 102. 1909 г. Оп. 239. Д. 8, ч. 1, л. А.
10. ГАРФ. Ф. 102. 1909 г. Оп. 239. Д. 8, ч. 3.
11. ГАРФ. Ф. 102. 1909 г. Оп. 239. Д. 8, ч. 4, л. А.
12. Российский государственный архив социально-политической истории (г. Москва). Ф. 341. Оп. 1. Ед. хр. 305.
13. Букач В. М. Науковці Південноукраїнського національного педагогічного університету імені Д. Ушинського. Біографічний словник. Вип. 3. Одеса: ПНПУ, 2020. 92 с.
14. Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. Харків: Майдан, 1996. 190 с.; Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у

пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.

15. Глушковецький А. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних думах Російської імперії: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2010. 400 с.

16. Ткач С., Решетченко Д. Партійно-політичне життя в Подільській губернії на початку ХХ століття.: монографія у 2 кн. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2020. 368 с.

17. Федьков О.М., Глушковецький А.Л. Пантелеймон Блонський – український соціал-демократ із Поділля та селянство на початку ХХ ст. // Український селянин : зб. наук. праць / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2020. Вип. 23. С. 62–68.

18. Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.

В.Ф. Колесник ,

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,

завідувач кафедри давньої та нової історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

О.В. Чеберяко,

докторка історичних наук, кандидатка економічних наук,
професорка кафедри фінансів,

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

АГРАРНО-СЕЛЯНСЬКІ ВИМОГИ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті на основі аналізу програмних документів розкриваються аграрно-селянські вимоги українських партій в Російській імперії на початку ХХ ст. У кінцевому підсумку партії вимагали перехід усіх земель у власність краю і передачу землі тим , хто на ній працює. Інтереси селян ставилися на перше місце і це знайшло відображення як у вимогах, що були спрямовані на поліпшення становища хліборобів у конкретно-історичних умовах, так і у планах партій, спрямованих на стратегічне вирішення аграрного питання.

Ключові слова: українські партії, партійні програми, земельне питання, аграрно-селянські вимоги, конфіскація землі, викуп землі, націоналізація землі Україна, Російська імперія.

На початку ХХ ст. в Російській імперії сформувалися і діяли українські партії, які прагнули здійснити оновлення всіх сфер життя тогочасного суспільства і відповідно у програмних документах визначали свою політичну, соціально-економічну спрямованість, стратегію і тактику. Насамперед, це РУП (Революційна українська партія, 1900 р.), УСП (Українська соціалістична партія, 1900 р.). УНП (Українська народна партія, 1902 р.), УДП (Українська демократична партія, 1904 р.), УРП (Українська радикальна партія, 1905 р.), УДРП (Українська демократично-радикальна партія, 1905 р.). Деякі із них у силу різних обставин проіснували не довго. Але всі українські партії підготували свої програмні документи, у яких поруч з політичними, національними завданнями обґрунтовували і соціально-економічні вимоги, складовою частиною яких були аграрно-селянські.

В сучасній вітчизняній історіографії, початок якої пов'язаний з розпадом СРСР і проголошенням державного суверенітету України, історія українських партій в Російській імперії знайшла порівняно широке висвітлення в працях науковців. Вони звертаються до означеної тематики в рамках дослідження українського національно-політичного руху, розвитку української політичної думки та спеціальних розвідок, присвячених окремим партіям, їхнім національним вимогам, розробці проєктів національно-державного будівництва, загалом українському партійному спектру в Російській імперії тощо [1;4;5;9;10;11;12;18;]. Підтвердженням цього є історіографічні огляди, які містяться в монографіях, кваліфікаційних працях з означеної тематики, та спеціальні історіографічні дослідження, що узагальнюють наукові здобутки з історії української партійної структури в Російській імперії [19;13;7;8;].

У наявних наукових розвідках розглядаються і соціально-економічні проєкти українських партій. Але аграрно-селянські вимоги, які займали відповідне місце в партійних програмних документах, не виокремлюються в предмет спеціального дослідження. Підготовка такого дослідження має науково-пізнавальний інтерес, дозволить простежити еволюцію, зміни, спільне та відмінне в аграрно-селянських вимогах українських партій, особливості в їх підходах до вирішення аграрного питання на початку ХХ ст.

Однією із перших свою програму «Нарис програми Української партії соціалістичної» надрукувала влітку 1900 р. в одній із підпільних друкарень (дослідники припускають, можливо, в Києві) УСП, засновником та ідеологом якої був українець польської культури Богдан Ярошевський. Загалом ця партія виступала за революційне знищення царизму, звільнення трудящих від капіталістичного гніту, усупільнення засобів виробництва і побудову, власне, соціалістичної демократичної української республіки. Програмний документ УСП включав політичні (8 пунктів) і економічні (9 пунктів) принципи, на основі яких мала бути збудована Українська республіка. Але, якщо політичні завдання та робітниче питання, як складова частина соціально-економічного проєкту партії, були позначені більш детально, то аграрні, селянські вимоги не були розроблені. Лише у останньому 9 пункті соціально-економічних принципів вказувалося на необхідність поступового усупільнення землі, засобів виробництва, щоб забезпечити перехід до спільного громадського

господарювання [17, с.89]. Отже, аграрно-селянські вимоги автори програмного документу УСП обмежили лише двома, по суті, тезами-деклараціями про поступове усупільнення землі і перехід до колективного господарства як стратегічну мету соціалістичних перетворень. Як видається, це було суттєвим недоліком УСП, яка прагнула знищити революційним шляхом царизм і не пропонувала основній масі українського населення селянству конкретних пропозицій по реалізації задекларованих завдань в аграрній сфері.

РУП у перші роки свого існування не мала розробленої програми і керувалася брошурою М.Міхновського «Самостійна Україна». Як відомо, ця брошура М.Міхновського не була в повному розумінні програмою, вона була позбавлена соціально-економічних вимог і гасел. Після того як у січні 1903 р. редакція теоретичного органу партії газети «Гасло», розділяючи соціал-демократичні погляди, офіційно відмовилася від «Самостійної України», Київська вільна громада РУП запропонувала нарис партійної програми. На початку 1905 р. він з деякими змінами та доповненнями був прийнятий як проєкт програми партії підготовлений Центральним Комітетом.

Нарис програми, підготовлений Київською вільною громадою, і проєкт програми, ухвалений РУП на початку 1905 р., виокремлювали аграрно-селянське питання і включали цілу низку конкретних соціально-економічних вимог. У нарисі програми вони охоплювали 5 пунктів [17, с.119-120]. Проєкт програми, як свідчить зміст документу, був доопрацьований, дещо скорочений за рахунок вилучення характеристики буржуазних виробничих і суспільних відносин і відповідним чином структурований. Власне, у ньому було три розділи, які включали перелік основних вимог РУП: політична програма (17 пунктів), охорона праці (17 пунктів), аграрна програма (8 пунктів) [17, с.120-124]. Отже, аграрно-селянські вимоги проєкту програми РУП за обсягом переважали ті, що були у документі підготовленому Київською вільною громадою (5 пунктів). Порівняльний аналіз цих двох документів дозволяє прослідкувати як їх базову основу, так і наявність певних уточнень і доповнень.

Насамперед, варто зазначити, що в нарисі програми Київської вільної громади РУП сприймала українське селянство як революційну силу. Здатність до революційної боротьби селян партія пояснювала їхнім незадовільним економічно-правовим становищем. Більше того, в документі підкреслювалося, що в умовах капіталістичного ладу неможливо радикально поліпшити становище працюючого і експлуатованого селянства. Тому для задоволення інтересів сільської бідноти необхідна соціальна революція, а передача землі і засобів виробництва у власність народу усуне хронічні потреби дрібного селянства [17, с.119]. Ці положення підтверджують, що автори нарису програми стратегічно орієнтувалися вирішити земельне питання на основі соціалістичних підходів, шляхом передачі землі у загальнонародну власність. До речі всі ці положення відсутні в проєкті програми, затвердженому РУП на початку 1905 р., адже, як уже зазначалося, проєкт включав лише перелік конкретних вимог, які містилися у трьох його розділах.

У преамбулі до аграрно-селянських вимог нарису програми, підготовленого Київською вільною громадою, вказувалося, що означені вимоги

спрямовані на підтримку класової боротьби на селі та знищення феодальних пережитків. Тобто йшлося про цілу низку заходів стосовно землі і селянства, які партія вважала за необхідне здійснити до того як відбудеться соціальна революція і земля буде передана у загальнонародну власність. Відповідно у документі пропонувалося насамперед ліквідувати викупні платежі, повинності та податки, накладені виключно на селянство. Другий пункт був спрямований на ліквідацію феодальних пережитків, пов'язаних з землеволодінням. Тому у ньому йшлося про відміну всіх законів, які забезпечують залежність окремого громадянина від громади щодо землі, переселення, виходу з громади, висилки та покарання. У нарисі програми передбачалося повернення селянам грошей, які вони заплатили у вигляді викупних платежів. Для цього пропонувалося конфіскувати монастирські та удільні землі та запровадити окремий податок на землі великих землевласників, які користувалися викупними платежами, і створити з отриманих коштів фонд для допомоги сільським громадам. Більше того, автори нарису програми визнавали необхідність повернення селянам землі, відрізаної у них у ході селянської реформи 1861 р., шляхом експропріації або викупу за кошти великого землеволодіння. Отже, йшлося про історичну справедливість, адже під час здійснення реформи поміщики не лише захопили кращі землі, а і відрізали у багатьох селян чимало їхньої. Нарешті, останній 5 пункт вимагав надати судам право зменшувати велику арендну плату за землю і визнавати не чинними ті договори, що передбачають покарання за невиконання договірних умов [17, с.119-120]. Таким чином, зміст конкретних аграрно-селянських вимог у нарисі програми Київської вільної громади був спрямований на знищення феодальних пережитків (значною мірою вони були пов'язані із селянською общиною – В.К., О.Ч.), ліквідацію негативних наслідків селянської реформи 1861 р. та судового захисту селян від надмірних платежів і підневільних, кабальних договорів. Ці вимоги відповідали вимогам часу і насущним потребам переважної більшості українського селянства, спрямовувалися на розвиток класової боротьби на селі. Але у нарисі програми не визначалися подальші перспективні наміри РУП у аграрно селянському питанні після виконання означених вимог. Хоча партія стояла на соціал-демократичних позиціях.

У проєкті програми РУП перед аграрно-селянськими вимогами також містилася преамбула, в якій зазначалося, що партія висуває ці вимоги для «вільного розвитку класової боротьби на селі й розвитку сільського господарства»[17, с.123]. Отже, друга частина преамбули у проєкті була змінена. У попередньому варіанті йшлося, як уже зазначалося, про ліквідацію феодальних пережитків. Загалом з проєкту була вилучена частина аграрно-селянських вимог, які містив нарис, а деякі були певною мірою відкориговані та доповнені [17, с.123-124]. Зокрема, у проєкті були відсутні вимоги про повернення селянам викупних платежів та землі, відрізаної у них у ході селянської реформи 1861 р. Водночас містилася ціла низка доповнень. Зокрема передбачалося знищення чиншу скрізь, де він існує, та усіх сервітутів. Чиншовикам необхідно було передати у власність ті землі, якими вони володіли. А громадам виділити землю або здійснити грошову компенсацію за

ліквідовані сервітути. Йшлося і про ліквідацію шляхом державного межування, але за кошт великих земельних власників, черезполосиці (посмужжя). Деяко розширені були конфіскаційні вимоги щодо земель і вони не пов'язувалися з поверненням селянам викупних платежів. Зокрема, передбачалося конфіскувати не лише монастирські та удільні, а і церковні та кабінетні землі. Вони мали бути передані у власність місцевих (краєвих) органів самоуправління, про що не йшлося у попередньому документі. У власність держави мали перейти конфісковані ліси. Але у проекті не ставилося питання про конфіскацію поміщицьких земель. Навіть сам термін поміщицьке землеволодіння був відсутній, а використовувалися терміни велике землеволодіння, великі землевласники. У проекті чітко була сформульована вимога «знищення усіх законів, що обмежують право селянина вільно розпоряджатися земельною власністю. Право розділу громадської землі, право виділу» [17, с.124]. Відредагований був і останній пункт про суди. Наголошувалося, що необхідно створити суди, які будуть наділені правом зменшення надмірної плати і знищення договорів підневільного характеру.

Ідейну та організаційну еволюцію РУП завершив партійний з'їзд у грудні 1905 р., який проголосив утворення УСДРП. На цьому з'їзді було ухвалено з незначними змінами проект програми запропонований Центральним Комітетом РУП на початку 1905 р. Отже, в аграрному питанні УСДРП прийняла платформу муніципалізації землі, висуваючи вимогу конфіскації удільних, церковних, монастирських земель. Але важливо зазначити, що в резолюції з'їзду про ставлення до селянських рухів УСДРП закликала спрямувати агітаційно-пропагандистську роботу на те, щоб переконати селян в необхідності організованої і планомірної боротьби за соціалістичний лад. Він проголошувався і для робітників, і для селян єдиним виходом з теперішнього пригніченого становища [17, с.154-155].

Характеристика сільського господарства в умовах капіталізму та визначення шляхів вирішення аграрного питання в Україні зайняли значне місце в «Програмі Української народної партії» [16]. Ця кількісно невелика партія на чолі з М.Міхновським об'єднувала соціалістично орієнтовану національно-радикальну частину української інтелігенції, що відповідним чином позначилося на програмно-теоретичних підходах до аграрно-селянського питання. Загалом у програмному документі УНП питання землі, інтересів українського селянства і перспектив виробничих відносин в сільському господарстві розглядалися в таких розділах: «Аграрна програма», «Націоналізація землі». Теоретично-програмні підходи УНП до означеного питання включали цілу низку тез. Автори програми не поділяли думку, що селяни-хлібороби в умовах капіталізму врешті-решт мають позбутися землі і стати банкрутами, перетворитися на сільських пролетарів. А земля внаслідок цього має перейти до земельних капіталістів, бо ніби то тільки «вони можуть запровадити усі найновіші машини і способи оброблювання землі» [16, с.27]. При цьому зазначалося, що концентрація земель в Україні, як і в усьому світі, стала фактом політичного захоплення.

Загалом автори програми УНП вирішення аграрного питання пов'язували із здійсненням всеукраїнської революції, у ході якої необхідно конфіскувати казенні, удільні, монастирські і поміщицькі землі і створити земельний фонд України. Із цього земельного фонду пропонувалося наділити землею «усіх сільських робітників-рільників». А малоземельним селянам-власникам, які не можуть прожити за рахунок своєї землі, «дорізати землі з земельного фонду» [16, с.28]. Отже, УНП, як зазначалося у програмі партії, вважала необхідним повернути шляхом конфіскації і без відшкодування землю, яка колись належала українському народу, але силою відібрана, колишнім власникам. Цілком очевидно, що у даному разі йшлося, насамперед, про селян. Але у програмному документі були відсутні положення про принципи і кількісні параметри, законодавчу базу щодо наділення селян-хліборобів землею, про те, які органи влади мали виконувати відповідні заходи. Можна припустити, що автори документу поклали все це на створені після всеукраїнської революції центральні органи законодавчої і виконавчої влади та місцевого самоврядування. Адже, з одного боку, загалом йшлося про створення земельного фонду України, а з іншого, про його розподіл між селянами на місцях. Здійснити його без залучення місцевих органів влади практично було не можливо. Відсутність означених вище положень у програмі УНП, видається певним недоліком документу, який за змістом у зв'язку з цим носив значною мірою декларативний характер.

Загалом програма УНП опублікована у 1906 р., свідчить, що партія визнавала соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український і інші народи, знищити визиск і безправ'я. Ідеалом УНП був національний соціалізм. Відповідно до нього необхідною передумовою вирішення соціально-економічних завдань і побудови соціалістичного суспільства вважалося досягнення державної самостійності України. Відповідно до цього УНП визначала стратегію вирішення аграрного питання. Вона додатково окреслювалася і обґрунтовувалася в розділі партійної програми «Націоналізація землі». У ньому заявлялося: «Націоналізація землі на Україні для запровадження соціалістичного строя і соціалістичного оброблення землі – це наш ідеал і наше конечне завдання, бо тільки єдине таким шляхом на завше розв'яжеться аграрне питання на Україні» [16, с.30]. У програмному документі розкривалося партійне сприйняття і розуміння націоналізації землі. Насамперед вказувалося, що націоналізувати землю, це значить зробити її власністю тієї нації чи народу, який живе на цій землі. І кожен член нації, який заробляє з землі, отримує її для використання («уживання») стільки, скільки може обробити власноручно без наймитів. Але здійснити націоналізацію землі можна буде лише після всеукраїнської революції, коли український народ здобуде право вільно розпоряджатися своєю долею і землею. Водночас у програмі УНП підкреслювалося, що не варто ототожнювати націоналізацію землі з одержавленням, тобто передачею її до рук держави, яка кожному дає землі по потребі. Ця теорія шкідлива для хліборобів і особливо для зневолених націй. Адже пануюча нація володіє не лише своєю землею, яку заселяє, але і землею, на котрій живуть підвладні їй

нації. Тому поки існують нації поневолені і нації гнобителі аграрне питання не може бути розв'язане. Воно може бути вирішеним лише після знищення національного панування скрізь в усьому світі і класів шляхом націоналізації землі на соціалістичному ґрунті [16, с.30-31]. Отже, відповідно до програми УНП, вважала соціалістичну націоналізацію землі можливою лише після знищення національного панування і експлуаторських класів революційним шляхом.

Стратегічно визначивши необхідність конфіскації казенних, удільних, монастирських і поміщицьких земель, УНП водночас сформувала цілу низку нагальних аграрно-селянських вимог, які вона повинна відстоювати до здійснення всеукраїнської революції з метою поліпшення становища селянства. Зокрема, програма УНП включала вимогу ухвалення законів, які сприяють переходу землі в Україні в селянські руки, закону про викуп на вигідних для селян умовах, примусовий для дідичів і добровільний для селян, ліквідацію законів, які «зв'язують розпорядження власною землею». УНП пропонувала здійснити нормування орендної плати, при визначенні розміру якої обов'язково має враховуватися прибуток від землі. Поміщикам заборонялося силувати селянина-орендатора щодо способу господарювання. Крім того, містилася вимога обмежити право дідичів самовільно припиняти короткострокову оренду, Про небажання продовжувати оренду поміщик мав повідомити за два роки. Але при відмові в оренді поміщик має компенсувати орендатору усі витрати, пов'язані з удосконалення господарства під час оренди. Оцінку таких витрат мав здійснювати третейський суд, а контракти, які суд визнає шахрайськими, не можуть вважатися чинними. Загалом автори програми УНП надавали великого значення розвитку орендних форм господарювання, вважаючи, що це приведе до передачі через оренду все більшої кількості землі в руки селян, а дідичі, таким чином, перестануть самі управляти землею [16, с.28-29].

Отже, УНП, як і РУП, програмно задекларувала найближчі аграрно-селянські вимоги, які варто здійснення до того як переможе соціалістична революція і післяреволюційну перспективу перетворень в українському селі. Ця перспектива передбачала націоналізацію землі на соціалістичному ґрунті.

УДП підготувала два програмних документи. Перший був ухвалений восени 1904 р. на установчому з'їзді, мав лише півтори сторінки тексту і включав лише 6 досить коротких пунктів партійних вимог [2]. Тому це була не програма, а швидше платформа партії. У ній лише один шостий пункт присвячувався земельному питанню. Доопрацьована і суттєво доповнена платформа УДП як програма партії була опублікована в додатку до газети «Полтавщина» 27 листопада 1905 р. [3]. Необхідною передумовою здійснення соціально-економічних, у тому числі аграрно-селянських вимог, УДП вважала перетворення Російської імперії у федеративну республіку із забезпеченням національно-територіальної автономії Україні. У зв'язку з цим вся економічна і фінансова політика, окрім потреб загальнодержавного (федеративного) значення, мала концентруватися в Українському сеймі [2, с.201]. До його компетенції мало відійти і загальне розпорядження землями та іншим майном в

процесі їх переходу у власність краю [3, с.205]. При цьому УДП сприймала соціалістичний лад як свою перспективу, яка найбільше забезпечить інтереси трудящих мас [3, с.204].

У платформи 1904 р. УДП пропонувала націоналізацію всіх земель в Україні і передачу їх у користування лише тим, хто власноручно її обробляє. Для цього передбачалося експропріювати казенні, удільні, кабінетні та монастирські землі в Україні і передати їх у власність сейму. Усі приватні землі, які необхідно було викупити на умовах, які розробить сейм, також передавалися в його розпорядження. До завершення викупу приватних земель сейм мав законодавчо урегулювати орендне право, відповідно до місцевих природних умов, та обмежити купівлю землі законодавчо визначеною нормою [2, с.202]. У програмі УДП 1905 р. були здійснені деякі уточнення щодо аграрних вимог, сформульованих у платформі 1904 р. Зокрема вказувалося, що землею мають користуватися ті, хто обробляє її особисто, а також працею родини. А експропрійовані землі повинні бути передані у власність краю, а не автономного сейму, як зазначалося раніше. Щодо приватних земель, то їх передбачалося викупити не по високій ціні, щоб потім, як і експропрійовані землі, передати місцевим органам самоврядування. Вони мали за доступну плату передати ці землі окремим особам і організаціям, які займаються землеробством. Допускалася також законодавчо унормована аренда землі [3, с. 206]. Варто зазначити, що теза про викуп приватних земель не по високій ціні без конкретного обґрунтування і пояснення мала популістський характер. Тому пункт про викуп землі на умовах розроблених сеймом у платформі УДП 1904 р. був більш прийнятним, хоча його замінили, як видається, невдалим для програмного документа формулюванням. Отже, аграрна реформа УДП включала націоналізацію і передачу землі у користування селян та організаціям, які займаються хліборобством.

Програма УРП, розроблена С.Єфремовим і Б.Грінченком, була опублікована у Львові навесні 1905 р. Характерно, що у ній досягнення самостійної української держави, наявність демократичних прав і свобод вважалися головними політичними передумовами для реалізації соціально-економічних завдань партії і здійснення її соціальних ідеалів [14, с.207]. Хоча, враховуючи конкретно-історичні умови, УРП погоджувалася на перетворення Росії у федеративну республіку, де українська нація матиме автономію, а Народна Рада порядкуватиме всіма справами в межах України [14, с.208]. Загалом у своїй програмі УРП передбачала ліквідацію всякої експлуатації і проголосила народно-соціалістичну спрямованість у соціально-економічній сфері. Щодо земельного питання, то програма УРП містила нові положення порівняно з тим, що пропонувала УДП. Було розширено перелік земель, які включалися до краевого земельного фонду. Крім казенних, удільних, монастирських, церковних, пропонувалося включити до краевого земельного фонду «безхазяйні» землі, води і ліси, тобто націоналізувати водні і лісові ресурси. За кошти краю, округи чи громади примусово мали бути викуплені землі приватних власників і також передані у цей же фонд [14, с.210]. При цьому умови, методика розрахунку викупної ціни не згадувалися. Ймовірно, все

це в перспективі мали вирішити законодавчо-виконавчі органи центральної і місцевої влади. А примусовий викуп, очевидно, розглядався, як важлива передумова, обов'язкової націоналізації землі. Загалом земельний фонд знаходився у розпорядженні (підпорядкуванні) краю, округи чи громади і мав використовуватися для потреб хліборобів. З краєвого земельного фонду передбачалося насамперед надати землі безземельним і малоземельним селянам. Але ще до здійснення націоналізації Українська Народна Рада мала законодавчо визначити земельну норму, більше якої заборонялося купувати у приватну власність [14, с.210].

Для поліпшення економічного становища селян, хліборобства загалом в конкретно-історичних умовах УРП передбачила здійснення цілої низки найближчих заходів. Ухвалення законів, які дозволяють селянину вільно розпоряджатися своєю землею, відділяти її від громадської і за рахунок краєвих коштів перемешувати землі, що ліквідувати посмужжя. Програма вимагала ліквідації викупної плати і всіх податків, які платять лише хлібороби. Усі дорожні та інші натуральні відробітки пропонувалося перевести на краєвий кошт. УРП декларувала необхідність підтримки товариського використання землі. Вона вимагала запровадження господарсько-хліборобської освіти, законодавчого унормування аренди землі, що мало гарантувати кращі результати орендатору-хліборобу, створення посередницьких бюро, які мають регулювати арендну плату на користь хліборобів і вирішувати спори між господарями і орендаторами. Всі ці вимоги спрямовувалися на захист соціальних інтересів працюючих на землі селян. За змістом вони частково перегукувалися з префектом програми РУП та дореволюційних аграрно-селянських вимог, позначених у програмі УНП [14, с.210].

УДРП, яка виникла після об'єднання наприкінці 1905 р. УДП та УРП, майже без змін включила до своєї програми соціально-економічний проєкт УРП. Новоутворена партія також заявила на програмному рівні, що її ідеалом є соціалізм. Щодо аграрно-селянських вимог редакційні зміни та уточнення були зовсім незначні. Зокрема наголошувалося, що передусім варто викупити землі, які експлуатуються власною працею, а першими починають користуватися з краєвого земельного фонду безземельні або малоземельні [15, с.214-215]. Хоча в програмі УРП йшлося про отримання безземельними і малоземельними селянами наділів з краєвого земельного фонду. Решта вимог УРП, які стосувалися землі і селянських інтересів, без змін була включена в програму УДРП.

Отже, аграрно-селянські вимоги зайняли відповідне місце в програмних документах українських партій в Російській імперії на початку ХХ ст. Ці вимоги підтверджували назрілу необхідність змін в аграрному секторі і були тісно пов'язані із стратегічними орієнтирами партій, спрямованими на реформування або революційне перетворення суспільного життя.

Список використаних джерел і літератури:

1. Ветров, Р. І., Донченко, С. П. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900-1925 рр.). Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ: Поліграфіст, 2001. 245 с.
2. Від Української демократичної партії // Колесник, В. Ф., Могильний, Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в російській імперії на початку ХХ століття: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2005. С. 201- 202.
3. Від Полтавської «Громади» Української демократичної партії // Колесник, В. Ф., Могильний, Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в російській імперії на початку ХХ століття: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2005. С. 202 - 206.
4. Донченко С.П. Ліберальні партії України (1900-1919 рр.). Дніпродзержинськ: Видавн. від. ДДТУ, 2004. 379 с.
5. Іваницька, С. Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець ХІХ – початок ХХ століття). Запоріжжя: Просвіта, 2011. 452 с.
6. Колесник, В. Ф., Могильний, Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в російській імперії на початку ХХ століття: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2005. 244 с.
7. Колесник В.Ф., Могильний Л.П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття: сучасна історіографія // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Історія, - Київ, 207, - Вип.91. – С.30-32.
8. Колесник В.Ф., Могильний Л.П. Українські політичні партії в Австро-Угорській та Російській імперіях: історіографія. – К. – Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 2019. – 248 с.
9. Колесник, В. Ф., Рафальський, О. О., Тимошенко О. П. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900-1907. Київ: Стилос, 1998. 226 с.
10. Кухарчук О.С., Рафальський О.О. Ідея державності України у вітчизняній суспільно-політичній думці кінця ХІХ – початку ХХ ст. Кіровоград: РІА Горн, 1996. 91 с.
11. Лавров Ю.П. Виникнення і діяльність українських політичних партій // «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : кол. наукова монографія в 3-х ч. Ч.ІІ . К., 1999. С. 248-444.
12. Павко, А. І. Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. Київ: Вид-во «Плеяди», 2002. 552 с.
13. Павко А.І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень, - Київ, 2001. – 112 с.
14. Платформа Української радикальної партії // Колесник В. Ф., Могильний Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в російській імперії на початку ХХ століття: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2005. С. 207 – 211.

15. Програма Української демократично-радикальної партії // Колесник В. Ф., Могильний Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в російській імперії на початку ХХ століття: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2005. С. 211 – 215.

16. Програма Української народної партії // Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ правління по пресі, 1991. С.20-53.

17. Українська суспільно-політична думка в 20 ст.: Документи і матеріали. Т.1. (Упор. Тарас Гунчак і Роман Сольчаник). – Мюнхен, 1983. – 510 с.

18. Шишко О.Г. Ідея державності в програмних та теоретичних документах українських політичних партій та організацій: 1900р. – березень 1917 р.: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. Одеса, 1998. 18 с.

19. Яремчук В. Сучасна українська історіографія з проблеми української багатопартійності (кінець ХІХ ст. – 1917, 1918 рр.): стан розробки і перспективи досліджень // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. Вип.3 (53). С.190-216.

В. Р. Адамський,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри суспільних дисциплін

Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

ПОЛІЦІЯ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ШТАТНИЙ РОЗПИС ТА МІСЦЯ ДИСЛОКАЦІЇ

У повідомленні аналізується штатний розпис та місця дислокації поліції Подільської губернії після останньої реформи, затвердженої імператором 23 жовтня 1916 р. У формі таблиць подається порівняльна картина з цієї царини, яка уможливорює здійснити аналіз розвитку поліційних структур пізньоімперської доби.

Ключові слова: поліція, Поділля, штатний розпис, державний інститут, повіт, містечко, реформа.

Поліційна система росії у пізньоімперську добу належала до найбільш важливих державних інститутів. Саме завдяки йому до певного часу урядовим структурам та їхнім представництвом на місцях вдавалося підтримувати суспільний порядок та вирішувати питання з криміногенними злочинами.

Функціонування поліції на Поділлі в період Першої світової війни до сьогодні залишається актуальним предметом для дослідницьких практик. В історіографії проблеми немає спеціальних студій, безпосередньо присвячених вивченню цього питання. Лише в окремих роботах, дотичних до заявленої теми, робляться спроби проаналізувати певні сюжетні лінії [1; 2].

Відтак у пропонованому повідомленні ставиться за мету проаналізувати штатний розпис та місця дислокації поліцейських в Подільській губернії після останніх ініціатив Ради міністрів, схвалених Миколою II 23 жовтня 1916 р. При цьому ми не зупинятимемося на підрозділах політичної поліції, до складу якої на рівні структур входили жандармське управління, команди різного профілю та охоронні відділи [3], а зосередимось на інститутах найбільш чисельної загальної поліції.

Історичний досвід росії неспростовно доводить, що поліцейські функції на різних етапах імперського сходження покладалися на різні державні інституції. На початку ХХ ст. загальне керівництво поліцією на місцевому рівні здійснював губернатор, а основним контролюючим органом виступало губернське правління. Однак службовці цих органів безпосередньо не відносилися до поліційного штату. Професійне керівництво міською поліцією здійснював поліцмейстер та його помічник. При ньому функціонувала окрема канцелярія.

Територія міста у поліційному відношенні поділялася на частини. За забезпеченням правопорядку у них відповідали міські пристави, їхні помічники та поліцейські наглядачі. Нижня ланка у цій ієрархії була представлена посадами городових. Загальною функцією службовців міської поліції виступав їхній обов'язок щодо «охорони суспільного спокою та стеження за проявами будь-яких дій, спрямованих проти уряду, законної влади...» [4].

На рівні повітів функціонували поліційні управління, які очолювали повітові справники. Вони координували діяльність своїх помічників та відповідних канцелярій, а також безпосередніх виконавців на місцях, уособлених становими приставами та їхніми помічниками. За аналогією з містами нижчою ланкою у функціонуванні поліційної системи в повітах виступали старші та молодші кінні стражники.

Території повітів у поліційному відношенні ділилися на стани. Як правило, стан формувався на території, де мешкало до 40 тис. осіб. Тому він не завжди співпадав з адміністративними межами волостей. Крім того, у містечках та великих селах із розрахунку не менше однієї посади на волость поліцейським начальником призначався урядник [5].

Поліційна служба в російській імперії на початку ХХ ст. регламентувалася багатьма нормативними актами, які здебільшого застаріли і не відповідали викликам часу. Тому з 1906 р. розпочалась діяльність спеціальної комісії під керівництвом сенатора А. Макарова, яка мала реформувати поліційну систему. Однак урядові структури не стимулювали проведення реформи. Тому практично до 1917 р., коли в лічені дні громадські та військові ініціативи змели інститут самодержавства, функції поліції залишалися незмінними.

Щоправда, в умовах посилення соціально-політичної напруги в імперії Микола II затвердив 23 жовтня 1916 р. «Положення про посилення поліції в 50 губерніях імперії та про покращення службового і матеріального становища поліційних чинів» [6]. У цьому документі не йшлося про істотну корекцію підходів, які мали б наповнити новим змістом поліційну службу. Натомість у

«Положенні» регламентувалося питання щодо особового поліцейського складу: встановлення чисельності складу поліції у відповідності з чисельністю населення міст та повітів; встановлення освітнього та службово-практичних вимог для поліцейських чинів; збільшення грошового утримання усім чинам поліції.

Нижче у формі 13 таблиць ми подаємо розпис поліцейських посад по Подільській губернії, які були затверджені відповідно новому «Положенню». Ці дані базуються на документах, виявлених у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [7].

Таблиця №1

Міська поліція

назва міста	губернія	кількість населення	Належить чинів міської поліції									
			оліцейські майстри	оліцейські майстри	Міські пристави		Помічників міських приставів		оліцейських наглядачів	Городових		
					аніше	епер	аніше	епер		аніше	епер	
ам'янець-Подільський	К	1343							0	1	20	20
алта	Б	6013								6	8	5
ар	Б	8996			надз.					2	5	9
рацлав	Б	0742			надз.					2	9	4
ербовець	В	323										
інниця	В	6277								8	07	10
айсин	Г	0766			надз.					2	3	9
меринка	Ж	4641								3	7	3
ітин	Л	0469			надз.					2	3	9
етичів	Л	248			надз.					2	8	2
огилів-Подільський	М	7184			надз.					4	7	9
ова Ущиця	Н	970			надз.					1	6	9
льгопіль	С	0126			надз.					2	0	5
рокурів	П	8054			надз.					5	7	5
альниця	С	898								1		1
тара Ущиця	С	796								1	0	3
мільник	Х	6460			надз.					2	8	9
мпіль	Я	496			надз.					1	6	9
істечко Гусятин	М	979			надз.					1		0
істечко Жванець	М	624			надз.							5

Полиція повітів Подільської губернії

азви повітів	Н озря-ди	Належить чинів повітової поліції									
		правни- ків	омічни- ків справ- ників	Станов их приставів		омічни- ків станових приставі в	оліцей- ських урядни- ків	Кінних стражників			
				аніше	епер			Старши х		Молод ших	
								аніше	епер	аніше	епер
ам'янець- кий	К						5		4	8	31
алтський	Б				1		0		1	61	87
рацлавсь- кий	Б						2		3	4	22
інницький	В						0		2	06	12
айсинсь- кий	Г						4		3	11	22
ітинський	Л						0			12	6
етичівсь- кий	Л									5	6
огилівсь- кий	М						6		0	7	5
льгопільсь- кий	О						5		5	19	40
роскурівсь- кий	П						0		0	0	5
шицький	У						5		0	3	5
мпільсь- кий	Я						7		3	15	22

Таким чином, інститут поліції в росії виступав однією з найбільш надійних управлінських структур пізньої імперської доби. Однак за умов наростання політичної, економічної та соціальної кризи в російському суспільстві, що почасти призводило до посилення та публічних проявів незадоволення мас, базуючись лише на поліційних заходах, практично неможливо було запобігти руйнуванню державно-правової системи. Часткові реформи та відповідне збільшення кількості поліційних посад не допомогли врятувати ситуацію.

Список використаних джерел і літератури:

1. Кароєва Т. «Історія має право сподіватися від міста Вінниці блискучого майбуття...»: монографія. Вінниця: ТОВ «Ніланд-ЛТД», 2018. С. 79.

2. Хоптяр А. Міська поліція Кам'янця-Подільського за часів Російської імперії (1793–1917 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. Т. 2. С. 6–16.

3. Реент Ю. А. Полиция Украины в составе полицейской системы Российской империи начала XX в. *Проблеми історії України XIX–XX ст.* Київ, 2007. Вип. XIII. С. 137.

4. Там само. С. 138.

5. Там само. С. 139.

6. Особые журналы Совета министров Российской империи. 1909–1917 гг. 1916 год / Авт. введ. и прим. Д. Б. Гальперина. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 488–495.

7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1792. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 180–193.

В.С. Прокопчук, доктор історичних наук,
професор (м. Дунаївці)

ІСАЙЯ З КАМ'ЯНЦЯ

У статті прослідковується життєвий шлях і подвижницька діяльність уродженця Кам'янця-Подільського монаха і просвітника XVI ст., в'язня Івана Грозного Ісайї Кам'янчанина.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, Київ, Вільно, Москва, монах, послання.

Він відомий в літературі як Ісайя Кам'янчанин, монах, культурно – освітній діяч, просвітник, письменник, перекладач. Але ім'я та і прізвище – суть не його. При народженні, а це сталося десь у першій половині 16 століття в Кам'янці на Поділлі, отримав він ім'я Яким (Іоаким). У Кам'янці – Подільському здобув початкову освіту, за його ж словами, там «*навчено святим книгам першого Закону Господнього та другого, святим догмам і благочестивому богослов'ю та священній філософії*». На основі цього твердження, дехто з дослідників вважає, що народився він у священницькій сім'ї, пройнявся вірою в Бога і подальше життя пов'язав зі служінням Йому. Рано залишившись сиротою, знайшов прихисток у Молдавії – прийняв постриг з іменем Ісайя в Кипріанському монастирі.

Певний час жив у Києво – Печерській лаврі, тягнувся до книги, удосконалював знання в колі культурно – освітньої і духовної інтелігенції. Проживаючи у Вільно, мав контакти з передовими діячами, у тому числі й Острога, спілкувався, можливо за посередництва земляка Герасима Смотрицького, з Костянтином Острозьким, зустрічався з Григорієм Ходкевичем, Євстафієм Воловичем та іншими владоможцями, які прагнули зупинити хвилю насильницької полонізації та окатоличення українського

населення. Займався перекладом богослужбових книг тогочасною церковною мовою [9].

У липні 1561 року поїхав до Москви, щоб придбати богословські книги для перекладу і надрукування, зокрема – «Бесіди євангельські» у перекладі ченця Сильвана, текст Біблії з царської бібліотеки та житіє київського Антонія. Звичайно, така поїздка, як і придбання дороговартісних у ті часи книг, потребували чималих фінансових затрат. Іван Огієнко у книзі «Історія українського друкарства» відмітив: «... не виключається можливість, що відомий Ісайя (Яким) Кам'янчанин 1561 року їздив з Вільни до Москви за списком Біблії якраз з доручення Остріжського...»[6, с.189].

Поїздка виявилася не тільки невдалою, але й трагічною для Ісайї. Саме в цей час митрополит грек Іосаф віз Івану Грозному грамоту константинопольського патріарха про затвердження йому царського титулу. Важко судити, що стало причиною їх зіткнення. Є думка, «щоб прислужитися московському уряду, він (Ісайя.-В.П.) вказав на якісь зносини митрополита Іосафа з польським королем. А той відплатив, звинувативши Ісайю Кам'янчанина в ересі» [10]. Московити зайняли бік посланця константинопольського патріарха – він же привіз погодження на царський титул для Івана IV, і Ісайя був ув'язнений в монастирській тюрмі у Вологді.

Звідти слав листи – послання, намагався оправдати себе, в'яснити обставини, за яких опинився в Москві. Звертався і до царя, але реакції не було. 1566 року вже в Ростові написав не позбавлений літературної вартості «Плач». Тішив себе, що за муки земні буде віддячений на тому світі. 1567 року знову написав Івану Грозному свою сповідь, однак безрезультатно. Натомість його послання поширювались і в Московії, і в білоруських та українських містах, набували розголосу як охудожена сповідь страдальця. Можливо й хтось заступався за мученика, бо врешті 1582 року цар запросив знаменитого в'язня в Москву, вислухав його пояснення, які справили позитивне враження, і Ісайя був помилуваний.

Однак додому не повернувся. Мабуть, не було вже куди, та й вік, стан здоров'я, а ще - війна з Польщею. Залишився в Ростові. У ці останні десять років життя плідно працював як автор низки творів, перекладач. Описав свою драматичну подорож до Москви, уготований долею шлях до Вологди, а відтак - до Ростова. 1590 року на замовлення московського патріарха Йова написав «Толковання Теофілакта Болгарського на Євангеліє Матвія і Марка», 1591- го - «Коротке оповідання про великого і преподобного отця Максима Грека». 1592 року подолянин Ісайя Кам'янчанин закінчив шлях земний.

Першим про життя і літературну діяльність Ісайї 1913 року повідав Дмитро Абрамович у розвідці «К літературной деятельности мниха кам'янчанина Исаи», вміщеній у 181 томі «Памятников древней письменности и искусства» [1]. «Українська радянська енциклопедія» вмістила невелику довідку В.П. Колосової [8, с.545]. У своєму довіднику «Літературне Поділля» відгукнувся В.П. Мацько [4, с.31]. Микола Антонович Мачківський розгорнув відомі факти у широке художнє полотно - роман «Чорний дяк» [5].

Кам'янчани надали одній з вулиць міста на Польських фільварках ім'я свого відомого земляка. 1900 року це був Штабний провулок, у радянські часи – вулиця Ульянової [2; 3]. 16 вересня 1993 року рішенням виконкому Кам'янець – Подільської міської ради № 1083 вулиця Постишева, організатора голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні, була перейменована на вул. Івана Крип'якевича, вул. Петровського – на Панівецьку, а вул. Ульянової отримала ім'я Ісайї Кам'янчанина [7, с. 64, 176].

Список використаних джерел і літератури:

1. Абрамович Д. К літературной деятельности мниха Кам'янчанина Исаи // Памятники древней письменности. СПб. 1913. № 181.
2. Будзей О. Ісайя Кам'янчанин: ім'я на мапі міста // Подолянин. 2002. 1 берез. С. 5.
3. Ісайя Кам'янчанин: їх іменами названі вулиці міста / Ігор Данілов // Край кам'янецький. 1993. 18 серп. С.3.
4. Мацько В.П. Літературне Поділля: довідник і переклади. Хмельницький: Ред. – видавн. відділ, 1991. 106 с.: іл.
5. Мачківський М.А. Чорний дяк: роман. Хмельницький: Поділля, 2000. 328 с.
6. Огієнко І.І. Історія українського друкарства. Київ: «Либідь», 1994. 446 с.
7. Прокопчук В.С., Старенький І.О. Топонімічний словник Кам'янця – Подільського. Кам'янець – Подільський: Зволейко Д.Г., 2014. 192 с.
8. Українська радянська енциклопедія. Вид. 2-ге. Київ: Гол. Ред. УРЕ, 1979. Т.4. С.545.
9. Ісайя Кам'янчанин. URL: [uk.wikipedia.org/wiki/Ісайя Кам'янчанин](http://uk.wikipedia.org/wiki/Ісайя_Кам'янчанин).
10. Ісайя Кам'янчанин. URL: buklib.net/books/36529.

МАРІАННА ЛЮБОМИРСЬКА САНГУШКО (1693-1729) – МАЛОВІДОМА МЕЦЕНАТКА

У статті розглянуто життя, деякі відомості щодо меценатської діяльності княгині Маріанни Любомирської Сангушко. Також описуються окремі аспекти поховальних вшанувань княгині, пов'язаних з її прижиттєвою діяльністю.

***Ключові слова:** Маріанна Любомирська Сангушко, Павло Кароль Сангушко, Сангушки, меценатство, вшанування після смерті.*

Маріанна Любомирська Сангушко – яскравий зразок аристократки першої половини XVIII століття, меценатка, продовжувачка традицій роду і своєї країни.

Життя Маріанни (Марії-Анни) Сангушко, уродженої Любомирської, дуже рідко було предметом історичного чи наукового інтересу. Відома вона, передусім, як власниця велетенського спадку, сестра Олександра Домініка Любомирського, друга дружина Павла Кароля Сангушка, маршалка надвірного Великого князівства Литовського, до дому якого внесла з посагом Заславщину на Волині, ключ Кіянський з містом Левартов (нині Любартов) у воєводстві Любельським, Острозьку ординацію та ін. [7; 16]. Загалом, помітної політичної ролі княгиня не відігравала, а про її приватне життя відомо не багато. Життя Маріанни лише поверхнево згадується в окремих дослідженнях, до прикладу В.Г.Берковського, О.Я.Сапожніка, Т.В.Вихованця тощо. Дещо поглибленіше життя меценатки розглядають Й.Маршалська [7], В.Грачик [7], І.Рольська-Борух [6], А.Пенкава-Ястрембська [5].

Маріанна була дочкою Теофілії, уродженої Заславської Острозької (бл.1650-1709) та Юзефа-Кароля Любомирського (1638-1702), другою дружиною Павла Кароля Сангушка, заміж за якого вийшла у 1710 році, матір'ю останнього спадкоємця ординації Острозької – Януша Олександра Сангушка (1712-1775). У Маріанни була сестра Тереза і брати Ян та Олександр (спадкоємець родини, помер у 1720 році).

Ключовим у складнощах досліджень життя княгині є брак джерел. Основними з них є особисте листування. В цих листах міститься велика кількість інформації про суперечки за права на спадок. Більшість складнощів майнових виникло через те, що брат Маріанни, Олександр Домінік, успадкував від матері права на Острозьку ординацію, утворену за згодою Сейму 1609 року. Після його смерті, а спадкоємців він не залишив, право спадку перейшло до Маріанни, а статки це були немалі.

Спочатку не планувалось одруження Маріанни з Сангушком, якого не схвалювали родичі княгині. Тоді дівчина звернулася за допомогою до

Радзивілів, котрі були більш прихильні до Сангушка. Шлюбна церемонія відбулася всупереч запереченням родини Любомирських. Справа про придане Маріанни розглядалася судом (зважаючи на особливі обставини шлюбу). В результаті відбулась ціла низка переговорів щодо розподілу майна. Цей процес остаточно завершився в 1711 році. Згідно угоди, посаг Маріанни мав бути виплачений як з материнського, так і з батьківського майна. Для цього було виділено величезну суму, що склала 1250000 польських злотих. Згідно цього, Маріанні відійшли такі земельні маєтки як Левартув, Валовіце, Хмелюв, Островіце [5; 125]. Окрім цього, Маріанна отримала від брата ще дві резиденції – палац в Любліні та Палац у Варшаві. Ще цікавою деталлю стало укладення шлюбного договору довічного майна, згідно з яким кожен з подружжя гарантував користування майном іншого в разі їхньої смерті. Та, навіть попри ці домовленості, залишились досить складні майнові питання. Сторони були втягнуті в тривалий конфлікт через землі, які Сангушко вважав власністю своєї дружини. Сварка за придане Маріанни та процес налагодження відносин між Сангушками і Любомирськими тривали ще декілька років. Тут слід додати, що в останні роки життя Олександра Любомирського, стосунки з Сангушками почали покращуватись, оскільки ті не відмовляли йому в допомозі у складних фінансових питаннях. Коли Олександр Домінік Любомирський помер, не залишивши прямого спадкоємця, Сангушки намагались отримати від брата Маріанни майно як спадкове. Вже в 1720 році Маріанна отримала законний дозвіл на в'їзд до маєтку в Тарнові. Отримання наступного потребувало сприяння багатьох благодійників та прихильників [5; 126].

Наступною проблемою стало отримання прав на Острозькі володіння. Суперником в даній справі став Август Чарторийський – єдиний член Мальтійського ордену в усій Речі Посполитій. Чарторийський намагався довести, що майно має відійти у власність ордену. Сангушко прагнув запобігти цьому, що йому вдалось. Заручившись підтримкою великої кількості магнатів та інших впливових осіб того часу, Сангушки справу виграли, і на одному із сеймів рішення схилилось у їхню сторону. Всі клопоти, що виникли у боротьбі за справу, Павло Кароль Сангушко взяв на себе.

З листування ж самих Маріанни та Павла Кароля Сангушка дослідники роблять висновок, що їхні стосунки були досить щасливими до самого завершення. В основі їх були – взаєморозуміння, підтримка та прихильність. Князеві вона народила лише одну дитину – спадкоємця Януша Олександра Сангушка (1712-1775), 7-го Острозького ордината, маршалка надвірного литовського (1750-1760), мечника великого литовського від 1735 року. Маріанна Сангушко, уроджена Любомирська, померла 12 січня 1729 року [5; 133].

В своєму заповіті Павло Кароль називає другу дружину «моєю коханою дружиною». З великою ніжністю і повагою згадує князь другу дружину і їх почуття один до одного [7; 21].

Слід особливо виділити стару польську традицію поховальну XVI-XVII століття. Частково її відголоски трапляються і донині. Згідно цієї традиції, поховання людини, а статусної, заможної та знатної – особливо, відбувалося з

особливою церемоніальністю та величністю. Обряд більше був схожий на святкування особливої події чи театральну виставу з промовлянням численних похвальних промов, що розтягнулась на тижні, а то й місяці. Ці поховальні традиції часто описувалися дослідниками, а також в художній літературі [6; 165-166].

Одним з незвичних для сучасників, вражаючих обрядів, була процедура видалення органів з тіла померлого і захоронення їх окремо від нього. Традиційно (найчастіше) видалялося саме серце, яке вважалося вмістилищем душі людини, і захоронялося, як правило, в символічних місцях. Так, багатим меценатам, а точніше їхнім серцям, відводилося особливе місце в заснованих ними храмах. Зокрема, саме в костелах, фундованих померлими, вважалося особливою честю помістити на вічний спочинок серце. Для поховання органів проводився окремий обряд. Таким чином відбувалися подвійні похорони, при цьому обидва заходи відзначалися з однаковим шиком.

Слід зазначити, що Маріанна Сангушко також була однією з представниць знаті, тіло і серце якої були поховані даним способом. Вона заповіла поховати своє серце у монастирі капуцинів у місті Любліні, фундаторкою якого разом зі своїм чоловіком, вона була. Тіло меценатки поховано було в кармелітському костелі у Вісьничі, що знаходиться неподалік Кракова [6; 167].

Церемонія також супроводжувалась озвученням хвалебних писань, так званих панегіриків. З них ми також можемо черпати досить цінну інформацію. Так, «Pańskie życie pańska śmierć. Pańska w niebie korona. Jaśnie Oświeconey Xiężny Maryanny z Lubomirskich Sanguszkowey na Wiśniczu, Jarosławiu, Tarnowie, Hrabiny marszałkowej nadworney Wielkiego Xsięstwa Litewskiego. Przy Smiertelnego Prochu Depożycie. Przy Generalnym publicznym zalow kongressie załosnym ogłosem. W cyrkumferency i Zkolligowanych smutków W obrocie Szczęśliwey wieczności. Na Karmelu Wiśnickim Przez W. O. Hilaryona od Nayświętszego Sakramentu Karmelitę Bosego Kaznodzieię Ordynaryusza Krakowskiego reprezentowana Roku Pańskiego kiedy Bog do sesię ubogo ustroił choc połudzku ale nas ubrał bogato w Zbawienną Barwę dosc po Pańsku. 1729. 13/ Decembris», виданий друком 13 грудня 1729 року друкарнею єзуїтського колегіуму в Люблін описує Маріанну яка «велике щастя дістала, що природа дала, що доля дарувала, що чеснотою додала, а з народження чеснота [...] і благочестя», «Завжди для богослужіння, для служіння святим, сама княгиня публічно звершувала богослужіння в костелах [...] і таємно в особистих кімнатах добрий приклад подавала» - наголошується у панегірику [6; 163]. Також акцентується увага на благородному походженні княгині: «походила з Любомирських, Дому, рікою створеного Шренявою, ніби на Славу Божу». Автор похоронного панегірика Маріанни Сангушко, уродженої Любомирської, кармеліт босий отець Фаленський Іларій Преосвященний з костелу кармелітів босих у Новому Вісьничу [6; 164].

Особлива увага надається походженню княгині Маріанни саме в зв'язку з тими, хто заснував сам костел, який був заснований її прадідом, Станіславом Любомирським, краківським воєводою, у 1622-1630 рр.. Костел, зведений

архітектором Мацеєм Траполем, слугував також сімейним мавзолеєм для представників роду Любомирських. У 1720 році там було поховано тіло князя Олександра Домініка Любомирського, брата Маріанни, воєводи краківського, останнього нащадка чоловічої статі цього роду, а в 1723 році їх матері, княгині Теофілії з Заславських Острозьких. Місто Вісьнич і замок перебували в руках Маріанни, а по її смерті, в руках її чоловіка, князя Павла Кароля Сангушка, понад 30 років, від смерті Олександра Домініка Любомирського, тобто від 1720 року до смерті Павла Кароля Сангушка в 1750 році. Лише в 1752 році маєток Вісьнич був проданий родиною Сангушків родині Любомирських з Ланцута.

Згадуючи усіх благодійників костелу, Іларіон особливо підкреслює, що Маріанна Любомирська Сангушко була пов'язана з королівською короною через матір Теофілу, племінницю короля Яна III Собеського. Усі якості та чесноти Маріанна успадкувала від матері, тобто від князів Острозьких, Вишневецьких і згаданих вище Собеських [6; 164].

Є також цікава інформація про скриньку, ймовірно, покладену з тілом княжни до гробу, в якій знаходився перстень з печаткою, обручка і меморалік. Ясновельможна княжна опечатувала перстнем з печаткою, котрий був цінною родинною реліквією. Діамантовий перстень був знаком запечаткування уст. Символічне значення вкладання до гробу перстня, чи обручки є давньою традицією, що віками поєднувалась з церемоніалом погребальним. Тіло Маріанни спочило згідно із прийнятим звичаєм у родинному склепі.

Отець Іларіон Преосвященний розмістив у кінці свого твору вірш-епітафію:

*Тут княгиня спочиває в попелі, не дарма
Боса людина, мертве тіло, але все ще жива
Так кохаю свого князя, що померти готова
І вдруге для нього.*

Княгиня Сангушкова [6; 165, Переклад автора].

Даний панегірик також приносить перші досі невідомі відомості про похорон серця Маріанни. Серце, згідно з бажанням померлої, було покладено «на фундації своїй княжій у Капуцинів Любельських». Серце, що ототожнювалося тоді з внутрішнім світом людини, його життям духовним, сферою моральності, а звичай його поховання зостався започаткований через поховання сердець королівської родини Речі Посполитої. Згодом виникла мода ховати серця в костелах, заснованих померлими, і особливого розвитку вона набула у XVIII ст.

Панегірик на честь Маріанни, уродженої Любомирської, чітко вказує на її участь у заснуванні костелу і монастиря капуцинів у Любліні. Довгий період часу єдиним фундатором люблінського храму вважався саме Павло Кароль Сангушко. Пов'язували дану думку зазвичай з тим, що в храмі була захована могила князя та його третьої дружини Барбари, уродженої Дунін. Подібно до будівництва костелу, Павло Кароль Сангушко пов'язаний із приїздом капуцинів до Любліна. Однак все більше знаходиться підтверджень того, що протекторатом та меценаткою капуцинів була також і Маріанна. Ця подія сталася в 1721 році, через рік після того, як княгиня успадкувала величезну

спадщину від свого брата Олександра Домініка, і рівно через 60 років після того, як Ян III Собеський привіз орден капуцинів до Польщі в 1681 році. 1 листопада 1721 року у Варшаві Павло Кароль Сангушко представив до генерального комісара капуцинів отця Бенедикта Бьяґіні з Ветріано, про намір його та його дружини Маріанни заснувати костел і монастир у Любліні [7; 19].

Ще в 1721 році Сангушко купив у Любліні землю, що знаходилась навпроти княжої резиденції на Краківським передмісті. 2 грудня 1723 року представник Сангушків, у присутності генерального комісара капуцинів отця Бенедикта Бьяґіні з Ветріано. Була підписана угода з варшавським архітектором Каролем Баєм у княжій резиденції Сангушків в Любартові, що стосується будівництва костелу і монастиря у Любліні. В договорі обговорювалось, що костел мав містити п'ять дубових вівтарів, дубові лави і амвон, дубову шафу для церковного начиння. Ці пристрої мали бути виконані в присутній звичаям капуцинів скромності, не містити елементів розкоші й позолоти, Дозволялися лише різьблені емблеми релігійні з зображеннями перехрещених рук Христа і Св.Франциска. Образи для вівтарів, роботи Петера ван Роя,були надіслані з самого Відня [6; 167].

Будівництво святині розпочалося в 1726 році, а роботами в Любліні керував архітектор і різьбяр Кароль Бей. 23 травня 1726 року відбулась церемонія освячення наріжного каменя під костел. Церемонія збрала представників найбільших родин Речі Посполитої і численне духовенство. Фундатори, Павло Кароль і Маріанна Сангушкові, поклали перший камінь під майбутній великий вівтар, олов'яну дошку з відповідним пам'ятним написом латинською мовою та велику золоту медаль із вирізьбленими образами святих покровителів костелу святих Петра і Павла[7; 19].

Розташований на півдорозі між Варшавою і Львовом, костел капуцинів у Любліні мав бути місцем спочинку засновників. Однак Маріанна Сангушкова померла в 1729 році, коли будівництво святині було ще не завершеним, тому княгиня була похована в костелі кармелітів босих в Новому Вісьничу, а її серце поховано у святині люблінських капуцинів [6; 168].

В періодичних виданнях Славутчини середини ХХ століття неодноразово з'являлися статті, де місцевий краєзнавець Олександр Сапожник розповідав цікаву історію. В ній згадується дивовижної краси срібна скринька у формі серця, на якій був гравійований напис (оригінал – латинню). Наводимо переклад: «Серце Марії Ганни з Любомирських Сангушкової, княгині в Острозі та Заславі тощо, дружини Маршалка Великого Князівства Литовського. В року 1689, серпня почала життя. В року смерті Бога, Людини (Ісуса) 1729 дня (12 січня) о 9 годині вечора закінчила своє життя в Кольбушові». За ствердженням автора публікації, серце і волосся зберігалися в цій шкатулці у костелі Святої Дороти у Славуті [2; 8]. Яким чином скринька потрапила на Волинь у Славуту з Любліна доводиться лише гадати. Можна припустити, що вона потрапила сюди після поховання третьої дружини Павла Кароля Сангушка, Барбари Сангушко, уродженої Дунін (1718-1791), польської поетеси, перекладачки і великої меценатки, у крипті монастиря отців капуцинів у Любліні поруч із чоловіком. А скринька з серцем здійснила «дивне переміщення».

Під час освячення костелу в 1733 році Павло Кароль Сангушко передав отцям капуцинам образ Матері Божої, що до того часу знаходився в родинній скарбниці, а опісля поміщений був у вітварі. Був то образ привезений з Риму канцлером Єжи Осолінським і, як подають джерела «з приводу родинних зв'язків з Маріанною Анною в дім Сангушків перенесений».

До мистецьких сакральних фундацій Маріанни Сангушко (разом з чоловіком) слід віднести також реставраційні заходи в парафіяльному костелі Заслава, котрий зазнав сильних пошкоджень під час визвольних походів Богдана Хмельницького. Реставрація відбулася за матеріальної підтримки Павла Кароля Сангушка в 1720-1723 роках [1; 64]. Також князівська родина дбала і про відновлення з руїн самого міста Заслава [3; 159-161].

На сьогодні нам іще так мало відомо про особу, біографічні деталі та суспільну діяльність Маріанни Любомірської Сангушко. Багато рукописів, кореспонденції та документів втрачено з плином часу. Залишається лише сподіватися, що подальші пошуки відкриють більш повно неймовірну жіночу постать княгині, її особистість та життєві погляди і діяльність.

Список використаних джерел і літератури:

1. Кужей Міхал. Нова костельна архітектура Волині до початку козацьких воєн. *Архітектурна спадщина Волині*. Вип. 3. С.64.
2. Сапожник Олександр. Костьол святої Дороти в Славуті, або Про що розповіли пам'ятки старини. *Трудівник Полісся*, С.8.
3. Частина історії: Історико-краєзнавчі нариси / Т.Вихованець. Острог, 2016. 216 с., іл.
4. Pakosa M., Zapisy i zalecenia wobec żon w testamentach Pawła Karola Sanguszki (1680–1750) i jego syna Hieronima Janusza (1743–1812), «Saeculum Christianum» 2014, 21.
5. Penkała-Jastrzębska Anna. Marianna Sanguszko née Lubomirska (1693–1729) – Introduction to the Biography of the Overlooked Heiress to the Entail of Ostrog. «Reshistorica» 48, 2019. S. 119-136.
6. Rolska-Boruch I., Panegiryk pogrzebowy Marianny z Lubomirskich Sanguszkowej jako źródło do dziejów fundacji artystycznych w XVIII wieku, «Roczniki Humanistyczne» 2010, 58, 1.
7. Testamenty książąt Lubartowiczów-Sanguszków. Wybór tekstów źródłowych z lat 1750–1876, eds. J. M. Marszalska, W. Graczyk, Kraków 2011.

А. М. Трембіцький,
доктор історичних наук
(м. Хмельницький)

ПОДОЛЯНИН ОЛЕКСІЙ КОЗЛОВСЬКИЙ – УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ, НАУКОВИЙ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

*У статті характеризуються життєві шляхи і діяльність українського військового, наукового і громадського діяча, уродженця с. Ісаківці (Кам'янецьчина), Олексія Козловського (*1892 – †1971), автора споминів про перебіг подій у Кам'янці-Подільському в 1918 р., отамана «Кінногайдамацького куріня ім. Кармелюка» Юрія Ківерчука, губернського комісара Григорія Степуру, інженера-економіста Олександра Євтухова та ін.*

Ключові слова: Ісаківці, Кам'янець-Подільський, Олексій Козловський, Олександр Євтухів.

Україна, зокрема й Поділля, неймовірно багата своїми талантами, які, на жаль, розпорошені вони по усьому світу. Повертати забуті імена знаних особистостей подільської землі – свята справа української історико-культурної спільноти. Вітчизняні історики і краєзнавці, збираючи докупи по крихтах відомості про славетних співвітчизників-подолян, сприяють відродженню національної пам'яті та утвердження національної гідності.

До таких постатей відноситься подолянин Олексій Козловський, учасник Української революції 1917–1921 рр., громадсько-освітній діяч української діаспори в Чехословаччині (1920–1945), Німеччині (1945–1951) і США (1951–1971) [6], автор споминів про Кам'янець-Подільський у 1918 р. [8], отамана Юрія Ківерчука, Подільського губернського комісара Григорія Степуру, інженера-економіста Олександра Євтухова [9] та залишив машинопис спогадів «З минулого» [13], життєві шляхи і професійна діяльність у незалежній Україні

й досі майже не висвітлювалися. Короткі статті-гасла про його нелегке життя та діяльність у добу Української революції 1917–1921 рр. і на еміграції (*Польща, Чехословаччина, Німеччина, США*) подано у виданнях: «Енциклопедія українознавства–II» (1959) [7]; «Енциклопедія української діаспори. Т. 1: Сполучені Штати Америки» (2009) [1]; «Енциклопедія сучасної України» (2013) [10], «Вікіпедія» [5], фрагментарно згадали М. Галів (*Нью-Йорк*, 1971) [2] та Р. Коваль (*Київ*, 2005) [6]. Часопис української діаспори в США «Свобода» (*Нью-Йорк*, 1971) опублікував некролог [11]. У ЦДАВО України (ф. 3795, спр. 1240) зберігається особиста справа співробітника канцелярії О. Козловського [12].

Олексій Олександрович Козловський (*17(30).03.1892 – †31.10.1971) народився у с. Ісаківці на Кам'янецьчині, поблизу Галичини, у сім'ї Олександра Григоровича та Галини Миколаївни Козловських, що дало йому можливість «запізнатись з Галичиною, що мало вплив на його національну свідомість», оскільки в «ті часи «мати національну свідомість» багато чого значило». Закінчив трьох класну народну школу, чотири роки навчався у Кам'янецькому духовному училищу, шість років – у Подільській духовній семінарії, яку закінчив у 1912 р. Записався на правничий факультет Томського університету (1912), проте не закінчив його і до 1914 р. працював на різних канцелярських посадах, кореспондентом і навіть один рік учителював на Ольгопільщині [1; 2; 5; 6; 7; 10].

У 1914 р. вступив на правничий факультет Київського університету Святого Володимира, де прослухав чотири семестри. Дальші студії перервала мобілізація і направлення до військової школи прапорщиків у Ташкенті. Після її закінчення у 1916 р. призначений командиром 10-ї сотні 9-го стрілецького полку 3-ї Стрілецької дивізії, яка перебувала на південно-західному (*румунському*) фронті. Серед своїх знайомих у війську поширював національну свідомість, а згодом, займаючись українізацією цієї дивізії, обраний головою її Української полкової ради [1; 2; 5; 6; 10].

На початку 1918 р. Олексій Козловський повернувся до навчання в університеті, але вже у листопаді 1918 р. добровільно вступив до українського війська, де виконував різні функції: старшина 1-ї пішої сотні партизанського загону ім. Кармелюка на Кам'янецьчині (початок 1918 р.), ад'ютант губернського комісара Поділля Г. Степури, прокурор Надзвичайного суду 2-ї кулеметної бригади, згодом сотник – помічник начальника оперативного відділу штабу Кулеметної дивізії Армії УНР. У листопаді 1920 р. у складі Херсонської дивізії Армії УНР вийшов в екзил і був інтернований у табір у Тарнові, а згодом у Пйотркув (*Польща*) [1; 2; 5; 6].

У 1921 р. йому вдалося дістатись до Чехословаччини і він «змінив рушницю на перо – знання, і далі продовжував почату боротьбу, присвячуючи для тієї великої ідеї свої сили, знання і працю». Олексій Козловський вписався на правничий факультет Карлового університету (*Прага*), де прослухав 8 семестрів і в 1925 р. склав державні іспити. Одночасно (від 25.05.1922 р.), був вільним слухачем економічно-кооперативного відділу, діловодом канцелярії – секретарем студентських справ, заступником управителя канцелярії,

завідувачем господарством (від 20.08.1930) Української господарської академії (*Подєбради*) і секретарем Українського технічно-господарського інституту (*Подєбради*, 1932–1945; *Регенсбург*, 1945–1951) [2; 5; 6; 10]. Роки праці в УГА–УТГІ, який у 1927–1932 рр. закінчили сотня подолян із титулом інженера, були виповнені великою працею, адже Олексій Олександрович не був звичайним функціонером, а «з серцем і душею підходив до своєї праці». Це відчували студенти, бо він як лектор права «визначався великою скромністю та відданістю й працьовитістю» й завжди «старався допомогти, порадити, заохотити, чи навіть піднести на дусі» [2].

У Подєбрадах став членом закордонної організації УСДРП та редактором-видавцем її центрального органу «Соціал-Демократ» [5; 6; 7; 10]. У листопаді 1943 р., під час гітлерівської окупації Чехословаччини, гестапо заарештувало українського громадського діяча Олексія Козловського начебто за приналежність до Української військової організації (УВО) та співпрацю з Українським національним об'єднанням (УНО). Його, як і Володимира Січинського, з особливим садизмом допитував відомий кат – гауптштурмфюрер СС Вірзінг Вільгельм. Тільки розгром гітлерівців у 1945 р. врятував від подальшого ув'язнення [2].

Вирвавшись із в'язниці О. Козловський повернувся в Подєбради і, в останні хвилини перед захопленням міста червоною армією, роздобув «два вантажні вагони» чим допоміг основній групі професорів, лекторів і доцентів УТГІ виїхати до Плятлінгу (*Баварія*), де й «постало ядро УТГІ з секретарем О. Козловським. Звідти вони організовано переїхали до Регенсбургу, і після підготовчої праці УТГІ розпочав аудиторне навчання» [2].

У 1951 р. Олексій Козловський виїхав до США, спочатку до Нью-Йорка, а потім до Нью-Гейвена [1; 5; 6; 10], де став активним учасником української громади. Зокрема, виділявся у житті комбатантської організації, обраний членом управи відділу УККА (*Українського конгресового комітету Америки*), головою станиці ОБВУА (*Об'єднання бувих вояків-українців Америки*). Організував українську православну парафію і був її дяком. Став одним з ініціаторів заснування Товариство абсолювентів УГА–УТГІ і був його незмінним секретарем. За «віддану, довголітню і скромно гоноровану працю Професорська рада УТГІ надала йому титул почесного доктора «гоноріс кавза економічних наук», а студенти й абсолювенти УТГІ влаштували йому 70-річний ювілей [1; 2; 5; 6; 10].

Окреме місце займає видавничо-публіцистична діяльність Олексія Козловського. Він, як секретар Товариства і редактор «Бюлетеня Товариства абсолювентів УГА–УТГІ» з додатком «Спогади про УГА–УТГІ», зумів спільними зусиллями членів Товариства і при їх допомозі «виконати обіцянку, яку зробив покійному ректорові проф. Борисові Іваницькому». Був ініціатором і головним редактором трьох томної історії УГА–УТГІ: «Українська господарська академія в ЧСР. 1922–1935» (1959), «Український технічно-господарський інститут. 1932–1952» (1962) і «Українська господарська академія – Український технічно-господарський інститут. 1922–1972» (1972) [1; 2].

У додатку «Спогади про УГА–УТГІ» до «Бюлетеню Т-ва абсолювентів УГА–УТГІ» (*Нью-Йорк*, 1966) [5] опублікував спомин про подолянина, випускника Кам'янець-Подільської класичної гімназії, студента правничого факультету Київського університету Св. Володимира, випускника Павлівської військової школі (*Петербург*), організатора і осавула 1-го робітничого полку Вільного козацтва м. Києва (значковий від 2.1.1918, начальник штабу від 14.1.1918 р.), учасника придушення більшовицького повстання у Києві в січні 1918 р. та оборони Києва від військ Муравйова, організатора Вінницького куреня імені полковника Івана Богуна та отамана залоги м. Вінниці (16.2.1918), студента юридичного факультету Полтавської філії Харківського університету (1918), помічника – заступника Подільського губернського комісара (весна 1918), військового коменданта Подільської губернії (весна 1918), старшого осавула – ад'ютанта командира 6-го Полтавського корпусу генерала Слюсаренка, старшого осавула штабу цього ж корпусу, старшину 22-го кінного полку 6-го корпусу Армії УНР (1918), старшину для доручень Окремого ударного корпусу Армії УНР (грудень 1918–1919) Надзвичайної слідчої комісії для боротьби з контрреволюцією під проводом отамана О. Палієнка, отамана організованого ним же у Кам'янці-Подільському 1-го партизанського загону в складі 3 піших сотень, 2 кінних сотень та кінно-гарматної батареї (10.2.1919 – березень 1919), штабного офіцера Кулеметної дивізії Армії УНР, співробітника Української дипломатичної місії на Кавказі (*Тифліс*, 1919), співробітника відділу преси та пропаганди українського посольства в Туреччині (1920), студента Шарлотенбурзької політехніки (1921–1923), Торговельної академії (*Берлін*, 1923–1924) та економічно-кооперативного факультету Української господарської академії (*Подєбради*, 1924–1929), випускника курсів політологічних наук для Ліги Націй при Женевському університеті (1927), технічного секретаря Подєбрадської філії комітету перекладу Святого Письма на літературну українську мову (*голова, подолянин Модест Левицький*), генерального секретаря Українського університетського товариства Ліги Націй (*голова проф. С. Бородаєвський*), співробітника подєбрадського «Нашого життя» та багатьох українських часописів за кордоном, консультанта однієї з найбільших фабрик Чехії «Кольбен-Данек», інженера-економіста Олександра Євтухова (*15.02.1898, *Кам'янець-Подільський* – †07.06.1966, *Каракас, Венесуела*) [3; 4; 9], виконавши таким чином останню волю побратима, який у листі до нього з гумором писав: «Якщо б я врізав дуба, маєш вшкварити добрий некролог...» [9, с. 7].

Олексій Козловський, співпрацюючи з головним редактором збірника Українського воєнно-історичного товариства «За Державність» полковником Армії УНР Михайлом Садовським, корінням зв'язаним з Поділлям (*його дружина уродженка с. Немиринці, Городоччина*), опублікував фрагмент спогадів, присвячених подіям Української революції 1918 р. на Кам'яничині «Кармелюківці» (*Торонто*, 1964) [8], де висвітлив діяльність партизанського загону «Кінно-гайдамацького куреня імені Кармелюка» який підпорядковувався владі УНР і займав бойову лінію на схилах с. Ісаковець, а правим флангом опирався на Дністер, та проводив боротьбу з

побільшевиченими частинами колишньої російської армії. Охарактеризував його учасників, зокрема, своїх товаришів по Подільській духовній семінарії сотника Муню Сорокатого і виконувача обов'язків начальника штабу партизанського загону Федя С.; «свого сусіда з близького Жванця, колишнього адвоката, з-за часів Центральної Ради губернського комісари Поділля Григорія Калістратовича Степуру» [8, с. 211], який «зі своїм оточенням (О. Красовським, кам'янецьким повітовим комісаром, Жеребним, начальником кам'янецької міліції та ін.) репрезентував цивільну владу Поділля»; отамана куреня – полковника Юрка Ківерчука, який за дорученням Головного штабу збройних сил у Києві організував боротьбу з більшовицькими напасниками на Поділлі [8, с. 212]; поручника Миколаєнка, ад'ютанта командира 12 пішої дивізії генерала Ярошевича [8, с. 213]; сотника Троцького (пізніше комбрига Запорізької дивізії армії УНР) [8, с. 214]; декана католицького кафедрального костюлу в Кам'янці-Подільському прелата Шумана [8, с. 218] та ін. Детально розкрив діяльність місцевого більшовицького ревкому з захоплення влади в Кам'янці-Подільському [8, с. 213]; підлі наміри більшовицької влади з накладання на «міське населення контрибуції – один мільйон рублів» з погрозами, у випадку її не сплати впродовж трьох днів, «висадити у повітря сотні пудів вибухових речовин, складених для воєнних потреб в льохах міста» [8, с. 216–217]; дії бійців партизанського загону та вояків кам'янецької залози, які звільнили місто і запобігли вибухам, не дали більшовикам «майже нічого вивезти чи організувати спротив» [8, с. 218].

Український військовий, науковий і громадський діяч, редактор, мемуарист Олексій Олександрович Козловський відійшов у вічність 31 жовтня 1971 р. у Нью-Гейвені (*Коннектикут*). Похований на українському православному цвинтарі св. Андрія у Савт-Баунд-Бруку [1; 2; 5; 6; 11].

Треба ствердити, що «сильветка унікальної людини» і громадська праця Олексія Козловського, як і цілого гурту визначних подолян, що були творцями УГА–УТГІ та зробили значний внесок у розвиток української політехнічної науки на чужині, ще не знайшла належної оцінки українських істориків та краєзнавців. Майбутні дослідники історії української еміграції мають присвятити йому належне місце, оскільки він є одним із тих, що були не тільки учасником історичних подій, але й «двигали їх на своїх плечах». Людина з таким дорібком праці, яку виконав і залишив подолянин Олексій Козловський заслуговує на пошану й визнання українців.

Список використаних джерел і літератури:

1. Галів Микола. Козловський Олексій. *Енциклопедія української діаспори. Т. 1: Сполучені Штати Америки. Кн. 1 (А–К)* / Ред. Василь Маркусь і Дарія Маркусь. Нью-Йорк: НТШ в Америці, 2009. С. 380.
2. Галів Микола. Сл. п. Олексій Козловський. *Свобода* (Нью-Йорк). 1971. Ч. 239. 28 грудня. С. 4.

3. Євтухів Олександр Юрійович. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Євтухів_Олександр_Юрійович (дата звернення: 18.03.2024). Назва з екрану.
4. Євтухів Олександр Юрійович. *Коваль Роман. Багряні жнива Української революції. 100 історій і біографій учасників Визвольних змагань...*, ч. 1. URL: <http://www.ukrlife.org/main/evshan/zhnyvadj1.htm> (дата звернення: 18.03.2024). Назва з екрану.
5. Козловський Олексій Олександрович. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Козловський_Олексій_Олександрович (дата звернення: 18.03.2024). Назва з екрану.
6. Козловський Олексій Олександрович. *Коваль Роман. Багряні жнива Української революції. 100 історій і біографій учасників Визвольних змагань...*, ч. 2. URL: <http://ukrlife.org/main/evshan/zhnyvadj2.htm> (дата звернення: 18.03.2024). Назва з екрану.
7. Козловський Олексій. *Енциклопедія українознавства–II*. Львів: НТШ, 1994. Т. 3. С. 1072.
8. Козловський Олексій. *Кармелюківці (фрагмент спогадів). За державність: матеріали до історії українського війська* (Торонто), 1964. Зб. 10. С. 210–219.
9. Козловський Олексій. *Олександр Євтухів (світлій пам'яті поворотима). Додаток «Спогади про УГА–УТГІ» Ч. 21 до Бюлетеню Т-ва абсолювентів УГА–УТГІ* (Нью-Йорк). 1966. Ч. 35. Грудень. С. 7–8.
10. Мацько Віталій. *Козловський Олексій Олександрович. Енциклопедія сучасної України* / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. URL: <https://esu.com.ua/article-7963> (дата звернення: 18.03.2024). Назва з екрану.
11. Помер Олексій Козловський, учасник визвольних змагань [некролог]. *Свобода* (Нью-Йорк). 1971. Ч. 203. 3 листопада. С. 1.
12. ЦДАВО України, ф. 3795 Українська господарська академія в м. Подєбрадах (Чехо-Словаччина), 1922–1944, оп. 1 ... Особисті справи професорсько-лекторського складу, 1922–1938, спр. 1240 Особиста справа співробітника канцелярії Козловського Олексія, 60 арк.
13. Там само, оп. 5 ... Редакція «Наукових записок» ..., 1922–1935, спр. 78 Козловський О. З минулого [спогади], машинопис, арк. 167–173.

А.К. Лисий,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри суспільно-гуманітарних наук комунального
закладу вищої освіти «Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж»

ВАЖКА ДОЛЯ НЕВІДОМОГО РЕВОЛЮЦІОНЕРА

У статті йде мова про засновників комуністичної партії Радянського Союзу, імена яких радянська історична наука замовчувала. Конкретизується доля подолянина Ейдельмана Б. Л.

Ключові слова: марксизм, пролетарський рух, Мінськ, I з'їзд РСДРП, Центральний комітет, Ейдельман Б. Л.

У далекому 1972 р. в серії «Історія міст і сіл УРСР» вийшов том «Вінницька область» і в ньому згадувалось, що уродженець містечка Стрижавки Борух Ейдельман був учасником I з'їзду Російської соціал-демократичної робітничої партії. І що саме картини збиткування над місцевою біднотою привели сина місцевого крамаря до марксизму [1, с. 178].

Отже, хто такий Борух Львович Ейдельман і що привело його до комуністичної ідеї? «Советская историческая энциклопедия» засвідчує, що він народився в містечку Стрижавка Вінницького повіту 30 січня 1867 р. в родині дрібного гендляря. Отримавши середню освіту вступив до медичного факультету університету Святого Володимира в Києві, який закінчив у 1910 р. У 1894-97 роках учасник створення «Російської соціал-демократичної групи», групи «Робітнича справа», «Робітничої газети», київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Один з організаторів й делегат I з'їзду РСДРП» [2, 412 стлб].

В «Большой советской энциклопедии» є досить велика стаття про перший з'їзд РСДРП, але відразу кидається в очі явна тенденційність у подачі інформації і певна недомовленість. В академічній статті дуже докладно написано про передумови проведення з'їзду, згадуються різні побутові деталі, повідомляється в якому приміщенні засідали делегати, знайшлося в статті місце навіть про те, що сталося з будинком під час Другої світової війни. Але чомусь нічого конкретного не сказано про делегатів цього зібрання. «Були присутні 9 делегатів, що представляли найбільші соціал-демократичні організації Росії» [3, с. 365]. Дивно!

Подальший пошук в публікаціях комуністичних історико-партійних узурпаторів істини, перш за все в офіційних виданнях Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, призвів до несподіваного відкриття: вперше матеріали про I з'їзд РСДРП були видані в 1958 році (!), тобто через 60 років після його проведення. Така вражаюча «неувага» до історії ленінської партії, яка за радянських часів замінювала «розум, честь і совість» насторожує і наводить на певні роздуми, а в підсумку змушує глибше ознайомитися з документами і свідченнями учасників тих далеких подій [4, 5 с.].

Проте уважне читання монументальної праці Інституту марксизму-ленінізму «Первый съезд РСДРП. Март 1898 года. Документы и материалы» призводить до стану цілковитого здивування і ще більших підозр. У книзі обсягом 349 сторінок інформації про делегатів відведено аж 9 (*дев'ять*) рядків. «На з'їзді були представники чотирьох «Союзів боротьби»: Петербурзького, Московського, Київського, Катеринославського, групи «Робочої газети» і Бунду. Всього 9 делегатів: С. І. Радченко – від Петербурга, А. А. Ванновський – від Москви, К. А. Петрусевич – від Катеринослава, Б. Л. Ейдельман та Н. А. Вигдорчик від «Робочої газети», П. Л. Тучапський – від Київського «Союзу боротьби», А. Кремер, А. Мутник, та Ш. Кац – від Бунду» [5, с. 340].

Інформація про керівні органи новоствореної партії займає аж 3 (*три*) рядки : «З'їзд обрав Центральний Комітет з трьох осіб – представників Петербурзького Союзу боротьби», київської «Робочої газети» і Бунду» [5, с. 343]. При цьому, навіть, прізвища членів ЦК не названі.

Разом інформації про делегатів і членів ЦК в книзі відведено 12 рядків. Немає цих прізвищ і в «Большой советской энциклопедии», та відповідній статті в «Історії Української РСР» [6, с. 408]. І тільки «Советская историческая энциклопедия» дозволила собі назвати прізвища членів ЦК. Це: Ейдельман Б. Л., Кремер А. І., Радченко С. І. [7, 1037 стлб] Але хто в багатомільйонному Радянському Союзі гортав цю енциклопедію?

Зрозуміло, що засновники партії керувалися гуманними ідеями і не уявляли собі жаків червоного терору і комуністичного режиму. Як склалася їх доля?

Радченко С. І. (1868-1942) – українець, як «ворог народу» загинув в Соль-Ілімській в'язниці в Сибіру.

Ванновський (1874-1967) – росіянин, у 1919 р. емігрував до Японії, де викладав російську літературу в Токійському університеті;

Петрусевич К. А. (1874-1949) – поляк, емігрував до Польщі, з 1945 р. член Верховного суду ПНР:

Вигдорчик Н. А. (1874-1954) – єврей, професор Інституту професійних захворювань в Ленінграді;

Тучапський П. Л. (1869-1922) – поляк, бібліотекар Академії наук УРСР в Харкові;

Кремер А. І. (1865-1935) – єврей, поселився в Литві;

Мутник А. (1875-1930) – єврей, емігрував до Німеччини;

Кац Ш. (1875-1928) – єврей, помер у Нью-Йорку.

Ейдельман Б. Л. невдовзі після з'їзду був заарештований, кинутий до Петропавлівської фортеці і у 1900 році засланий до Сибіру. Приймав участь в революції 1905-07 рр. в Петербурзі. Проте царат надав можливість заколотнику відновитись на медичному факультеті Київського університету і отримати диплом у 1910 році. Після Жовтневого перевороту 1917 року працював в наркоматі праці, а з 1919 року викладав в школі імені ВЦВК. З 1925 року – персональний пенсіонер. Автор ряду статей з історії партії [2, с. 412 стлб]. І, нарешті, 2 серпня 1939 року був розстріляний у віці 72 років як «ворог народу» [4, 25].

Що цікаво, то в 1927 році у 41, 42 томах «Энциклопедического словаря Гранат» друкувався розділ «Деятели СССР и революционного движения в России» [8], але жодного прізвища засновників комуністичної партії немає. Вже насувалася сталінщина.

Список використаних джерел і літератури:

1. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972. 787 с.
2. Советская историческая энциклопедия. Т. 16. М., 1976. 1062 стлб
3. Большая советская энциклопедия. Т. 19. М., 1975.
4. Володимир Федько. Хто в Росії створив РСДРП (Документальне розслідування). [https://www.ar25.org/artiele, hto-v-rosiyi-stvoryv-rsdrp](https://www.ar25.org/artiele/hto-v-rosiyi-stvoryv-rsdrp)
5. Первый съезд РСДРП. Документы и материалы. М., 1958. 349 с.
6. Історія Української РСР. Т. 3. К., 1978. 607 с.
7. Советская историческая энциклопедия. Т. 10. М., 1967. 1038 стлб.
8. Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. Т. 41, 42. М., 1927.

О. О. Гадинко,
вчитель історії, магістр історії,
Красноільський ліцей №3

ПРИЗАБУТІ ІМЕНА ПОВЕРТАЮТЬСЯ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСКОСТІ (З ІСТОРІЇ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ МОРАЧЕВСЬКИХ, В. СТЕФАНИКА ТА О. КОБИЛЯНСЬКОЇ)

У статті йде мова про яскравих представників української громадськості кінця ХІХ – початку ХХ ст., які внесли чималий вклад у розвиток громадської думки, суспільно-політичного руху, заповнили ниву літературними новинками, були відомими особистостями свого часу як на рідній землі, так і за її межами. Софія Окуневська-Морачевська, Ольга Кобилянська, Наталія Кобринська і Василь Стефаник – ось неповний перелік корифеїв української культури, які записали золотими літерами свої імена в історії рідного народу та країни, є об'єктами поваги старшого покоління, взірцем для наслідування сучасної молоді.

Ключові слова: українська культура, громадськість, листи, емансипація, університет, жінка-лікар, нострифікація, літературний критик.

Про жіночий рух, її яскравих представників, борців за емансипацію прав другої половини людства, класиків української літератури написано мабуть чимало праць та наукових досліджень, статей, публікацій, наукових розвідок та ін. Проте, залишається ще чимало аспектів громадського, культурного,

суспільного, просвітницького характеру, які слід розглянути ще раз, незважаючи, що пройшло вже чимало часу. Сьогодні вивчення цього питання є актуальним ще й тому, що суспільство хоче знати історію свого роду, видатних особистостей, який внесок вони внесли в українську літературу, громадський рух, де проживали, з ким приятелювали, кого відвідували, які мали суспільно-політичні погляди та ін. У листах простежується висока ерудиція, вихованість, толерантність, взаємна повага, любов до рідної землі. Тоді герцогство Буковина входила до складу Австро-Угорщини (1867-1918рр.) і була взірцем проживання різних народів та їх симбіозу культур [3, с.69-71], [6, с.204-207].

Свого часу важливе значення мали для суспільно-політичного та економічного розвитку Сторожинця мали місце приїзди до містечка багатьох видатних громадсько-політичних та літературних діячів західноукраїнського регіону: Василя Стефаника, Наталії Кобринської, Ольги Кобилянської, Юрія Федьковича. Тут деякий час навіть проживала «перший лікар з жінок в Австро-Угорщині» Софія Окуневська [1, с.96-97], [4, с.14-16].

Хоча «Окуневська була першою жінкою лікарем в Австро-Угорщині», проте вже «наприкінці ХІХ сторіччя жінки» вже «добилися права вступу до університетів» в Дунайській імперії. Це був той час, коли в системі освіти неабсолютиської епохи тягнулася тривала боротьба жінок за право на здобуття освіти після гімназії. Це був один із пунктів загальних змагань за рівноправність жінок.

Софія Окуневська походила зі старого українського роду, який був яскравим прикладом національної гідності та патріотичної свідомості.

Згідно довідкової церковної літератури (шематизмів) Атаній Окуневський був 1833 року народження, закінчив Львівську генеральну греко-католицьку духовну семінарію 1860 року, висвячений у священничий сан 1863 року, одружився того ж року з Кароліною Лучаківською. Першим місцем його праці було містечко Заліщики, в 1864р. – місто Бережани, а відтак 1865р. село Должанка Тернопільського повіту, де й народилась 12 травня 1865р. Софія Окуневська [12, с.135-140].

Наступного 1866 року сім'я переїхала в Русів, а в 1867р. Атанасій Окуневський став парохом села Садки неподалік Заліщик. Несподівано в 1870р. померла його дружина, яку дуже любив все своє життя. Після смерті дружини переїздить на Буковину і ще вісім років працює священнослужителем, завідуючи парафією в Садгорі під Чернівцями. В 1878р. випрошує дозволу митрополії на науку в медичний факультет Віденського університету, який 1881р. успішно закінчив зі званням доктора медицини. Першим місцем праці було містечко Кімполунг, де мешкала з батьками Ольга Кобилянська – ще нікому невідома нічим молода буковинська дівчина [5, с.65].

До батька в Кімполунг часто приїздила дочка Софія. Вона після смерті виховувалась у родині Івана Озаркевича разом з відомою пізніше постаттю українського жіночого руху та письменницею Наталією Кобринською. У той час Софійка готувалась до вступних іспитів в гімназію. Одним з її вчителів був філолог Юліан Кобилянський (1858-1921), брат Ольги Кобилянської [2, с.125, 128].

Коли саме переїхала родина лікаря Атанасія Окуневського у Сторожинець – ще слід додатково в'яснити, проте достеменно відомо з переписки між Морачевськими і їх друзями те, що протягом 1895-1898рр. ця родина проживала у цьому повітовому містечку, а потім, очевидно, переїхала до Львова [11, с.].

Знайомство з Ольгою Кобилянською було річчю щирою і душевною. «Бачу її молодою вісімнадцятилітньою дівчиною. Якщо можна порівняти молоду дівчину з квіткою, то Софію можна було порівняти з лілією. Біла бездоганна цера з очима русалки задумливого погляду знизу вгору, темними бровами і волоссям барви старого золота. Уста непорочно ніжні. Поважна і пориваючи усміхом своїм, коли бувала дотепною і повна природного гумору. Будова гарно пропорціональна. В поведенні і відносинах (до чужих) більше гордо дика, як не смілива. На свій вік поступова в поглядах і вчинках і читана. В музиці з легким, повним чуття, а проте зі схованою силою ударом і постійним нахилом зіллється душею з композитором даної штуки. Такою була, коли я зазнайомилася з нею; тоді також ще молода початкуюча (потайки) літератка, повна мрій, з буйною фантазією і з захопленням «жіночою емансипацією», фанатична поклонниця природи, їзди верхом, бігання лижвами, фехтування і такого іншого в той час доступного спорту» [8, с.174-177].

Всі, хто знав молоду Софію Окуневську, пророкували їй блискучу кар'єру піаністки. Для Ольги Кобилянської Софія Окуневська з її музичним світом стала праобразом піаністки з казкового «Меланхолійного вальсу». Засвідчувала Ольга Кобилянська й те, що, звичайно, чула піаністів з більш високою технікою гри, але ні разу не зустрічала такого, хто б мав «глибше зрозуміння, поважніше, гідніше поняття почувань і віддання їх музикою», ніж це було в Софії Окуневської. Для останньої відданість музиці «не мала основ заграничних консерваторій». Виростала в музикальному середовищі о.Теофіла Кобринського. За першу вчительку гри на фортепіано мала на 14 років старшу кузину - Наталю. Саме в часі тих вакацій Софія приготувлялася до матури: «найчастіше вчилася, проходжуючися з книжкою по саду», з юних літ повністю засвоїла погляди Н.Кобринської [7, с.118-121].

Зачаровувала Василя Стефаника своїм виконанням, свідченням того є його нарис «Портрет». Зрештою, цього молодого письменника вона зачаклувала не лише грою на піаніно, а й своєю широкою європейською освітою, розумом, вродою... Софія була чудовим знавцем літератури, захоплювалась нею і, навіть, сама написала декілька літературних творів під псевдонімом «Єрина». Вільно володіла декількома іноземними мовами, наполегливо займалась самоосвітою.

В 1884р. Софія Окуневська отримала дозвіл на складання іспитів на гімназійний курс. В 1885р. вона їх блискуче склала при Львівській академічній гімназії, чим викликала неабияку сенсацію в цілій Галичині учительської семінарії для дівчат. В 1886р. її закінчило лише 13 дівчат. Тепер гімназійне свідоцтво відкривало дорогу до вищої освіти-університету. Проте, цим правом в країні могли користуватися тільки чоловіки. Два роки С.Окуневська домагалась навчання в університеті, однак це було марно. Вирішила здобути

вищу освіту в Швейцарії. Там жінкам дозволялось навчатись у вузах[12, с135-140].

В 1887р. Окуневська разом з «сердечною подругою» Н.Кобринською, якою стала після смерті чоловіка остання, організувала видання першого жіночого альманаху, символічно названого «Першим вінком», в якому «були зібрані всі кращі літературні сили того часу». Зрозуміло, не обійшлося тут без участі Івана Франка, оскільки молоді організаторки не мали жодного видавничого досвіду. У цьому альманасі Софія повстала автором гарного оповідання «Пісок, пісок», а також розвідки «Родинна неволя в піснях і обрядах весільних». Стаття була підписана авторським псевдонімом «Єрина». Оскільки Окуневська, пишучи розвідку, часто опиралась на матеріал, використаний І.Франком в аналогічному дослідженні про «жіночу недолу», то багато дослідників, літераторів вважали, що це стаття Івана Франка, а жіночий псевдонім він використав для того, щоб «не роз'єднувати ряди жінок». Згодом все таки підтвердилось, що дана стаття вийшла з-під пера Софії Окуневської. (ЦДІА України у Львові, фонд 309, опис 1, справа 389, арк..60). Оповідання з міського життя «Пісок! Пісок!» торкнуло проблему соціальних контрастів: «нужди міського пролетаріату та дітей вулиці». Водночас робота над альманахом зблизила Софію Окуневську з Іваном Франком, який повністю підтримав її у прагненні отримати вищу освіту. Того ж 1887 року, коли вийшов альманах і набув чималого розголосу в обох частинах України і водночас був прихильно зустрінутий критикою, Окуневська разом з Наталією Кобринською виїхали в Швейцарію на навчання. Софія вступила на медичний факультет Цюрихського університету, а Наталя розпочала слухати курс лекцій з політичної економії професора Плятора [7, с.188-120].

В листопаді 1890р. Софія вийшла заміж за Вацлава Морачевського, «котрого полонила розумом та музичністю». А Вацлав Морачевський «виявився тою людиною, яка якнайкраще зрозуміла пориви душі Софії Окуневської і справді був її другом та радником». Походив Вацлав-Дам'ян Морачевський зі старовинного аристократичного роду, народився у Варшаві 27 листопада 1867р., на два роки молодшим за Софію. Закінчив у Варшаві тамтешню гімназію, а в 1885р. виїхав до Цюриха, де записався на хімічний факультет тамтешнього політехнічного інституту. Після його успішного закінчення і отримання диплому хіміка, став студентом медичного факультету Цюрихського університету, де спеціалізувався непогано у фізіологічній хімії, молодому, але дуже перспективному напрямку науки. Навчання припало на 1889-1894рр. В 1895р. Вацлав Морачевський вдало захистив докторську дисертацію з хімії та медицини. Навчання поєднував з роботою. Протягом 1891-1893рр. був асистентом кафедри лікарської фізіології, а з 1893 по 1895ррр. керував хімічною лабораторією інтерністичної клініки у відомого вченого з європейським ім'ям Ейсгорта в Цюриху. 49-й номер «Буковинських відомостей» за той таки 1895-й рік повідомив сенсаційну новину, яка швидко стала відомою всій Галичині та Буковині: «Русинка-доктор госпожа Софія Морачевська, жінка доцента університету в Цюриху, а дочка повітового лікаря в Сторожинці д-ра

Атанасія Окуневського зістала промована доктора медицини в Цюрихському університеті» [9, с.42-45].

На Буковині та в Галичині Софії Окуневській (Морачевській) не поталанило: австрійський уряд тоді не визнавав закордонних матрикуляцій та дипломів. Її чоловік Вацлав радив затвердити дипломи в Кракові, оскільки в межах Австро-Угорської держави це було не можливо зробити. І лише після доволі довгих та неприємних процедур 15 березня 1900 року в Кракові на засіданні Сенату Ягеллонського університету відбулася нострифікація докторського диплому Софії Морачевської, про що повідомили сенсаційно тодішні газети. Тепер Софія Морачевська отримала обітоване право на самостійну лікарську практику та стала першим доктором медицини в межах Австро-Угорщини. Її чоловік Вацлав Морачевський був не тільки серйозним вченим-біологом, дослідником, а й великим знавцем літератури, добряче розумівся на малярстві, музиці, був літературним критиком.

Із Василем Стефаніком Морачевські познайомились в березні 1894р. на концерті, проведеному в честь чергових роковин, присвячених Т. Шевченку. З того часу розпочалась взаємна переписка та приятелювання, відвідини Морачевських у Сторожинці [11, с. 547-548]. Тоді В.Стефанік навчався на медичному факультеті Краківського університету та В.Стефанік все більше захоплювався літературним і громадським життям.

Самі Морачевські були не тільки тими, хто високо цінував талант молодого В.Стефаніка, а й тими, хто прокладав йому дорогу на польському літературному ринку. Вацлав Морачевський був автором п'яти блискучих статей, вміщених в доволі впливових та авторитетних польських журналах, що мало також неабияке громадське значення для літературної кар'єри молодого хлопця з Галіції. У 1896 та 1898рр. у молодого подружжя народилися діти – Юрій та Єва. Але сімейні радощі, яким не було кінця, не йшли поряд з успіхами в праці. В 1900р. чоловік Софії виїздить до Карлових Вар в Чехії і працює там приватним лікарем 29 років. Дружина ж залишилась з дітьми у Львові. Тут вона працювала лікарем в «Народній лічниці» її родича Євгена Озаркевича, згодом виїхала до Францесбадена, де лікувала і займалася науковою діяльністю [9, с.42-45].

Одночасно в роки Першої світової війни (1914-1918) «розігралась» особиста трагедія Софії Морачевської. Сім'я перебувала в неофіційному розлученні. Можливо, причиною стала тодішня політична обстановка в Галичині, утворення уряду ЗУНР у Львові на початку листопада 1918р. та початок українсько-польської війни 1 листопада 1918р. Вацлав Морачевський був великим патріотом II Речі Посполитої. Софія Окуневська персоніфікувалася з великим українським патріотизмом, недосяжними національними ідеалами. Проте, підставою для розлуки була зовсім інша причина... Слід сказати, що подружнє життя Морачевських – це взірець та незмірний пласт польсько-українських культурних відносин великих постатей кінця XIX – початку XX століття. Однак, наприкінці їхнє подружнє життя було сповнене болем, особистою трагедією та смутком...

Дуже цікавим і важливим для філологів, істориків, дослідників є листування між Морачевськими та В.Стефаником, О.Кобилянською, Н.Кобринською, які неодноразово бували у Сторожинці. Цьому підтвердження є епістолярна спадщина цих особистостей кінця ХІХ – початку ХХ ст. Як відомо, у 1897р. Стефаник написав ряд реалістичних новел: «Синя книжечка», «У корчмі», «Стратився», «Побожна», «Виводили з села», «Сама-саміська», «Лист». Поява цих творів надзвичайно схвилювала передову літературну громадськість новизною освоєння художнього слова, реалістичною дійсністю, глибиною оригінального трактування тем українського села. Вперше оповідання «Виводили за село» було опубліковане в чернівецькій газеті «Праця» 24 жовтня під №14. Інші 4 новели «Синя книжечка», «Повісився», «Сама-самісінька» та «В корчмі» вийшли друком 21 листопада в №15-16. Оповідання «Лист» та «Побожна» побачили світ 19 грудня т.р. в тій же «Праці» за №17. Як відомо, окремою збіркою ці новели вийшли лише весною 1899р. у Чернівцях в типографії товариства «Руська рада», куди входило вже 15 оповідань. Не таємниця, що Стефаник, неодноразово проживаючи в Окуневських у Сторожинці, написав свої перші прозові «твори-мініатюри». Це були поезії в прозі з ранньої творчості молодого письменника [11, с.494-497].

Як уже відомо, дружелюбні відносини і приязні відвідини Морачевських зі В.Стефаником розпочалися в 1894р. У листі від 26 липня 1895р. майстер-новеліст, сповіщаючи В.Морачевського про свою виборчу діяльність на Обертинщині, отримав від нього зворотній лист і запрошення прибути до Сторожинця. Той обіцяв приїхати 5 серпня (1895р.).

Протягом жовтня-грудня 1895р. листування між Стефаником і Морачевським тривало й надалі. Так, в листі до Морачевського в середині жовтня т.р. В.Стефаник розповідав про своє перебування у Львові, згадував своє гостювання у Морачевських і радів, що має таких щирих друзів, як Вацлав.

Перебуваючи 25 лютого 1896р. в Кракові, В.Стефаник сповіщав Морачевського про те, що гостював три дні у Сторожинці, де йому було дуже добре. А у зворотньому листі Вацлава до Стефаніка від 29 лютого т.р. автор переконливо писав, що Швейцарія чудова країна, але Сторожинець на Буковині ще кращий, коли до нього приїжджав Стефаник у гості до Морачевських: тоді тут все оживало [11, с.339-340].

Страшенно зі Стефаником хотіла побачитись в Кракові й продовжити подорож до Сторожинця Софія Морачевська, дописував у листі до нього 4 липня з Цюріху її чоловік Вацлав. І сталося. Приблизно в другій половині липня 1896р. у Сторожинці, у Морачевських гостював Василь Стефаник, якому було тут дуже добре: «Як від'їхав від Вас, то лиш один Бог знає!» – писав він в одному з недатованих листів до Морачевського. Про те, як йому було важко виїжджати зі Сторожинця повідомляв Морачевського ще в кінці вересня т.р.: «Сум такий сивий, такий безконечний найшов на мене, що хотіве'м з Глибокої вертатися до Вас назад».

14 січня 1897р. Стефаник написав чергового листа до Морачевського, в якому сповіщав, що побутоватиме в Русові до кінця січня і чекатиме від нього листа. З'їздити до Сторожинця пообіцяв у неділю, аби побачитися з його

рідними. І рівно через місяць, 14 лютого, інформуючи Морачевського, згадував своє дводенне гостювання у Сторожинці. Місяцем пізніше, в березні, пишучи листа до С.Морачевської, любо пригадував чергове гостювання у її батька Атанасія Окуневського, у Сторожинці, де була й вона. «Мені було у Вас дуже добре, дякувати фاینенько Вам за любовіть і за доброту».

Перебуваючи на початку травня 1897р. у Сторожинці в гостях у А.Окуневського, Стефаник написав кілька поезій у прозі, а саме: «У повітрі плавають ліси...», «Над його головою голуб...» (перша редакція новели «Портрет». Власне, новела «Портрет» була написана в 1897р., опублікована в збірнику «Синя книжечка» в 1899р. і присвячена повітовому лікарю зі Сторожинця Атаназію Окуневському. Першопочатковий варіант новели було надіслано до В.Морачевського в листі за серпень 1897р.), «Городчик до бога ридав...», «Йшов з поля...» (перша редакція новели «Діти»); «Під горою коло лісу...», «За хорім на двір...» (перша редакція новели «Виводили з села»), «Раненько чесала волосся», «Самому собі». Тоді в моду знову входив жанр написання коротких ліричних мініатюр. У серпні 1897р. писав В.Морачевському із Сторожинця: «Як я ходжу сюда отими дорогами, що ми разом ними ходили, то мені так добре, що аж... Як я першого дня лиш подивився на ті стежки наші, то-м писав цілу нічку. Сім образків я посилаю Вам, аби-сте собі вибрали з них то, Вам найбільше сподобається, Ви і Ваша жінка. То, що виберете, то най лишається Вам, а решту кину людям у друкованій книжці». Цикл названих поезій у прозі значною мірою має автобіографічний характер. За життя письменника жоден з цих образків так і не був надрукований. Лише п'ять з них, а саме: «Городчик до бога ридав», «Раненько чесала волосся», «Вночі», «Присвячується Ользі», «Будь такою» вперше були надруковані в журналі «Радянська Україна» в 1941р. в №2. Решту – в ПЗТ, К.,1953, т.2. Всі вірші в прозі були написані в 1896-1897рр. Оповідання «Раненько чесала волосся», написане в 1897р., було присвячене Вацлаву Морачевському [9, с.70-78].

«Про свій намір приїхати до Сторожинця Стефаник писав Морачевським ще в червні-липні того ж 1897р. Сповіщав, що 13 серпня виїде з Кутів до Сторожинця, до батька Софії, який планував з'їздити до Москви на з'їзд лікарів. Казав, що пильнуватиме будинок. «Дуже радий, що їду в Сторожинець».

В іншому листі до Морачевського Стефаник сповіщав Морачевського про своє перебування в другій половині серпня 1897р. у Сторожинці, в Атаназія Окуневського. «Я тепер сиджу у Сторожинці. Вам не потрібно розповідати, як тут добре. А ще краще тому, що я тут на кожному кроці згадую Вас і Вашу дружину». Говорив про велику роль, яку зіграв В.Морачевський в житті молодого письменника. «Коли я ходжу тут по цим дорогам, де ми з Вами ходили, мені так гоже, що й не скажеш!» Пригадував, як одного разу йшли у двох по дорозі, що вела в Буденець[11, с.382-390].

З початку 1898р. листування між Морачевськими і Стефаником злегка припинилося, про те воно пізніше відновилося. Причиною вважається пригноблений стан поета. Так, у листі від 31 жовтня 1898р. С.Морачевська, перебуваючи у Сторожинці, запитувала Стефаника, чи він читав драму

Пшибишевської в журналі „Zusie», що супроводжувалася передмовою самого Пшибишевського.

Поза всяким сумнівом, у Сторожинці, у Морачевських бувала й Ольга Кобилянська [10, с.548]. Так, у листі до Осипа Маковея (1867-1925рр.) від 14 серпня 1898р. пригадувала наступне: «Бувши у Морачевської в Сторожинці, я зайшла до одної книгарні і побачила, між іншим, руські книжки і Вашу «Оферму». А в листі за 5 квітня 1898р. запитувала О.Маковея, чи будете «...у Львові на свята? Зараз по наших святах маю їхати до Морачевських, але тут, до Сторожинця, бо вони тепер тут. Писали, що пришлють коні. Не знаю, не маю охоти бачитися з ними. Вже мені остогиділи тії за граничні мудрості, котрими вони завше обдаються. Кожна дурниця загранична має страшенну вартість, а все наше і глупе, і некультурне, і бог знає яке...». Обіцяла українському письменнику вислати «extra» маленьку фотографію.

Безперечно, листування корифеїв української мови та культури тривало й надалі, супроводжувалося взаємними симпатіями та повагою. У листах простежується громадська та літературна робота цих постатей, їх особисте життя, любов до рідної землі, культура спілкування, висока ерудиція та грамотність, належний рівень переписки, який присутній у листах того часу, місця, які вони з радістю відвідували та описали у своїх листах, мемуарах.

Список використаних джерел і літератури:

1. Антошкіна Л. Особливості буковинського пограниччя: історія культурного полілогу: монографія /Лідія Антошкіна, Олександр Гадинко, Гелена Красовська, Петро Сигеда, Олексій Сухомлинов. Донецьк: вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2010. 237 с.
2. Богайчук М. Література і мистецтво Буковини в іменах (словник-довідник). Чернівці: Букрек, 2005. 312 с.
3. Буковина. Історичний нарис. Чернівці: Зелена Буковина, 1998. 416 с.
4. Гадинко О.О. Сторожинець: мандрівка крізь віки. Чернівці: Прут, 2013. 208 с.
5. Демочко К. Мистецька Буковина: Нариси з минулого. Чернівці: Книги-XXI, 2008. 336 с.
6. Квітковський Д., Бринзан Т., Жуковський А. Буковина, її минуле і сучасне. Париж-Філадельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956. 966 с.
7. Книш І. Смолоскип у темряві. – Н.Кобринська й український жіночий рух. Вінніпег: 1957. 302 с.
8. Кобилянська О.Твори в 5-ти томах. К.: державне вид-во художньої літератури, 1963. Т.5. 768 с.
9. Ліщук Д., Гадинко О. Особистості епох. Чернівці: 2016. 100 с.
10. Малишко В.М. Сторожинець / Історія міст і сіл Чернівецької області. К.: УРЕ, 1969. С. 546-558.
11. Стефаник В. Твори. К.: Дніпро, 1964. 552 с.
12. Горак Р. Могила за горбом повстанців // Дзвін. 1994. №11-12. С. 133-145.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ

Ю. А. Хоптяр,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри археології, спеціальних історичних і
правознавчих дисциплін, Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

А. Ю. Хоптяр,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри туризму та готельного
господарства, Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

ЕКОНОМІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ЯРМОЛИНЕЦЬКОЇ ВОЛОСТІ ПОДІЛЛЯ У КІНЦІ ХУІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

В статті робиться спроба розглянути процес соціально-економічного розвитку Ярмолинецької волості що на Поділлі. У кінці ХУІІІ ст. власниками Ярмолинець та навколишніх земель стають Орловські. З початку ХІХ ст. Орловські володіли значним економічним потенціалом, зокрема трьома фільварками з 4,3 тис. кріпосних селян, великою пасікою, пивоварнею, винокурним, вапняковим та двома цегельними заводами. Запрошені німецькі майстри розпочали виробництво тканини.

Ключові слова: виробництво, містечка, Поділля, польська династія, родина, фільварки, ярмарки.

Після другого поділу Польщі, переходу Поділля до Російської імперії у 1795 р. утворилась Подільська губернія, а Ярмолинці стали волосним центром у складі Проскурівського повіту. За переписом 1808 р. тут нараховувалось 266 будинків і за кількісними показниками Ярмолинці поступались Городку, Зінькову, Солобківцям та іншим.

В кінці ХУІІІ ст. Ярмолинці купив у Сцибор-Мархоцького заможний польський шляхтич Адам Орловський і з того часу, впродовж більше 120 років, аж до 1917 р., історія містечка була пов'язана з цим давнім польським родом. Орловські тоді володіли трьома фільварками з 4,3 тис. кріпосних селян, великою пасікою, пивоварнею, винокурним, вапняковим та двома цегельними заводами. Одержання великих прибутків від підприємств, а також від ярмарків надало можливість Орловським збудувати у 30-х рр. великий костюл на зразок бернардинського у Варшаві, спорудити один з найкращих на Поділлі палаців у

с.Маліївці, побудувати на ярмарковій площі кам'яні склади, відкрити суконну фабрику. Запрошені німецькі майстри розпочали тут виробництва сукна. Фабрика виробляла щомісяця 80 шт. сукна. Але нестача води примусила німецьких майстрів перебраться до м.Дунаївці [1, с.111].

Через містечко пролягав стратегічний шлях у напрямку до західного кордону, тому тут часто проходили військові частини. У квітні 1808 р. побував у містечку фельдмаршал М.І.Кутузов, що формував війська для походу на російсько-турецьку війну. Війська потребували помешкань для розквартирування, а проживання солдат давало певний прибуток. Поступово містечко розросталось і у 1830 р. кількість дворів досягла 333 [2, с.11].

Важливе економічне значення в системі внутрішньої торгівлі мали базари і ярмарки. На них реалізовувалась сільськогосподарська продукція, промислові та ремісничі вибори, укладалися договори на виробництво, постачання і збут товарів, вивчався їх попит у населення.

У 1817 р. в Подільській губернії, не враховуючи сільських, збиралося 250 ярмарків (10,6% від усіх ярмарків країни). Більшість їх приурочувались до релігійних свят і тривали ярмарки кілька днів, а іноді і тижнів. В Кам'янець-Подільському відбувалось 16 ярмарків на рік, Проскурові – 13, Літині – 11, Ярмолинцях – 8 і т.д. [3, с.119].

Помітний вплив на економічний розвиток Ярмолинець мало переведення сюди у 1835 р., за сприянням А.Орловського, з м.Тинни Ушицького повіту найбільшого в Подільській губернії Петропавлівського ярмарку, який проходив щорічно з 29 червня по 15 липня. Крім того, у грудні кожного року протягом тижня відбувався ще і Миколаївський ярмарок. Для участі у Петропавлівському ярмарку щороку приїздило близько 500 купців, які привозили товару в окремі роки на суму до 3,2 млн. крб. В зв'язку з великим об'ємом торгівлі Петропавлівський ярмарок належав до першої, найвищої категорії ярмарків [4, с.61].

Петропавлівський ярмарок давав значні прибутки для родини Орловських, оскільки щорічно вони отримували до 20 тис. крб. чистого доходу. Протягом 40-80-х рр. ХІХ ст. під ярмарок розширювались площі як на Грабині, так і в інших районах містечка. Сюди приїздили купці з Кам'янця, Бару, Балти, а також Санкт-Петербургу, Нижнього Новгороду і навіть із Західної Європи та Середньої Азії.

За таких умов відбувалось інтенсивне спілкування багатонаціонального населення, що сприяло взаємозбагаченню народних культур, додавало особливий колорит і створювало у містечку піднесену святкову атмосферу. Для більшості учасників, а саме купців, міщан, ремісників, селян, ярмарки служили важливим засобом спілкування та обміну новинами.

На ярмарку можна було купити все, починаючи з побутових дрібниць і закінчуючи розкішними каретами з Австрії, текстилем з Лодзі, шкіряними виробами з Могилева-Подільського, сільськогосподарськими агрегатами місцевого і закордонного виробництва.

В Ярмолинцях, як ніде на інших ярмарках був дуже широкий вибір коней, а для того щоб продемонструвати їх потужності, влаштовувалися кінні змагання, виставки де переможці отримували нагороди.

На період проведення ярмарку місцевий поміщик, багаті євреї інші мешканці Ярмолинець, навколишніх сіл Грабини, Буринець, Боснячини, Писарівки надавали купцям свої будинки, а самі переходили у допоміжні споруди. На час торгів населення Ярмолинець значно зростало і приводило до того, що в криницях не вистачало води і її продавали по ціні одна копійка за квартиру.

Петропавлівський ярмарок, як і великі ярмарки першої категорії мали свою процедуру відкриття. Ярмаркові веселощі зростали поступово. Традиційно, в день відкриття ярмарку, вранці в міському соборі відправляли службу, в якій обов'язково брали участь представники місцевої влади та численні прихожани. Після закінчення служби урочиста процесія здійснювала з церкви хід на ярмаркову площу, де духовенство її освячувало. Урочиста частина першого ярмаркового дня включала і деякі додаткові заходи, що розраховувалися на те, щоб підкреслити важливе значення цієї події, як наприклад, святковий обід.

По закінченню урочистих церемоній на ярмарку розпочиналася торгівля і з'являлися ярмаркові розваги. Тут виступали кращі музиканти, фокусники, дресирувальники, гімнасти, акробати. Неодноразово виступали на Петропавлівському ярмарку клоуни та звірі відомого цирку Дурова. Воду для циркової звірини набирали з ставка, що і сьогодні зветься «Звіринцем».

Ярмарок був ідеальним місцем для організації спритними ділками нелегальних казино, картярських ігор, різних лотерей. Такі несанкціоновані розваги викликали незадоволення губернської адміністрації. При цьому управляючі піклувалися не стільки про довірливих громадян, що могли стати жертвою шахрайства з боку організаторів, скільки тією обставиною, що всі прибутки від таких розваг осідали в кишенях приватних осіб і не попадали в казну.

Зрозуміло, що можливості проведення дозвілля у багатіїв та заможних міщан видавалися значно ширшими ніж у більшості городян і селян. Для багатіїв і купців були розкриті двері до шляхетного зібрання, де вони проводили дозвілля за столами казино, відвідували концерти та спектаклі заїжджих та місцевих театрів.

Чимало купців, незадовольняючись розвагами запропонованими шляхетним зібранням, віддавали перевагу проведенню часу в трактирах, харчевнях, корчмах та квартирах. Поруч з цим, застільне проведення часу характеризувало не тільки гостей, але і постійних мешканців.

Петропавлівський ярмарок, перемішуючи в один святковий натовп селян і міщан, чиновників і артистів, ділових купців і гулящих людей виконували різноманітні культурні функції: задовольняли потребу у видовищах і розвагах, в спілкуванні, слугували засобом отримання новин, відкривали більш широкі можливості реалізації творчої активності населення.

Значний внесок у розбудову Петропавлівського ярмарку зробив граф А.І.Орловський. Будівництво магазинів, складів, готелів, ресторанів, їдалень та шинків потребувало будівельних матеріалів. Зокрема, будівельний камінь добували кріпосні Орловських у каменоломнях „Безодня» с.Сутківці. Тут же випалювали вапно, а у с.Грабині викопували пісок, внаслідок чого утворилось провалля глибиною більше 30 м. В такий спосіб розрослося містечко, в якому у кінці 30-х рр. ХІХ ст. зусиллями кріпосних селян побудували вісім рядів крамниць.

В перші роки торгів на Петропавлівському ярмарку не вистачало не лише відповідних приміщень, але й ремісників: столярів, каменярів, теслярів, ковалів, боднарів та інших майстрів. За таких обставин Адам Орловський надіслав своїх вербувальників у Польщу, для добровільного переселення ремісників до Ярмолинець. В такий спосіб у містечку та селах Проскурівського повіту з'явилися родини Будніцьких, Бялковських, Долінських, Радецьких, Рутинських, Пшелуцьких, Сідлецьких, Сіцінських, Туженських, Фабіжевських, Шедловських, Янковських, Ясінських, Ястремських та інших. Таким переселенцям граф допомагав матеріально, роздавав землі, будував приміщення для житла та роботи. Саме в такий спосіб виникла майстерня Качуровського, в якій працювали більше 80 чол., що виготовляли карети, фаєтони, брички. Саме із спеціалістів цієї майстерні утворився і тривалий час виступав, відомий у повіті, духовий оркестр. Завдяки ярмаркам поступово зростав економічний потенціал Орловських, яким належало в середині ХІХ ст. 1578 дес. землі. Їх маєток складався з п'яти фільварків, у яких працювало близько 5 тис. кріпосних селян, а у містечку діяли до 10 підприємств. За інвентарем 1850 р. Орловським належало 667 дес. польової землі, на якій працювали 35 тяглих і 108 піших господарств [5, с.84].

Важко доводилося працювати кріпакам Орловських, що відробляли по 182 дні щорічно. До того ж для виконання таких робіт як прядіння, обробка конопель, ткання полотна, садіння городини вимагалось два дні на тиждень з кожного тяглого господарства і один день з пішого. Урочна система важко відбивалася на селянстві, яке відробляло панщину фактично не 182 дні, а набагато більше, оскільки за день потрібно було накопити півтори копи озимого хліба, зібрати сіно з десятини та інше.

Адам Орловський з родиною чимало часу проводив за кордоном, зокрема вони володіли будинками та майном у всесвітньвідомому італійському курортному місті Ніцца. Однак, це не стало на заваді здійснювати Орловським широкомасштабне будівництво. Причому окремі будинки збереглися до сьогодні, зокрема приміщення санепідемстанції, відділення ошадбанку, управління праці і соціального захисту та інші.

У 30-х рр. ХІХ ст. в м.Ніцца помер Адам Орловський, але поховання відбувалося у Ярмолинцях біля костьола Петра і Павла. Дозвіл на поховання біля цієї культової споруди нащадки отримали від папи Римського. Після цього вся власність перейшла до єдиного спадкоємця – сина Олександра Адамовича.

Пройшовши армійську службу, Олександр вступив у шлюб з заможною нареченою з с.Підгайці і незабаром у них народився син. Подружжя, в

більшості, проживало у Варшаві, тому веденням господарства займалися керуючі, економи, орендарі та інші. Продовжуючи традиції батька, Олександр у 1859 р. розпочав будівництво у Ярмолинцях нового палацу. Поштовхом до цього став майбутній проїзд Олександра II, з яким Орловський був особисто знайомий ще з часів військової служби. Невдовзі на місці заїжджого двору виріс одноповерховий палац довжиною у 50 м. і шириною – 25 м. Пізніше біля палацу побудували кілька приміщень службового і господарського призначення на тому місці де знаходиться сучасний райунівермаг. Частина тих давніх споруд зберіглася донині. Восени того ж року у новозбудованому палаці відбулася зустріч двох Олександрів – російського імператора і польського шляхтича, в ході якої, крім спогадів про армійське минуле, велася мова про необхідність проведення аграрних реформ. Ця проблема стала предметом обговорення широкого зібрання у губернському центрі куди відправився Олександр II [6, с.41].

Поміщики тоді виявили протидію ідеям реформування, однак реформування все ж розпочалося. Щоправда маніфест 19 лютого 1861 р. не давав селянам особистої свободи, прирікав їх на розорення. Уставна грамота від 27 червня 1862 р. зазначала, що в Ярмолинцях було 280 селянських господарств, з них 45 тяглих, 211 піших і 24 городники. Ці господарства за 1297 дес. орної і 178 дес. садибної землі мали виплатити протягом 49 років 48 160 крб. Крім того, в період тимчасовозобов'язаного стану (з 27 червня 1862 р. до 30 липня 1863 р.) селяни повинні були виплатити оброку 5802 крб. та податків 1021 крб. [7, с.643].

Селянство Ярмолинеччини у 1863 р. виступали проти обов'язкового викупу землі, тому за розпорядженням губернатора до Ярмолинець направлялась 6-та сотня 11-го Донського козачого полку для придушення цих виступів.

Невдоволенням селян реформою намагалися скористатися окремі поміщики, котрі підбурювали селян, однак О.Орловський повстанців не підтримав. В цей час він розширив свої володіння, прикупивши села Вербку-Муровану, Глушківці, Слобідку-Глушковецьку, Татаринці. Особистий капітал помітно збільшився після укладення другого шлюбу О.Орловського з французькою княгинею, внаслідок чого отримав титул графа. У новій сім'ї незабаром народилося три сини: Михайло, Мечислав, Ксаверій. Вони одержали чудову освіту у престижних університетах Європи і більшість часу проводили за кордоном.

Після смерті О.А.Орловського, відповідно до заповіту, вини отримали багату спадщину. Так, весь Ярмолинецький ключ, включаючи Нове Село, Татаринці, Томашівку, частину Соколівки, отримав Северин (син від першого шлюбу); волинський маєток – Михайло; Слобідку-Малієвецьку та Маліївці – Мечислав; Вербку-Муровану, Глушківці, Слобідку-Глушковецьку передали Ксаверію.

Однак, після розподілу спадщини молоді графи не поспішали у свої маєтки. Ксаверій обіймав посаду російського дипломата, а з відродженням Польщі у 1917 р. став послом у Бразилії, а пізніше Іспанії. Михайло постійно

проживав у Відні. Мечислав одружився з американською громадянкою, але, заборгувавши своїм кредиторам, змушений був продати батькову спадщину, яку на щастя викупив Ксаверій.

В Ярмолинцях проживали, в значній кількості, майстри – столярі, теслярі, мулярі, руками яких зводилися будівлі у містечку та навколишніх селах. Проте низькі сезонні заробітки не могли забезпечити прожитку, тому ці робітники шукали роботу в іншій місцевості, відходили на промисли. Осілими майстрами-кустарями вважалися лише шевці, які збували свою продукцію на ярмарках.

З давніх часів на Ярмолинеччині розвивався ще один промисел – бджільництво. Однією з найбільших в Проскурівському повіті пасіка належала Орловським у якій нараховувалось більше 120 вуликів.

У 70-80-х рр. ХІХ ст. спостерігалось поживлення економічного життя, що сприяло подальшому зросту населення Ярмолинець, і якщо тут у 1882 р. проживало 4130 чол., то у 1905 р. – 5723. З 1882 р. у містечку функціонували телеграф, пошта.

Поруч з цим, загальний вигляд містечка залишався вкрай непривабливим. У тому ж 1882 р. Ярмолинці відвідав відомий російський художник-баталіст, автор відомої панорами «Бородино» Ф.О.Рубо, який відтворив свої враження в картині «Вулиця у Ярмолинцях (Подільська губернія)»: вузька, крива вуличка, на якій важко розминутися двом підводам, потопає в багнюці та обшарпані, скособочені халупи, з маленькими підсліпуватими віконцями. Болотисті вулиці потребували ремонту, але губернське управління не могло знайти для цього потрібних коштів.

В зв'язку з цим, для розвитку краю мало неабияке значення будівництво шляхів сполучення. З 1887 по 1891 рр. тривало будівництво шосейної дороги Проскурів – Ісаківці через Ярмолинці. Цей шлях значно покращував міжміське сполучення, сприяв економічному розвитку губернії, задовольняв потреби населення [8, с.181-185].

Начальником будівництва шляху призначили інженера Лосського А., котрий активно взявся за доручену справу. У червні-серпні 1887 р. на першій 30-ти кілометровій ділянці Проскурів-Ярмолинці завершилися усі земляні роботи, зведено містки і здійснено заготівлю необхідного кам'яного матеріалу. Будівельно-шляхові роботи у самих Ярмолинцях відбувалися у травні 1888 р. [9, арк.1].

Ділянку Проскурів – Ярмолинці планувалося здати в експлуатацію до осені 1888 р. Однак, виконати заплановане у повному об'ємі не вдалося, оскільки припинилося фінансування будівництва. І все ж 18 грудня 1888 р. Лосський А. доповідав подільському губернатору Батюшкову Д.М. про те, що ділянка дороги Проскурів – Татаринці довжиною 22 км. повністю готова до експлуатації [10, арк.1-2]. Завершилось будівництво шляху Проскурів – Ісаківці 1 вересня 1891 р. [6, с.50].

Поруч із будівництвом шосейних доріг протягом 1897-1914 рр. відбувалося спорудження залізничного шляху Проскурів – Кам'янець-Подільський. Це будівництво вимагало виділення 226,5 дес. землі, в тому числі 23 дес. на Ярмолинеччині що належали К.О.Орловському. Подільський

губернатор М.К.Семенякін звернувся до землевласників з проханням передати землю безкоштовно, або продати по мінімальній ціні. До цієї пропозиції К.О.Орловський поставився з розумінням і необхідні землі передав безоплатно. Введення в дію залізниці у листопаді 1914 р. сприяло розвитку як окремих землевласників, так і краю в цілому [11, с.70-72].

Поруч з цим на низькому рівні залишалися охорона здоров'я, освіта та культура. З 1890 р. у Ярмолинцях функціонувала аптека, земська лікарня на 10 ліжок, в якій працювали один лікар, два фельдшери і акушерка. Лікарня тіснилася у старому приватному будинку і обслуговувала 37 сіл Ярмолинецької і Шарівської волостей з населенням близько 38 тис. чол.

У 1897 р. в Ярмолинцях існували лише школа грамоти для дівчат, церковнопарафіальна школа, однокласне сільське училище, яке у 1905 р. реорганізувалося у двокласне. Хоча в училищі на той час навчалося 92 учні, закінчити його вдалося лише 10 хлопчикам і 2 дівчаткам. Таке положення існувало через мізерне фінансування губернською владою адже на утримання шкіл виділялося всього 226 крб. на рік.

На початку ХХ ст. дроблення селянських наділів досягло крайніх меж. У 1905 р. в Ярмолинцях земельні наділи мали лише 565 господарств яким належало 1955 дес., в той час коли поміщикам належало 1613 дес. Малоземелля та безземелля підштовхувало селян до боротьби за покращення свого економічного становища. В березні 1905 р. селяни Ярмолинець і навколишніх сіл, зібравшись на сход, заявили, що не вийдуть на роботу, поки не підвищать розцінок у панських економіях до 50-ти коп. на день чоловікові, 40 коп. – жінці, 25 коп. – підліткові. Після цього розгорнувся селянський рух що охопив всю волость і без козаків та поліції губернська влада не могла вже впоратися з селянами. В квітні 1905 р. майже в кожному населеному пункті побували війська. Аж чотири ескадрони Білгородського полку було розташовано в Ярмолинцях та окрузі [12, арк.307-309].

Столипінська аграрна реформа 1906-1911 рр. сприяла розвитку селянського господарства та утворенню хуторів. Перші хутори з'явилися на Ярмолинеччині поблизу залізниці, а найбільшим став Буринецький хутір, який витягувався неподалік урочища „Евеліна».

Залишалось невирішеним питання шляхів сполучення. Земський гласний І.М.Сорочинський, відвідавши населені пункти Ярмолинецької волості, наголошував, що шляхи на Буйволівці, Фрампіль та інші, дуже запущені і потребують негайного поліпшення.

В зв'язку з цим, у 1913 р. в містечку утворилася третя шляхова дільниця для шляхового будівництва. Планувалося побудувати 74 версти шляхів на Шарівку, Фельштин та Городок. Однак, всі кошти за наполяганням військового міністерства, спрямовувалися на будівництво шосейного шляху у напрямку державного кордону – на Городок.

Одночасно прокладалася телефонна лінія, яка з'єднала Ярмолинці з Проскуровим і Кам'янцем-Подільським. Перші телефонні апарати встановили у адміністративному будинку та садибі Орловських [6, с.55].

Початок першої світової війни позначився на будівництві та роботі залізниці, зокрема 12 листопада 1914 р. відкрилося постійне сполучення між Кам'янцем-Подільським і Проскуровим. Поїзди формувалися у вигляді пасажирсько-товарного ешелону і курсували через день. В ешелоні знаходилися пасажирські вагони II і III-го класу, а вартість квитків становила від 2 крб.20 коп. до 4 крб.45 коп. Відстань між двома кінцевими пунктами потяг долав за 9 год.30 хв. [6, с.58].

В цей час тривало будівництво залізниці Ярмолинці – Гусятин. Крім того, планувалося побудувати залізницю у напрямку на м.Бар, що суттєво покращило б сполучення між містами Поділля. Тому у волость 4 травня 1916 р. надійшов циркуляр в якому йшлося, що правління Подільської залізниці вирішило негайно приступити до будівництва залізничної колії Ярмолинці – Ялтушків в межах Проскурівського і Ушицького повітів. Однак війна унеможливила здійснення цих планів.

З початком війни Ярмолинці входили до прифронтової зони, тому в армію мобілізували майже всіх чоловіків військовозобов'язаних запасу. Поруч з цим, мешканців містечка в обов'язковому порядку залучали до тилкових робіт пов'язаних із риттям окопів, траншей, а також перевезенням вантажів для потреб армії.

Таким чином, після інкорпорації Ярмолинецької волості, як і всього Поділля до Російської імперії у кінці ХУІІІ ст. ринкові відносини набирали обертів, що відзначилося на економічному та соціальному розвитку краю. Підприємницька діяльність власників Орловських, будівництво підприємств, шляхів сполучення сприяли зростанню їхнього економічного потенціалу та торгівлі. Одночасно на низькому рівні залишалася освіта та медицина. Крім того, початок ХХ ст. виявив не розв'язане аграрне питання, тому цей фактор став визначальним у майбутньому аграрному селянському русі і розгортанні революційних подій 1905-1907 рр.

Список використаних джерел і літератури:

1. Студії з історії України. Т.2. К.: Промінь, 1929. 238 с.
2. Снігур О. Ярмолинці (короткі історичні нариси). Хмельницький: Поділля, 2000. 64 с.
3. Нариси історії Поділля / За ред. Л.В.Баженова, І.С.Винокура, С.К.Гуменюка, О.М.Завальнюка та інших. Хмельницький: Поділля, 1990. 150 с.
4. Обзор Подольской губернии за 1886 г. Спб.: б/в, 1887. 247 с.
5. Хоптяр Ю.А. Родовід Хоптярів (вісім поколінь): Науково-генеалогічне видання. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. 264 с.
6. Хоптяр Ю.А., Хоптяр А.Ю., Хоптяр А.О. Ярмолинеччина від найдавніших часів до сьогодення: монографія. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2022. 300 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. Київ: АН УРСР, 1971. 705 с.

8. Хоптяр Ю.А. Шляхове будівництво в Подільській губернії у 70-90-х рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. Т.4(6). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. 324 с.
9. Держархів Хмельницької обл. Ф.227. Оп.1. Спр. 2776.
10. Держархів Хмельницької обл. Ф.249. Оп.1. Спр.143.
11. Хоптяр Ю.А. Залізничне будівництво на Поділлі в кінці ХІХ ст. на початку ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету*. Т.2. Кам'янець-Подільський: Історичний факультет К-ПДПУ, 1996. 264 с.
12. Держархів Хмельницької обл. Ф.228. Оп.1. Спр.7315.

О. Є. Пилипенко,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри гуманітарних дисциплін
Національного університету харчових технологій

АГРАРНИЙ КАПІТАЛ УКРАЇНИ І СВІТОВИЙ ПРОДОВОЛЬЧИЙ РИНОК У 1861-1914 рр.

У науковій статті характеризується розвиток зовнішньої торгівлі українських земель у складі Російської імперії. Зазначається, що аграрний капітал відігравав суттєву роль у розвитку зовнішньоекономічних відносин Наддніпрянської України. Проаналізовано стан торгівельної інфраструктури та торгівельний баланс.

Ключові слова: капітал, торгівля, Наддніпрянська Україна, підприємці, ринок, прибуток, сальдо.

У пореформений період в Україні аграрний капітал зосередив у своїх руках як виробництво сільськогосподарської продукції, так і її промислову переробку, а надлишки реалізовувалися на зовнішніх ринках, що запобігало закупорюванню торгового обігу й знеціненню відповідних виробів всередині країни. Варто зазначити, що за 1909–1913 рр. експортери щорічно вивозили з України у середньому понад 1/6 від усього світового хлібного експорту, обсяги якого перевищували 1,8 млрд пудів [1, с. 7]. Натомість у 1911–1912 рр. на зовнішні ринки з Російської імперії було вивезено 31 639 039 пудів цукрового піску й рафінаду, з яких близько 89 % становив експорт саме з українських губерній. Можна впевнено стверджувати, що вивезення сільськогосподарської продукції з українських губерній забезпечувало надходження іноземної валюти в казну та баланс державного бюджету [2, с. 129]. До того ж зовнішньоторгові операції перебували в руках іноземців – німців, французів та ін. Унаслідок цього виробники сільськогосподарської продукції нерідко мали менший дохід від відправленої на світовий ринок продукції. Статистика прикордонних митниць не виокремлювала обсягу приватновласницьких чи селянських

сільськогосподарських продуктів, що відправлялися на зовнішні ринки з Російської імперії.

Проте добре відомо, що поміщицькі господарства українських губерній спеціалізувалися на експорті майже всіх зернових культур, особливо пшениці та ячменю. З північної зони України на зовнішні ринки у значних обсягах вивозили також жито і овес. Про це свідчать насамперед величезні земельні площі, що відводилися під ці культури в поміщицьких господарствах [3, арк. 4]. У певних обсягах аграрний капітал був зацікавлений у збуті на зовнішніх ринках продукції скотарства, олійних та інших культур.

У 1909–1913 рр. вивезення з українських губерній збіжжя, борошна й висівок становило 45–50 % вартості всього експорту Російської імперії. Від реалізації збіжжя на зовнішніх ринках залежали прибутки сільських господарів і надходження до бюджету від митних зборів. У досліджуваний нами період вивезення у країни Західної Європи і частини Близького та Середнього Сходу безперервно зростало, хоча й було нерівномірним, оскільки залежало від урожайності. За нашими підрахунками, середній річний експорт п'яти головних культур – пшениці, жита, ячменю, вівса й кукурудзи – з Російської імперії за 1877–1881 рр. становив 264 327,8 тис. пудів, за 1890–1891 рр. – 377 914,5 тис. пудів (зріс на 64,39 %), а за 1909–1913 рр. – 621 250,6 тис. пудів, тобто зріс на 135 % [4, с. 289]. Для докладного висвітлення експорту в роки, що передували Першій світовій війні, подаємо дані таблиці 1.

Таблиця 1
Експорт п'яти головних хлібних культур у 1909–1913 рр. (тис. пудів)

Культура	1909		1910		1911		1912		1913	
	р.	р.	р.	р.	р.	р.	р.	р.	р.	р.
Пшениця	306	369	237	*	200					
Ячмінь	988	511	599	*	779					
Овес	218	241	255	49	230					
Жито	622	801	549	647	026					
Кукурудза	73	81	81	26	*					
	723	898	771	845	*					
	33	39	50	40	31					
	282	144	273	654	861					
	39	26	76							
	573	282	428							
Загалом	672	758	701	438	534					
	188	636	620	853	956					

*Даних не виявлено

Наведена статистика свідчить, що головною зерною експортною культурою була пшениця. Її обсяг у збуті на світовому ринку становив у 1909 р. 45,67 %; у 1910 р. – 48,71 %; у 1911 р. – 33,86 %; у 1912 р. – 36,46 %; у 1913

р. – 37,53 %. У значних обсягах вивозили і ячмінь. Зокрема, його частка у загальному експорті п'яти головних зернових культур становила: у 1909 р. – 32,52 %; у 1910 р. – 31,87 %; у 1911 р. – 36,42 %; у 1912 р. – 36,84 %; у 1913 р. – 43,0 %. На початку 90-х рр. ХІХ ст. його частка була меншою за жито – 14,12 % проти 19,1 % усього зернового експорту. Натомість питома вага у загальному зерновому вивезенні на зовнішні ринки таких культур, як жито (5 %–7,2 %), овес (6,7 %–11,65 %) і кукурудза (3,5 %– 10,9 %), була порівняно малою. Отже, в експорті збіжжя протягом досліджуваного періоду лідирувала пшениця, у 1909–1913 рр. її вивезення та ячменя становило від 70,28 % до 80,58 %. З іншого боку, у таблиці 31 наведено надто великі коливання в обсягах хлібного експорту – від 438 853 тис. пудів у 1912 р. до 758 636 тис. пудів у 1910 р., що визначалося рівнем врожайності зернових культур (залежним насамперед від кліматичних чинників), кон'юктурою світового ринку та ступенем організації зовнішньої торгівлі. Варто також відзначити, що експорт зернових культур з Російської імперії в пореформену добу істотно відставав від їх виробництва. Про це свідчать і матеріали тогочасної преси, і дослідження цього аспекту проблеми, які демонструють надто великі розбіжності. Згідно з ними вивезення збіжжя з європейської частини Російської імперії на початку 1870-х рр., без урахування частки на посів, становило близько 10 % його виробництва, а у 1880–1890-х рр. – до 20 % [5, с. 140]. Варто враховувати й те, що світовий ринок потребував не лише продовольчого, а й фуражного зерна (ячменю, ібіса та кукурудзи), яке йшло на відгодівлю худоби і птиці. Виходячи з цього, значно найважливішим є визначення частки кожної окремої зернової культури, яку вивозили на зовнішні ринки, до їх загального виробництва.

Три зернові культури – пшеницю, ячмінь і кукурудзу найбільшою мірою потребували ринки Німеччини, Великобританії та Італії. До того ж споживачі останньої країни не могли обійтися без твердих сортів пшениць, що вирощувалися в ряді регіонів України та власне Росії – Поволжі, Приураллі та Північному Кавказі.

Обсяги хлібного експорту залежали від урожайності зернових культур і наявності надлишку. За підрахунками економіста першої половини ХХ ст. П. Ляценка, товарність пшениці у поміщицьких господарствах губерній Правобережної України на початку ХХ ст. становила у середньому 85,8 % [6, арк. 1–3]. Більшість поміщицьких економій мали безпосередні зв'язки з великими хліботорговими фірмами Одеси, Миколаєва, Херсона та інших портових міст, що надсилали до них своїх комісіонерів.

Втім, однією з переваг виробників сільськогосподарської продукції українських губерній було вигідне географічне розташування. За даними Міністерства шляхів сполучення Російської імперії, середній пробіг усіх хлібних вантажів залізницями до чорноморсько-азовських портів становив у 1890 р. – 310, а в 1895 р. – 289 верст [7, с. 83]. Крім того, губернії Правобережної України мали вихід до Балтійського моря через Данциг, Лібаву, С.-Петербург і Кенігсберг. До того ж вони межували з Австро-Угорщиною. Треба враховувати й те, що з портами Чорного, Азовського та Балтійського морів українські виробники були з'єднані такими річками, як Дніпро, Дністер, Південний Буг та

їх притоки. На початку ХХ ст. Катеринославська губернія вивозила зернову продукцію залізницями переважно до Маріуполя, Бердянська і Феодосії, звідки вона потрапляла на світовий ринок. Херсонщина експортувала збіжжя та продукти переробки продовольчого зерна через Миколаїв, Одесу й частково через інші порти та прикордонні сухопутні застави з Австрією і Пруссією.

Таврійська губернія вивозила збіжжя через Феодосію, Генічеськ, Бердянськ, Севастополь і порти Балтики. Хліб із Харківщини на зовнішні ринки потрапляв через Миколаїв, Маріуполь, Таганрог, Феодосію, порти Балтики та сухопутні прикордонні застави з Пруссією. Волинська губернія експортувала зернові переважно через сухопутні застави на кордоні з Пруссією й Австрією або частково – через Одесу та порти Балтики. З Київщини зерно і продукти його переробки в найбільших обсягах вивозили через прусський кордон і Миколаївський порт, меншою мірою – через Одесу, порти Балтики тощо. Натомість з Подільської і Полтавської губерній продукцію експортували в усіх напрямках: до портів Чорного й Балтійського морів, через сухопутні кордонні застави та навіть через віддалений Архангельськ. Виробники Чернігівщини вивозили овес та інші зернові культури через порти Балтики, сухопутні застави на прусському кордоні, Одесу й Миколаїв [8, с. 2–13].

Незважаючи на всілякі негаразди в організації експортної торгівлі українські виробники нарощували її обсяги. У 1870–1880-х рр. великі землевласники Правобережної України відправляли пшеницю, овес та інші злаки в порти Чорного й Балтійського морів [9, арк. 3]. Протягом 1874 р. магістралями Південно-Західної залізниці до прикордонного Бреста з Київщини і Волині було перевезено понад 2 млн пудів збіжжя, звідки воно йшло до Східної Пруссії, а до Австрії було відправлено понад 1 млн пудів зернового хліба. За іншими даними, у 1874 р. через Волочиську й Радзівилівську прикордонні митниці у країні Західної і Центральної Європи залізницями було вивезено понад 14 млн пудів збіжжя. Зерновий хліб з українських губерній надходив і до портів Балтійського моря. Зокрема, Південно-Західною залізницею в 1883 р. було відправлено близько 6,3 млн пудів, а в 1885 р. – 10,7 млн пудів збіжжя та частково борошна [10, с. 72]. У 1886 р. до Кенігсберга надійшло 3,9 млн пудів хлібних вантажів, з них Південно-Західною залізницею – 1,7 млн пудів.

Вивезення зерна із Російської імперії протягом другої половини 1870-х – першої половини 1890-х рр. було ускладнено надходженням в Європу у великих обсягах дешевого заокеанського хліба – із Канади, США, Аргентини та навіть Індії й Австралії (після відкриття в 1869 р. Суецького каналу). Унаслідок цього конкуренція між виробниками сільськогосподарської продукції надзвичайно загострилася, особливо на наймасштабнішому і вартіснішому ринку Великобританії [11, с. 571].

Незважаючи на загострення конкуренції, вивезення збіжжя з поміщицьких і частково селянських господарств на зовнішні ринки збільшувалося. Цьому сприяло будівництво нових залізничних магістралей, освоєння цілини в південному степовому краї і зростання хлібного надлишку. У 1888 р. хлібний експорт з Російської імперії досяг рекордної цифри – 534 118

тис. пудів, у тому числі продовольчого зерна – 321 999 тис. пудів. Український хліб у ці роки вивозилися майже в усі країни Західної Європи. У 1889 р. з Одеського порту було відправлено у Великобританію 26,2 млн пудів зерна та борошна, Голландію – 20, Бельгію – 12, Італію – 9,5, Німеччину – 8, Францію – 7,5, Данію – 1,5 млн пудів. Ще 20,8 млн пудів вивезено в Іспанію, Швецію, Фінляндію, Єгипет та інші країни Близького Сходу. На початку 90-х рр. XIX ст. головними споживачами пшениці були: Великобританія, Франція, Німеччина, Італія, Голландія, а борошна – Туреччина та Єгипет.

Важливі узагальнені обчислення щодо експорту хлібних культур з українських губерній у роки світової сільськогосподарської кризи було здійснено відомим істориком, член-кореспондентом АН УРСР І. Гуржієм (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Середньорічний експорт продовольчого зерна і борошна за 1878, 1880 і 1882 рр. (тис. пудів) [610, с. 149]

Губернія	Пшениця	Жито	Разом	На одного жителя
Волинська	2887	1901	4788	2,57
Київська	8576	1801	10 377	4,74
Подільська	13 317	697	14 014	7,19
Полтавська	3849	4612	8461	3,69
Харківська	2159	144	2303	1,11
Чернігівська	6986	4123	4123	1,97
Катеринославська	9444	1145	8131	6,65
Таврійська	12 628	1111	10 555	13,27
Херсонська	-	5171	17 779	10,78
Загалом	59 846	20 705	80 551	5,19

Як бачимо наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр. з українських губерній Російської імперії щорічно експортувалося у середньому близько 80,5 млн пудів продовольчого хліба, у тому числі пшениці – майже 60 млн пудів. Загальне її вивезення, а також жита та борошна, на одного жителя становило у середньому 5,19 пуда. Найбільш хлібоекспортними були Херсонська й Подільська губернії, водночас Чернігівщина відправляла на світовий ринок жито.

Позитивно вплинуло на подальше зростання хлібного вивезення завершення світової сільськогосподарської кризи та зростання цін і попиту на продукцію землеробства у країнах Західної й Південної Європи. У 1895 р. з українських губерній було відправлено залізницями до морських портів і сухопутних прикордонних митниць близько 178 млн пудів продовольчого й фуражного зерна, продуктів його переробки. З урахуванням річкового і

гужового транспорту хлібне вивезення з українських губерній у вказаний рік становило щонайменше 231 620 тис. пудів [12, с. 281]. Однак рекордним щодо хлібного експорту з імперії став сезон 1909–1910 рр. Вивезення п'яти головних зернових у 1910 р. досягнуло 760 млн пудів проти 676 млн пудів у попередньому році. По окремих культурах, за станом на 1910 р., статистика була такою: пшениця – 370 млн пудів, жито – 39, ячмінь – 242, овес – 82, кукурудза – 27 млн пудів. З України у 1910 р. було вивезено 378 869 тис. пудів зернової продукції. За 1909–1911 рр. з українських губерній вивозили на експорт: пшеницю – 44,3 %; ячмінь – 49,4 %; жито – 55,3 %; овес – 43,3 % загальноімперського експорту [13, С. 47].

Разом із побічними продуктами переробки зерна (борошно, крупа, висівки) у 1910 р. з Російської імперії на зовнішні ринки потрапило 847,1 млн пудів, а в 1909 р. – 760,8. Однак виручка за реалізований у 1910 р. хліб була меншою на 15–20 % (попри зростання експорту). Так, у 1910 р. було отримано 746,1 млн руб., тоді як у 1909 р. – 748,3 млн руб. [Там само]. Для пшениці середня експортна ціна знизилася зі 122 до 108 коп. за пуд, для жита – з 96 до 74, для ячменю – з 76 до 65, для вівса – з 83 до 76 коп. Безперечно, це були величезні втрати для землевласників, незважаючи на щедрий урожай майже повсюди на просторах Російської імперії. У наступні роки конкуренція на світовому хлібному ринку тільки загострювалася. Виробники українських губерній та інших регіонів держави частково втратили європейські ринки.

Статистичні дані свідчать, що хлібний експорт поступово зменшувався, особливо в 1912–1913 рр., порівняно з 1909–1910 рр., – як за загальним обсягом, так і за цінністю реалізованого товару. І це при зростанні врожаю у 1913 р. в українських губерніях та більшості інших регіонів імперії.

У зв'язку з розширенням масштабів освоєння цілини в південному степовому краї та конкуренцією австралійської вовни в українських та власне російських губерніях у приватновласницьких господарствах відчутно занепало вівчарство, що, очевидно, негативно позначилося на експорті. Середньорічне вивезення овець на зовнішні ринки з Російської імперії за 1881–1885 рр. становило близько 350 тис. голів, а в 1911 р. – тільки 72 068. З Одеського порту в 1890–1896 рр. щорічно вивозили у середньому по 74,3 тис. овець. Через сухопутний європейський кордон у 1886–1890 рр. експортували 1839 тис. пудів вовни. У ті роки Україна давала понад 50 % загального її вивезення з імперії [14, с. 71].

В останній чверті XIX ст. розвивалося й торгове скотарство. Закупівля домашньої худоби велася найчастіше прасолами (скупниками) – як у землевласників, так і селян. Її відправка на ринки Центральної і Західної Європи збільшувалася внаслідок прокладання залізниць і зменшення транспортних витрат. У міру поступового переходу на стійлову відгодівлю великої рогатої худоби зростав інтерес великих землевласників до зовнішніх ринків. Наприкінці XIX – на початку XX ст. поза межі України експортери вивозили щорічно близько 50 тис. голів великої рогатої худоби. Більш докладні статистичні дані щодо вивозу на світовий ринок великої рогатої худоби містяться у численних працях сучасних дослідників. Згідно з ними, з дев'яти

українських губерній в 1909 р. було вивезено 94 780 голів, у 1910 р. – 87 064, у 1911 р. – 88 869, а за три роки – 270 713 голів великої рогатої худоби. Найбільшими експортерами були сільські господарі Подільської, Київської, Чернігівської і Херсонської губерній [15, с. 124].

Отже, аграрний капітал України, володіючи величезними земельними площами і необхідними для переробки сільськогосподарської сировини засобами, займав досить надійні позиції на світовому продовольчому ринку для збуту продукції землеробства і тваринництва. На початку 90-х рр. XIX ст. Російська імперія посідала друге місце серед держав-експортерів зернових. У 1909–1911 рр. експортери вивозили з українських губерній щорічно у середньому понад 1/6 усього зернового експорту, що становило 1,8 млрд пудів. Експорт цукрового піску та рафінаду в цей період також зростає. Найбільше вивезено було у 1911–1912 рр. – 31713 тис. пуд. українські виробники відправили до морських портів і прикордонних митниць. Але в досліджуваній період змінюються напрямки вивезення: по-перше, внутрішній ринок був головним для збуту цукру (у 1907–1908 рр. – 75,67 %), по-друге, в зовнішній торгівлі в XX ст. простежується значне зростання експорту в країни Західної Європи. У 1911–1912 рр. було вивезено більше, ніж у 2 рази більше порівняно з 1907–1908 рр. (20 870 434 пуд. проти 8 942 024 пуд.), по-третє, з 1913 р. вивезення цукру з Російської імперії значно зменшується на європейський ринок, але зростає на ринки азійських країн (на 12,13 %), де реалізується за вищими цінам. Це певною мірою забезпечувало стабільність цін на внутрішньому ринку Російської імперії та надходження вкрай необхідної валюти. Однак низький рівень організації зовнішньої торгівлі – зовнішньоторговельні операції перебували в руках іноземців, у портах домінування французьких, німецьких та інших іноземних компаній, а також слабкість транспортно-промислової інфраструктури, поряд з іншими логістичними проблемами і бюрократичними труднощами, обмежували прибутки та потенціал як рядових сільських господарів, так і великих експортерів аграрної продукції.

Список використаних джерел і літератури:

1. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / НАН України. Інститут історії України. К.: Ін-т історії України, 2011. 365 с.
2. Русский экспорт. 1912. №3. С. 129.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК). Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. Оп. 33. Спр. 391. Обзор Волынской губернии за 1905 г., 1906 р., 5 арк.
4. Морев Д.Д. Очерк коммерческой географии и хозяйственной статистики России. Изд. 3-е, доп. и исп. СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1893. 375 с.

5. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. К.: «Наукова думка», 1968. 262 с.
6. Пилипенко О.Є. Зовнішня торгівля українських земель у складі Російської імперії (1861-1914 рр.) Монографія. К.: ВЦ АМУ, 2008. 248 с.
7. Билимович А.Д. Товарное движение на русских железных дорогах: Статистическое исследование. Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1902. 89 с.
8. Материалы к пересмотру торгового договора с Германией и другими иностранными государствами: Перевозки по русским железным дорогам. – СПб., 1914. Ч. 1: Распределение перевозок хлебных грузов по губерниям и областям и по портам и пограничным пунктам. 135 с.
9. ЦДІАК. Ф. 830. Фамильный фонд Терещенко. Оп. 1, Спр. 363. Дело о продаже шеницы имений Терещенко А.Ф. за границу, 1885 р. Арк. 1–3.
10. Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины. Одесса: Госиздат Украины, 1923. 240 с.
11. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. К.: Вікар: Знання, 1999. 699 с.
12. Пилипенко О.Є. Вказана праця.
13. Пилипенко О.Є., Єфіменко В.П. Експорт сільськогосподарської продукції з України та його правове забезпечення в період Російської імперії на початку ХХ ст. // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2004. №3. С. 43–51.
14. ЦДІАК. Ф. 2163. Областная станция по животноводству для губерний Воронежской, Киевской, Черниговской и Харьковской губ. Оп. 1. Спр. 27. Отношения с Об-вом сельского хозяйства, 1913 р., 105 арк.
15. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.). К.: Ін-т історії НАН України, 2003. 340 с.

М. О. Мельничук,
аспірантка історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДОЛЯ ЧИНШОВОЇ ШЛЯХТИ ПОДІЛЛЯ ПІСЛЯ ІНКОРПОРАЦІЇ КРАЮ В СКЛАД РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У 1795-1861 рр.

Тези конференції розкривають становище однодворців (або ж чиншової шляхти) після інкорпорації Поділля Російською імперією. Попри незможність і підпорядковане становище відносно великих польських землевласників, збіднілі шляхтичі залишалися носієм філософії сарматизму і зберігали невід'ємний шляхетський привілей – виборче право. Група потрапляє в немилість Петербургу через свій неоподаткований статус і сприяння Листопадовому повстанню 1830-1831 рр. За результатами Кампанії підтвердження дворянських прав 1830-х рр. близько 36 000 однодворців краю втрачають дворянський статус.

Ключові слова: чиншовики, шляхта, Поділля, Російська імперія.

Наприкінці XVIII ст. 225-літня історія Речі Посполитої обривається. За Третім поділом держави у 1795 р. Поділля, Волинь і Київщина входять до складу Російської імперії. Однак польська спадщина продовжувала тут існувати – шляхта, як привілейований прошарок колишньої союзної держави, надалі зберігала вплив на Поділлі. Після приєднання регіону група автоматично перейшла у дворянський стан зі збереженням усіх привілеїв і маєтностей.

Польська шляхта не була однорідною за своїм соціальним і фінансовим статусом. Окрім великих графських родів, типу Потоцьких, Браницьких, Чарторийських і Грохольських, в історії регіону залишили слід і їх менш успішні одноплемінники. Безземельна і чиншова шляхта швидко відчула на собі батіг влади Петербургу, що прагнула позбавити групу колишніх привілеїв.

На Поділлі чиншовики кількісно превалювали над заможними поміщиками. В склад спільноти входили колись славетні роди, що втрачали наділи, фінанси і вплив через банкрутство, нераціональне господарювання, майнові спори. Зазвичай чиншова шляхта мешкала при садибах заможної шляхти, натомість сплачуючи податок-«чинш». Його розмір встановлювався за домовленістю між обома сторонами.

Однак попри благородну генеалогію представників групи назвати шляхтою в її класичному розумінні складно. Діяльність безземельної шляхти переважно включала службові обов'язки на користь васала. В цей перелік включалися задачі прийому армії на постій, охоронна діяльність південних кордонів, посадові обов'язки в судах.[3, с. 136]

Виходець з аристократичного роду Т. Бобровський у мемуарах наголошує, що вибір польським нобілітетом професії є порушенням звичаєвої поведінки шляхти. На думку автора, професіоналізація перетворювала пана в наймита, адже відтепер особа потрапляла в залежність. [2, s. 294-304]

Так як чиншовики мешкали в сільській місцевості, вони нерідко займались господарством. Разом з цим, за збіднілою шляхтою залишався невід'ємний звичай, що надавав становий привілей – виборче право на сеймиках. Хоч участь була умовною і голос віддавався за вказівкою власника, проте акт вважався свідченням і беззаперечною ознакою приналежності до шляхти.

Просвітник П. Парандьє резюмував: «Зазвичай, мілка, тобто, збідніла шляхта повністю віддається обробітку землі і сільському господарству. Її звичаї такі ж незатійливі, як і її побут. Вона відрізнялась гостинністю, звитягою, безкорисливістю, мало цікавиться тим, що відбувається у світі. Її втішає і турбує лише те, що відбувається на її полях і в сільському господарстві...». Там же автор відзначає поєднання невибагливості цих людей з освіченістю. Попри скрутне фінансове становище, чиншовики нерідко були обізнані у правознавстві, історії, античній спадщині, особливо цікавились колекціонуванням зброї. [1, 34]

Російський уряд ставить перед собою мету: перетворення спільноти на податну верству нарівні з селянством. Російська імперія, як станова держава,

опиралась на представників вищого класу. Вочевидь, Петербург вважав однодворців атавізмом польської минувшини: що взяти з людей, які не володіють землею і капіталом? Державу Романових непокоїла і політико-соціальна активність групи: учасники повстання 1830-1831 рр., в основному, були вихідцями з шляхетських низів.

Факт спільного походження за міфом сарматизму обох груп шляхти не означав цілковитої рівності обох спільнот. Чиншовики сплачували на користь великих поміщиків певний внесок, несли службу при маєтках і були несаможитливими у виборчому праві. Однак попри майновий розрив заможна і безземельна шляхта залишалась у зв'язці між собою.

Аби розколоти стан, уряд у 1830-х рр. вирішує посіяти у стосунках польського нобілітету розбрат. Збіднілу шляхту зобов'язують довести правдивість походження шляхом надання велетенського переліку сімейної генеалогічної документації. Відбір був надзвичайно жорстким: звичайні свідоцтва про народження від батьків-шляхтичів та свідчення сусідів до уваги не брались. На 1842 р. припав пік ліквідації статусу безземельної шляхти: на Поділлі було позбавлено дворянства більше 36 000 осіб. [4, Арк. 5]

Чиншовиків не лише оподатковували. Відтепер нарівні з кріпаками їх почали примушувати до армійської служби, всляко обмежували доступ до середньої і вищої освіти, позбавили права участі в сеймиках. Це було непоправним ударом по хоч незаможним, але все ж самолюбивим шляхтичам – відтепер нащадки сарматів зрівнюються з «хлопами».

Знищення правового статусу безземельної шляхти несло в собі множинні цілі. Петербург намагався не лише доотримати в бюджет додаткові податні кошти та розправитися з бунтівниками. Акт прямо вказує на збереження остраху відносно групи, що продовжувала зберігати державну ідею Речі Посполитої.

Велике дворянство не бажало вступати у конфлікт з новою владою – потрапляння в немилість відобразилось би на їхньому добробуті. Навряд чи умовний Грохольський бажав за ініціативу протекції над безземельною шляхтою відбувати каторгу в Сибіру – далеко від атрибутів розкішного, розміреного життя в П'ятничанському палаці. Для таких осіб відданість імператору була гарантом збереження привілеїв в майбутньому.

Провідники антипольської політики, Д. Бібіков і Микола I, тріумфували: єдність польської шляхти було розколота. Польські поміщики, нажахані можливістю втрати статусу, легко позбулись відчуття солідарності з менш респектабельними співбратами, а в душах збіднілих шляхтян оселилась образа.

В майбутньому цей фактор визначатиме пасивне сприйняття останніми Січневого повстання 1863-1864 рр., в якому активом виступили великі землевласники. Відновлення Речі Посполитої чиншову шляхту вже не хвилювало – своїх титулів вони позбулися і маєтностей не мали. Поповнювати лави повстанців задля блага багатших представників своєї попередньої верстви вони не бачили сенсу.

Припускаю, громадську думку засмутив не лише сам факт втрати статусу, а і пасивна споглядальна реакція великого польського дворянства. Саме образа

підштовхнула нащадків однодворців з романтичним світосприйняттям до зближення з українським народом, вивчення його історії та фольклору. Найяскравіший представник – уродженець Поділля, заповзятий українофіл, історик і археолог В. Антонович, організатор Київської громади.

Таким чином, чиншовики після включення Поділля в склад Російської імперії опиняються під прицілом самодержавства. Ця частина нобілітету Речі Посполитої хоч і не відрізнялась заможністю і впливовістю, однак вперто зберігала станова самобутність. Держава Романових доклала усіх зусиль, аби позбутись дрібної шляхти і зрівняти її в правах зі звичайним селянством. Російській владі вдалось знищити єдність верстви, але попри все збідніла шляхта продовжувала залишатись носієм ідей про необхідність національної боротьби.

Список використаних джерел і літератури:

1. Archives du Ministere des Aff aires Etrangeres, Paris. С. Р. Pologne 324, С. Р. Pologne MD 34.
2. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. O sprawach i ludziach mego czasu. T. 1. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979. 507 s.
3. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914) / Пер. з франц. М. Крисань. Москва: Новое лит. обозрение, 2011. 997 с.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. Ф. 481. Оп. 1. Спр. 52. 26 арк. Арк. 5.

О. С. Макогончук,
молодший науковий співробітник
КЗ «Славутський історичний музей»

АНАЛІЗ РОЗВИТКУ МІСТА СЛАВУТИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті висвітлено промисловий аспект міста Славути. Здійснено аналіз найбільш успішних промислових об'єктів періоду князювання Сангушків. Прослідковано темпи розвитку міста відповідно до росту мануфактурних підприємств.

Ключові слова: Славута, розвиток, промисловість, торгівля, ремісництво, населення, князі Сангушки.

Славута – місто промислове. Протягом ХVІІІ – ХХ століть власниками Славути князями Сангушками засновано в місті підприємства харчової, будівельної, лісообробної, хімічної, легкої та інших видів промисловості. Так, до 1917 року в місті Славута діяли: 2 суконні фабрики, 2 паперові фабрики,

лісопильний завод, шкіроперобний цех, машинобудівельний завод, чавуноливарний завод, механічний завод, каретний цех, винокурний завод, пивоваренний завод, тютюнова фабрика, толевий завод, свічковий завод, восковий завод, толева фабрика № 2 і № 3, черепична фабрика, цегельний завод, порцеляновий завод, водяний млин, паровий млин, єврейська типографія, типографія М.Я.Гаєцького, конезавод.

Починаючи ще з середини XVII століття для подальшого розвитку міста було обрано економічно-торгівельний напрямок: документ 1633 року на осадження міста Славутич, виданий князем Юрієм (Єжи) Заславським, став правовою основою для торгово-ремісничих занять. Згідно з подимними відомостями 1635 року в містечку працювало 32 ремісники, серед яких 12 шевців, 4 ковалі, 5 бочкарів, 4 кушніри. Вже до кінця XVII століття торгівля та інші види ремісничої діяльності стали основою життя міста.

Про значну роль Славутич як торговельного центру засвідчує те, що у 1754 році польський король Август III (Станіслав-Август Понятовський) підтвердив місту Магдебурзьке право, що надавало дозвіл не тільки на самоврядування та судовий імунітет, але й на пільги щодо торгівлі і ремесел.

Суконна фабрика заснована князем Геронімом Сангушко стала початком мануфактурного виробництва. Будувалася в період 1790-1795 років. На початку своєї діяльності фабрика випускала драп, ковдри, сукно, яке йшло на пошиття мундирів офіцерам військово-морського флоту та грубе сукно, з якого виготовляли відомі Славутські бурки. Фабрика розвивалася. Станом на 1848 рік тут працювали 383 робітники, виробіток становив 50 000 аршинів сукна на рік; а вже у 1857 році – 507 робітників, виробіток – 22 000 аршинів сукна (15 650 метрів) шинельного типу та 3500 аршинів (2490 м) відомих славутський ковдр, пледів, шарфів. [2, с.7]

З часом виробництво суконної фабрики стало різноманітнішим. У рекламному повідомленні Варшавського вісника зазначалося про виготовлення на Славутській суконній фабриці тканинних та резинових накидок, англійських пальт, мисливських шуб, курток на замші, жилетів та кафтанів з чистої вовни красивих кольорів та візерунків, вовняних килимів, курток, халатів. У повоєнний час фабрика виготовляла тканні килими – гобелени та теплі суконні ковдри. На жаль, у 2013 році фабрика припинила діяти.

Важливу роль в розвитку промисловості відіграла відкрита у 1818 році князем Євстафієм Сангушко паперова фабрика. Вже станом на 1823 рік тут працювало 23 робітники.

У 1864 році на паперовій фабриці відбулася реконструкція на машинне виробництво паперу. У 1898 – 1912 роках фабрика виробляла покрівельний картон та обгортковий папір. У 1912 – 1918 роках фабрика освоїла випуск цигаркового паперу ВЕРЖЕ. На фабриці працювало до 130 робітників. Протягом 1939 – 1940 років знову проведено реконструкцію підприємства, встановлено нове обладнання, внаслідок чого фабрика стала виробляти цигарковий папір-філігран по 300-350 т. в рік. На початку 60-х років на фабриці встановлено ще одну папероворобну машину потужністю 1200 тонн цигаркового паперу в рік. У 1991 році фабрика освоїла випуск 10 видів

продукції, вироблено 6508 тонн паперу. На сьогоднішній день фабрика не працює.

Піднесенню рівня розвитку місцевої промисловості також сприяв заснований князями Славутський пивоварний завод, який є одним з найстаріших пивоварних підприємств Волинської губернії. Першопочатково – це була невеличка броварня, яка належала князям Сангушкам. Вже станом на 1850 рік товарообіг склав 7 000 карб., на 1911 р. – 21 250 карб. У рік виготовлялося не менше 9 000 відер пива (110 700 л). У 1990 році завод випускав 22 види безалкогольних напоїв, з 1996 року освоїв випуск 7 сортів пива, в 2023 році було розроблено та впроваджено у виробництво 2 нових сорти пива. Це напівтемне «Князь Сангушко» та світле «Князь Сангушко». Повертаючись до витоків свого створення пивоварний завод вже відновив виробництво двох історичних сортів пива. Це темне пиво «Гранат» (з 1996 р.) та світле пиво «Пильзенській лежак» (з 2022 р.)

Прат «Славутський пивоварний завод» й нині продовжує успішно функціонувати, а продукція заводу, яка виготовлена з натуральної сировини, користується попитом не тільки у Хмельницькій області, але і далеко за її межами.

У 1825 році у місті князем Євстафієм Сангушко започаткований механічний завод, який виготовляв деталі, обладнання для текстильних, паперових фабрик та склозаводів, а також запасні частини для вальцевих млинів. З 1947 року на заводі збирали віялки, випускали фрезерні станки, автопоїлки, борошнопросіювачі, обладнання для харчової промисловості. У 1996 році підприємство було перетворене у ВАТ «Славутський РМЗ». В даний час завод випускає пічне литво, обладнання для цукрової та пивоварної промисловості.

На базі механічного заводу заснованого у 1825 році було засновано ще одне потужне та успішно діюче до сьогодні підприємство – «Будфарфор». У 1908 році завод викупив одеський купець Ушер Сігал і через рік відкрив тут виробництво фаянсового столового і чайного посуду, декоративної кераміки. З кожним роком фаянсовий завод збільшував випуск продукції. Уже в 1956 році на заводі було виготовлено продукції в кількості 260 тисяч, серед них були і санітарно-побутові вироби. Станом на 1991 рік завод на 80% забезпечував потреби України у санітарно-будівельній кераміці. До 40 % продукції відправлялося на експорт, зокрема в Грузію, Молдавію, країни Прибалтики. Згодом почали виготовляти санітарно-будівельну кераміку європейського рівня і дизайну.

У 2011 році Славутський комбінат «Будфарфор» став найбільшим в Європі виробником санбудкераміки. Незважаючи на те, що припинили роботу окремі цехи, «Славутський комбінат «Будфарфор» продовжує працювати і забезпечувати населення своєю продукцією.

Економічний розвиток міста на деякий час призупинило Польське повстання 1831 року та участь у ньому князя Романа Адама Сангушка. 24 грудня 1831 року на маєтки князів Сангушків, у тому числі й Славуту, було накладено царський конфіскаційний розмір в 60 тис. карб. Для уникнення

конфіскації маєтків, родині Сангушків доводиться переписати усі маєтності на ім'я графині Марії Потоцької (донька князя Р.А. Сангушко). Лише з огляду на це 26 вересня 1834 року цей конфіскаційний акт було анульовано. На початок 1840-х років місто повертається до колишніх темпів розвитку. У 1840 році у Славуті засновуються позичкові каси та чавуноливарний завод, у 1842 році – друга славутська паперова фабрика (пізніше її було приєднано до паперової фабрики Сангушків) [3, с. 32-33].

Лише після повернення у Славуту після заслання, князь Роман Адам Сангушко опікувався маєтками своєї єдиної доньки Марії, першим в краї запровадив цукрову промисловість, побудувавши Клембівський, Антонінський, Шепетівський цукрозаводи, приділяв велику увагу конярству (заснований князем Євстафієм Сангушко у 1978 році конезавод славився на всю Європу).

Останній Славутський князь Роман Даміан Сангушко також зробив чимало для розвитку міста. Наприкінці 1890-х років Славута нараховувала близько 7600 мешканців. Серед підприємств успішно діяли: суконна та паперова фабрики, механічний, лісопильний, толевий, свічковий, красильний та пивоварний заводи, каретна фабрика, 2 млини, 2 крупорушки.

Варто зазначити, що на економічне зростання міста Славути вплинув і відкритий у 1876 році кумисолікувальний заклад. Це був перший на Хмельниччині заклад курортно-санаторного типу. Заклад мав свою власну кухню, бібліотеку, роялі, шахи, більярд, екіпажі, човни. Ранком і після обіду у парку на території закладу грав оркестр. По території закладу розташовувалися будиночки, в яких жили хворі. Помірні ціни і великий спектр послуг, таких як: купання в річці Горинь, курс кумису, сольові ванни для дорослих та дітей, лікування електрикою, масаж приваблювали відвідувачів з багатьох куточків. Так, станом на 1903 рік у Славутському кумисо-лікувальному закладі пролікувалося 15800 хворих [1, с.21].

В 1866 році Славута отримала статус волосного центру Волинської губернії. Станом на 1870 рік у місті нараховувалось 695 жилих будівель і проживало 3259 мешканців, а вже у 1909 році тут мешкало 7878 чоловік, налічувалося 952 двори, а згідно перепису 1911 року в Славуті діяли: кумесове лісництво, картонова, плакетна фабрика, гарбарня, 2 кредитні товариства, водяний млин (40 000 пуд. річного прод.), бровар (21250 руб. річної продукції), шкілка овочевих дерев, кооперативна, позичкова каса, 3 фабрики толю (55000 руб. річної продукції), фабрика черепиці, чавунно-лиярна фабрика. [5, с.374-375]

З ростом населення в місті розширювалася мережа культурно-освітніх установ. Станом на 1 жовтня 1921 року в місті існувало 8 установ навчального та культурно-просвітнього характеру, серед яких: 4 трудові школи, дві з яких не працюють через ремонт, дитсадок при трудовій школі, клуб молоді, театр ім.Шевченка та бібліотека-читальня.[4] Також князь опікувався благоустроєм міста: склав план раціонального використання лісів, завів обширні розсадники для вирощування молодняка дерев, розбив ліси на сектори.

Неоціненний внесок для розвитку міста здійснили князі Сангушки. Засновуючи в місті підприємства різних галузей виробництва, князівський рід Сангушків не лише започаткував мануфактурне виробництво, а й зумів забезпечити розквіт міста Славута в різних його аспектах. Успішно діючі в наш час засновані князями підприємства продовжують підіймати рідне місто на вищий щабель розвитку й продовжують нагадувати про славетний рід князів Сангушків.

Список використаних джерел і літератури:

1. Андрощук С.О. Останній Славутський князь в історії краю // Місто Славута і Славутчина в контексті історії Волині. Зб. статей за матеріалами Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (20-21 вересня 2017 р., м. Славута). Хмельницький, 2017. С.14-27.
2. Берковський В.Г. Історія м. Славута: від міфу до реальності // Сангушківські читання. Зб. наук. праць I Всеукраїнської наукової конференції (24-25 січня 2003 р., м. Славута). Львів, 2004. С.5-8.
3. Берковський В.Г. Місто Славута як центр магнатської латифундії князів Сангушків на Волині // Українська полоністика. Випуск 2. Історико-філософські дослідження. 2005. С.27-39.
4. Державний архів Хмельницької області. Р-760. Оп.1. Спр.75.
5. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся /краєзн. словник – від найдавніших часів до 1914 року, т.2. Вінніпег, 1984. 578 с.

С. М. Єсюнін,
кандидат історичних наук,
учений секретар Хмельницького обласного краєзнавчого музею

ІСТОРІЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ (1897-1920)

У статті висвітлюється історія будівництва та функціонування Подільської залізниці, спорудження якої стало наймасштабнішим проектом на початку ХХ ст., реалізованим на Поділлі та Південно-Східній Волині.

Ключові слова: залізниця, станція, вокзал, депо, Подільська залізниця.

Одним із найбільших проектів початку ХХ ст. на території Поділля та Південно-Східної Волині стало будівництво Подільської залізниці.

На відміну від всіх інших магістралей Російської імперії, історія будівництва і функціонування Подільської залізниці на сьогодні мало досліджена. Причиною тому бачимо, по-перш за все те, що залізницю збудували перед самим розпадом імперії, отож окремих фундаментальних праць і статистичних узагальнень, як по інших залізницях, видано не було. По-друге, вже 1919 р. товариство Подільської залізниці було ліквідоване, а сама магістраль включена до складу інших залізниць, отож період її існування був

надзвичайно короткий. Тим не менш, на сьогодні зберіглось чимало джерел і матеріалів з історії Подільської залізниці, що дозволяють нам відтворити історію будівництва і введення залізниці у експлуатацію.

Ідея будівництва магістралі виникла наприкінці 1870-х рр. у колах губернської адміністрації, землевласників і представників торгово-промислового капіталу губернського міста Кам'янець-Подільського, яке залишилось без залізничного сполучення і перспектив економічного зростання. Тривалий час губернська і міська влада активно, але безрезультатно, листувалась з представниками правлячих кіл імперії про потребу будівництва залізниці [6, с.157]. Перша позитивна звістка із столиці надійшла у березні 1897 р., коли особлива нарада при міністерстві фінансів прийняла рішення провести розвідку і вивчення питання про ймовірний початок у 1898 р. будівництва лінії Шепетівка – Проскурів – Кам'янець-Подільський – Ларга за казенний рахунок. Розвідку провели, але будівництво не почали, адже віддали пріоритет спорудженню Ковельської гілки [40, арк.2].

Вдруге у планах держави будівництво подільської лінії постало у 1903 р., коли міністерство фінансів внесло подільську лінію до переліку залізниць, що мали будуватись за казенні кошти. Це рішення було схвалено на найвищому рівні 13.08.1903 р. До того ж, зацікавленість у такій залізниці виявило військове міністерство Російської імперії, яке на початку ХХ ст. навіть розпочало роботу над проектом. Але, початок російсько-японської війни 1904-1905 років призвели до скорочення державних витрат на різні проекти, у тому числі на будівництво залізниць. Перспектива будівництва подільської лінії за казенний рахунок була відкладена на невизначений термін [40, арк.7-8].

Керманичі Подільської губернії, не дочекавшись участі держави у фінансуванні будівництва, розпочали пошуки капіталовкладників для реалізації проекту на концесійних мовах. Проте й тут державні органи загальмували цей процес. У жовтні 1905 р. Подільський губернатор направив до міністерств фінансів та шляхів сполучення прохання надати дозвіл на будівництво лінії Кам'янець-Подільський – Проскурів (нині – Хмельницький) – Шепетівка за участю приватних осіб, але у червні 1906 р. отримав відмову. Міністерські чиновники вважали, що після введення до ладу згаданої лінії, казенна Південно-Західна залізниця буде щорічно втрачати до 700 тис. руб. від зменшення товаропотоку. Наступні два роки Подільській губернатор листувався з міністерствами та все-таки довів, що держава не буде мати збитків, а для Поділля залізниця принесе лише користь [3, арк.3, 13, 15]. Таким чином, у 1907 р. міністерства фінансів та шляхів сполучення дало згоду на розгляд пропозицій від приватних осіб щодо спорудження залізниці Кам'янець-Подільський – Проскурів – Шепетівка.

Пропонувались різні проекти, серед яких на початку 1908 р. до розгляду були прийняті чотири: 1) відставного капітана 2 рангу К. Жандра (за участю московського мільонера-мануфактурника В. Ясюнінського), 2) графа Ю. Потоцького, 3) барона К. Таубе і генерал-лейтенанта Іванова-Луцевича, 4) П. Александрова і групи осіб. Тодішній Київський, Волинський і Подільський генерал-губернатор В. Сухомлінов був прихильником першого проекту і тому

лобіював його перед головою Ради міністрів П. Столипіним [40, арк.44-47].

Як результат, 22 березня 1908 р. комісія з будівництва нових залізниць при Раді міністрів затвердила проект К. Жандра і В. Ясюнінського, а вже 17 жовтня 1908 р. імператор надав дозвіл на проведення пошукових робіт і створення концесії [40, арк.50]. Згідно Указу Сенату від 21 лютого 1909 р. концесіонери утворили акціонерне товариство Подільської залізниці, розробивши його статут (височайше затверджений указом від 21.02.1909 р.) і обравши правління. До правління увійшли два петербурзьких впливових військових – морський офіцер Костянтин Жандр та військовий інженер Олександр Лебедев, подільські та волинські поміщики Павло Александров, Казимир Вейдліх, Ісидор Маковський, Генріх Станішевський, потомствений спадковий громадянин Леонід Мандельштам, головою обрали мануфактурника В. Ясюнінського¹. Основний капітал товариства був утворений шляхом випуску акцій на 3,5 млн. рублів і поширенням гарантованих урядом 4,5% облігацій на 19,76 млн. рублів [29].

На зібранні акціонерів було затверджено перспективний план, за яким передбачалось будівництво магістралі від Кам'янець-Подільського через Проскурів, Старокостянтинів до Шепетівки, з подальшим продовженням через Коростень до Жлобина. Для реалізації такого масштабного проекту вирішили розбити його реалізацію на два етапи – на першому побудувати лінію Кам'янець-Подільський – Проскурів – Старокостянтинів – Шепетівка (довжина 224 версти), на другому – Шепетівка – Коростень – Жлобин (375 верст). Керувати будівництвом першого етапу дороги запросили досвідченого інженера В. Тимофєєва-Рясовського², і вже в серпні того ж року почалися підготовчі роботи зі спорудження залізничного полотна в районі Шепетівки. Одночасно, на всій протяжності майбутньої магістралі розгорнулась робота по відчуженню приватних земель для потреб залізниці. Проводилось воно згідно Височайше затвердженого указу від 21.02.1909 р., за яким встановлювалися порядок відчуження та кількість землі – 1770 десятин [28]. Правління товариства Подільської залізниці спільно із повітовими оціночними комісіями визначили вартість однієї десятини землі, яку викупували у землевласників. Так, власникам садибної землі в селах Ізяславського повіту виплачували від 350 до 500 руб., орної – від 200 до 350 руб. за десятину. А от у містечку Шепетівка ціна була значно вищою – тут залізниця виплачувала власникам садибної землі 600 руб. за десятину [5, арк.11]. Всім процесом відчуження земель під будівництво колій займався спеціально призначені товариством Подільської залізниці агенти з відчуження земель.

¹ Ясюнінський Василь Арсенійович, мануфактур-радник, почесний спадковий громадянин, співвласник разом з братами «Товарищества мануфактур Ясюнинских», яке мало ткацькі та ситцеві фабрики у Іваново-Вознесенську та Кохмі. Власник нерухомості та торгового дома "В.А. Ясюнинский и Н.И. Тихомиров" у Москві.

² Тимофєєв-Рясовський Володимир Вікторович (1850-1913) – дворянин, статський радник, інженер шляхів сполучення. Закінчив Санкт-Петербурзький університет та Інститут шляхів сполучення. Працював на інженерних посадах на будівництві залізниць на Уралі, у Заволжі, Полоцьк – Седлець, Одеса – Бахмач, був головним інженером дистанції шляхів сполучення управління Південно-Західної залізниці, у 1909-1910 рр. – головний інженер будівництва Подільської залізниці.

Проте, будівництво йшло не так швидко, як бажалося. Подільська та волинська торгово-промислова еліта не поспішала викупляти акції товариства та вступати в долю. До того ж, концесіонери не змогли заручитись підтримкою великого капіталу. Сподівання на фінансування мільйонера-мануфактурника В. Ясюнінського теж виявились марними, адже у зв'язку з хворобою той відійшов від справ. На початку 1910 р. стало зрозумілим, що товариство Подільської залізниці не має капіталів і не спроможі реалізувати проект. Постало питання про зміну правління товариства та передачу концесії іншим особам.

Заручившись підтримкою нового Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора Ф. Трепова, на швидкоплинному конкурсі у березні 1910 р. переміг граф Юзеф-Миколай Потоцький³ – власник Антонінсько-Шепетівського ключа, людина, яка була безпосередньо зацікавлена у найшвидшому проведенні будівництва [33, с.4; 40, арк.52-53].

Зміна концесіонерів і правління товариства Подільської залізниці було узаконено відповідною урядовою постановою та затвердженням нового статуту товариства від 21 червня 1910 р. [30; 33, с.3]. Головою товариства Подільської залізниці став граф Ю. Потоцький. До дирекції та правління Подільської залізниці увійшли впливові представники фінансово-промислової еліти Російської імперії: С. Габріель – комерції-радник, віце-директор Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку; А. фон Дрейєр – директор «Всеобщей компании электричества», голова правління ряду промислових і торгових підприємств; С. Кудашев – князь, камергер, директор правління Товариства «Альфа-Нобель» та страхового товариства «Саламандра», член правління Російського торгово-промислового банку; К. Лазарєв – дворянин, чиновник міністерства фінансів, директор Товариства Московсько-Виндаво-Рибинської залізниці, член правління ряду фінансових і транспортних установ; М. Шляпужников – дворянин, член редколегії журналу «Коммерческое образование», В. Тимірязєв – дворянин, колишній міністр торгівлі та промисловості, голова правлінь ряду промислових і транспортних підприємств, директор Товариства Кольчугинської залізниці та ін. [1, с.110, 136, 163, 165; 30]. Окремо було сформоване Управління будівництва Подільської залізниці. Головним інженером будівництва спочатку став І. Табурно⁴, але вже у жовтні 1910 р. його замінив П. Березін⁵. Начальником робіт був призначений

³ Потоцький Юзеф-Миколай Альфредович (1862-1922) – граф, австрійський камергер. Народився у родині Альфреда Потоцького і Марії Сангушко. Від матері успадкував чисельні маєтки на Волині, зокрема Антонінсько-Шепетівський ключ, після отримання у 1887 р. російського підданства переїхав у Антоніни. У 1906 р. був обраний до Державної думи від Волинської губернії

⁴ Табурно Ієронім Петрович (1862-1913) – дворянин, інженер-будівельник, інженер-металург, громадський діяч, журналіст, підприємець. Закінчив Віденський університет. Як інженер брав участь у будівництві Закаспійської, Сибірської та Московсько-Ярославсько-Архангельської залізниць. У 1902 р. директор Західної-Донецького кам'яновугільного товариства, розробник проекту Рудниково-Лозівської залізниці на Донбасі. У 1907 р. брав участь у проектуванні московського трамваю, у 1908 р. – редактор газети «Время».

⁵ Березін Петро Володимирович (1867-?) – дворянин, інженер шляхів сполучення. Закінчив Імператорське Московське технічне училище та Інститут шляхів сполучення. Працював на інженерних посадах на будівництві Перм-Котласької залізниці, був зачислений до міністерства шляхів сполучення, у 1911-1916 рр. – головний інженер будівництва Подільської залізниці.

досвідчений військовий інженер К. Чечелев⁶, архітектором – Г. Шермазан [39, арк.5; 40, арк.56, 66]. Правління товариства Подільської залізниці розмістилось у Санкт-Петербурзі (до 1912 р. – просп. Литейний,30, після – вул. Італійська,11), Управління будівництва Подільської залізниці у Проскурові (вул. Александрівська, будинок Берлянда) [2; 27].

Зазначимо, що у складі правління товариства періодично відбувались певні зміни. Передусім, ще наприкінці 1910 р. граф Ю. Потоцький склав повноваження голови, адже рада правління вирішила, що цю посаду має займати людина з інженерною освітою. Тому, наприкінці 1910 р. Ю. Потоцького замінив К. Руїн⁷. У 1912 р. головою був Б. Казін⁸, у 1913 – А. фон Дрейер⁹. Наприкінці 1913 р. головою правління став С. Ємельянов¹⁰. Незначні зміни відбувались у складі директорів товариства. Так, наприкінці 1912 р. у склад директорів був введений відомий підприємець і економіст В. Жуковський – співголова Ради «Съездов представителей промышленности и торговли», один із засновників Північного банку, член ради правлінь ряду фінансових, промислових і транспортних установ, у 1914 – граф В. Татищев – банкір, директор-розпорядник Об'єднаного банку, голова правлінь ряду промислових і транспортних підприємств [2].

Нове керівництво правління зуміло швидко залучити капітали як акціонерів, так і місцевих землевласників. У випадку з останніми, вони шли на зустріч поміщиків або громад, підлаштовуючи напрямок прокладання колій до потреб тих, хто сприяв будівництву. Тому то й вийшла Подільська залізниця дещо «покрученою». Вклав чималі кошти у її будівництво граф Ю. Потоцький – після Старокостянтинова колії різко повернули на захід – до Кременчуків, де граф мав цукровий завод, а неподалік – резиденцію Антоніни. Відвів землі під будівництво залізниці поміщик М. Скибневський, отож завернули колію до його маєтку Корчунок та відкрили там станцію Скибневе. А от, наприклад, дунаєвецькі міщани та купці відмовилися від дольової участі – залізниця обминула місто аж за 20 км [7, с.244]. Спорудження Подільської залізниці знайшло підтримку не лише серед землевласників Поділля і Волині, але й серед поміщиків білоруських земель, які очікували прокладання колій другої черги від Шепетівки до Жлобина. Найактивнішим був дворянин, власник маєтку

⁶ Чечелев Костянтин Вікторович (1871-?) – військовий інженер, полковник. У 1904-1908 рр. на службі в управлінні військових сполучень Генерального штабу, у 1908-1914 рр. – начальник Ковельсько-Володимир-Волинської залізниці. Одночасно у 1910-1914 рр. виконував обов'язки начальника робіт Подільської залізниці. З 1915 р. – начальник відділу Головного управління військових сполучень, у 1918 р. – начальник залізничного відділу Військового міністерства Української Держави, у 1919 р. – на тій самій посаді в армії УНР. Заарештований 09.08.1919 р. більшовиками, подальша доля невідома.

⁷ Руїн Костянтин Костянтинович (1852-1922) – інженер шляхів сполучення, дійсний статський радник. Працював на керівних посадах Московсько-Ярославсько-Архангельської та Північно-Західної залізниць.

⁸ Казін Борис Ниллович (1859-1918) – дворянин, інженер шляхів сполучення, статський радник. Був на керівних посадах декількох залізниць, зокрема одним із директорів Китайсько-Східної залізниці.

⁹ фон Дрейер Олександр Костянтинович (1859-1929) – дворянин, інженер-технолог, дійсний статський радник, директор «Всеобщей компании электричества», голова правління ряду промислових і торгових підприємств.

¹⁰ Ємельянов Сергій В'ячеславович – інженер шляхів сполучення, закінчив 1897 р. Петербурзький інститут шляхів сполучення, надвірний радник. Під час революційних подій 1917-21 рр. учасник Білого руху, з 1920 р. в еміграції у Фінляндії, у 1921-23 рр. член «Союза русских инженеров».

Озаричі Мінської губернії, полковник Г. Лашкарев¹¹, який у 1910 р. навіть видав брошуру «К вопросу о сооружении железнодорожной магистрали Жлобин – Мозырь – Овруч – Староконстантинов – Каменец-Подольский», у якій доводив стратегічну, економічну і соціальну потребу будівництва магістралі. Названа брошура переконала чимало землевласників у доцільності будівництва Подільської залізниці, а також принесла певну користь як для будівничих магістралі, так і для військового відомства [17].

Швидке залучення додаткових коштів активізувала хід будівництва. Вже до початку осені 1910 р. було завершено остаточне трасування лінії Шепетівка – Проскурів та розпочато земляні роботи на цій ділянці [20]. У вересні 1910 р. правління товариства доручило групі фахівців під керівництвом І. Табурно завершити остаточне проектування лінії Проскурів – Кам'янець, аби розгорнути на ній будівництво з весни наступного року. Серед найбільш проблемних питань залишалось лише два: узгодити місце перетину Подільською залізницею колій Південно-Західної залізниці у Проскурові та вирішити де у Кам'янці-Подільському будувати вокзал.

14 вересня 1910 р. І. Табурно прибув до губернського центру, де наступного дня зустрівся з міським головою К. Туровичем та гласними міської думи. Дискусія між представниками Подільської залізниці та міської влади зайшла в тупик. Міські урядовці запропонували збудувати вокзал на Новому Плані неподалік губернської земської лікарні та забажали від акціонерного товариства 2500 руб. за кожен десятина землі, яка буде відведена під будівництво. Представник Подільської залізниці І. Табурно не погодився на цю пропозицію. Його аргументи були прагматичні: під колії, станцію та споруди (вокзал, контору, депо та ін.) потрібно близько 15 десятин землі, отож витрати на відведення землі занадто великі. Отож товариство буде будувати вокзал за межами міста [21].

Що стосується питання узгодження перетину Подільською залізницею колій Жмеринсько-Волочиської гілки Південно-Західної залізниці, то воно отримало позитивне вирішення під час спільного засідання головного інженера Південно-Західної залізниці І. Хижняка та вище згадуваного І. Табурно 26 жовтня 1910 р. у Проскурові [22]. Після того було отримано ще ряд погоджень (від державних органів, інженерної ради, землевласників) та прийнято остаточне рішення, яке затвердили восени 1911 р. – прокласти Подільську залізницю західніше Проскурова через приміське село Гречани, де збудувати необхідну інфраструктуру для забезпечення перетину колій Південно-Західної залізниці [24].

Тим часом загальне будівництво магістралі набирало обертів. До кінця 1911 р. на ділянці Проскурів – Кам'янець-Подільський практично завершили спорудження насипів під колії, з весни 1912 р. розпочали будувати інженерні, лінійні та станційні споруди (мости, труби, лотки, будки, казарми, вокзали

¹¹ Лашкарев Григорій Олександрович (1862-1931) – полковник, дворянин, земський діяч Бобруйського повіту та Мінської губернії, депутат Державної Думи.

тощо), а вже восени – укласти перші рейки. У травні 1913 р. відбулась закладка залізничного вокзалу в Кам'янці-Подільському [11; 23; 25].

Таким чином восени 1913 р. вдалось завершити основні роботи із спорудження колій, влаштування залізничних станцій та споруд на лінії Кам'янець-Подільський – Проскурів – Шепетівка. Зокрема, на північно-східній околиці міста Кам'янця-Подільського були збудовані станція і вокзал; на західній околиці міста Проскурова (на землях приміського села Гречани) спорудили станцію «Гречани»; на південно-східній околиці містечка Шепетівки – станцію «Шепетівка-Подільська». Взагалі, на лінії було споруджено 13 станцій та 1 роз'їзд: ст. Кам'янець-Подільський – ст. Нігин – ст. Балин – ст. Дунаївці – ст. Ярмолинці – ст. Скибневе – ст. Гречани – роз. Климашівка – ст. Красилів – ст. Старокостянтинів – ст. Антоніни – ст. Великі Пузирки – ст. Чотирбоки – ст. Шепетівка-Подільська. До того ж поруч зі станцією Гречани збудували основне паровозне депо на 12 стійл з майстернями, загальною площею 171,94 кв. саж [34, с.4]. Депо мало можливість обслуговувати локомотиви різних типів, але передусім – паровози типу 0-4-0 серії «БІ», які товариство Подільської залізниці обрала для себе як основні. На замовлення товариства Коломенський завод збудував у 1913 р. 10 паровозів серії «БІ», у 1914 р. – 11, у 1915 р. – 7, у 1916 р. – 8. До того ж Подільська залізниця замовила та отримала 9 паровозів покращеної модифікації цієї серії – «БІ^п» [32, с.181-182].

30 листопада 1913 р. відбулося відкриття товаро-пасажирського руху на ділянці Проскурів – Старокостянтинів – Шепетівка. Про цю подію повідомило ряд газет, серед яких «Киевлянин» у номері від 6 грудня 1913 р. (переклад авт.): *«30 листопада відбулось урочисте відкриття пасажирського руху на гілці Подільської залізниці Проскурів – Шепетівка. Перший пасажирський потяг з будівельною комісією і почесними гостями відійшов із ст. Шепетівка ранком та прибув на ст. Проскурів до 5 годин по-полудні. Тут правління Подільської залізниці було зустрінуто на вокзалі місцевим міським головою П. Дорошкевичем з хлібом-сіллю. Одразу пасажири-гості були запрошені у приміщення управління залізниці, в будинок місцевого домовласника Берлянда. Гостей було настільки багато, що незважаючи на замовлених 25 візників, довелось декілька разів з вокзалу до будинку управління підвозити автомобілем все нових та нових гостей... У триповерховому будинку Берлянда, який був яскраво освітлений електрикою, перед початком банкету відслужили молебень, після чого всіх гостей у кількості 62 осіб запросили до столу. Під час банкету було проголошено чимало урочистих слів та тостів, а також прочитані вітальні телеграми... На банкеті грало два військових оркестри. Близько 12 годин ночі петербурзькі та київські гості виїхали спеціальним потягом.*

1 грудня від ст. Проскурів своєчасно відійшов перший пасажирський потяг на Шепетівку, започаткувавши тим самим регулярний рух» [12].

Розклад руху товарно-пасажирських потягів на ділянці Проскурів – Шепетівка був встановлений наступний: Проскурів (відправлення о 8.18) – Гречани (9.03) – Климашівка (10.13) – Красилів (11.33) – Старокостянтинів

(12.53) – Антоніни (13.43) – Великі Пузирки (14.53) – Чотирбоки (16.13) – Шепетівка-Подільська (17.23) – Шепетівка (17.50). У зворотному напрямку: Шепетівка (5.18) – Шепетівка-Подільська (5.48) – Чотирбоки (6.53) – Великі Пузирки (8.08) – Антоніни (9.18) – Старокостянтинів (10.18) – Красилів (11.38) – Климашівка (12.38) – Гречани (13.43) – Проскурів (14.15) [13]. Потяги ходили щоденно парою один одному на зустріч. Розминались на станції Красилів.

14 березня 1914 р. не менш урочисто зустрічали перший пасажирський потяг на станції Кам'янець-Подільський. Серед багатьох газет найбільш детальну інформацію про цю подію подала так само газета «Києвлянин» у номері від 22 березня 1914 р. (переклад авт.): «... 13 березня до кам'янецького вокзалу прибув перший потяг у складі 36 вагонів з рейками та шпалами. Зустрічати перший потяг зібралось багато публіки, передусім учнів. 14 березня очікувалось на 6 годин вечора прибуття першого пасажирського службового потягу, який мав привезти головного інженера П.Березіна, начальника руху та інших адміністративних осіб Подільської залізниці. На цю годину на вокзалі зібралось чимало кам'янчан. Прибула у повному складі міська дума. На жаль, на 6 годину потяг не прибув. Лише о 8 вечора замайоріли вогні паровоза та пролунали нечувані у нас свистки. Потяг, який складався з паровозу та двох вагонів, наблизився до перону товарної контори і тут був зупинений начальником станції. З вагону вийшли: Березін, начальник руху, управляючий залізницею, начальник дільниці та інженери. Міський голова у присутності усієї думи підніс гостям хліб-сіль. Після того усі пройшли в приміщення товарної контори (адже вокзал ще не оздоблений всередині), де було подане шампанське від міста. Перший тост проголосили за Государя Імператора, потім пили за міністра шляхів сполучення, головного інженера Березіна, правління Подільської залізниці, інженерів-будівельників, міське самоврядування, за відсутнього через хворобу губернатора і т.д....

Відкриття регулярного пасажирського руху очікується до 1 серпня. Вантажне сполучення відкриється у травні» [14].

24 квітня 1914 р. відбулась спільна нарада представників Подільської залізниці та Південно-Західних казенних залізниць про включення першої у пряме сполучення з державною мережею шляхів та спільне використання станцій Проскурів та Шепетівка. Було узгоджено обмін вагонами на цих станціях (у середньому 200 на добу, максимум – 250-300) та заплановане спорудження на них за рахунок Подільської залізниці допоміжних колій [42, арк.2-6; 43, арк.1-3]. Одночасно відбулось узгодження регулярного руху пасажирських потягів: щоденне відправлення з Проскурова о 7.00, прибуття в Кам'янець-Подільський о 12.00; з Кам'янця-Подільського о 18.30, прибуття у Проскурів о півночі [26].

Отже, навесні 1914 р. перша черга Подільської залізниці (Кам'янець-Подільський – Проскурів – Шепетівка) була успішно завершена. Одночасно почалося будівництво другої черги – продовження магістрального шляху від Шепетівки до Коростеня.

Зокрема, 11 січня 1914 р. товариством Подільської залізниці офіційно розпочало будівництво залізничної магістралі Шепетівка – Коростень –

Жлобин [8; 18]. Тодішня преса неофіційно її називала «Трансслов'янська магістраль», адже вона об'єднувала землі українців, білорусів, а у майбутньому її планувалось подовжити до російських земель (від Жлобина до підмосковної станції Кубінка) [33, с.5] та збудувати відгалуження до кордонів з Польщею (Старокостянтинів – Холм) [33, с.23]. Положення про спорудження зазначеної лінії було затверджено ще у серпні 1912 р. – тоді чітко визначили її напрямок (гілка перетинала Ковельську лінію в Коростені, з'єднувалася з Поліською залізницею в Калинковичах і завершувалася у станції Жлобин Риго-Орловської залізниці), довжину (близько 370 верст), порядок відчуження земель та вартість будівництва (24,7 млн. руб.) [31]. У 1913 р. вартість будівництва скорегували у більшу сторону – 32,042 млн. руб., але у лютому 1914 р. за вимогою уряду кошторис був скорочений до 30,7 млн. руб. [8] До спорудження залучили десятки підрядників та виконавців замовлень. Наприклад, підряд на рубку і корчування лісу на всій ділянці від Жлобина до Шепетівки взяв трокський купець І. Мелуп, за що мав отримати 172 тис. руб. [41, арк.41-46]. Замовлення на виготовлення п'яти металевих мостів отримав Таганрозький машинобудівний і котельний завод «Альберт Нев-Вильде и К» [45, арк.108-127].

Для зручності ведення робіт будівництво магістралі розбили на чотири дільниці. Від Жлобина до Овруча будівництво вела 4 та 5 дільниця, від Овруча до Шепетівки – 6 та 7 дільниця. Кожна дільниця мала свою контору, матеріальні склади, штат службовців та робітників. Наприклад, на 6-й та 7-й дільницях працювало 132 службовця: техніки, телеграфісти, канцеляристи, складські робітники начальники дистанцій, десятники та ін. Начальником обох дільниць був Г. Аміров, техніком 6-ї дільниці – О. Пороховников, 7-ї дільниці – В. Димов [39, арк.15].

Одночасно з прокладанням колій почали будувати 20 станцій та 17 роз'їздів: ст. Жлобин Подільської залізниці – ст. Мормаль – роз. Ящиці – ст. Шацилки – роз. Жердь – ст. Карповичі – роз. Домановичі – ст. Горочичі – роз. Юшки – ст. Калинковичі Подільської залізниці – ст. Мозир – ст. Козенки – роз. Березівка – ст. Каролін – роз. Богутичі – ст. Славечна – роз. Виступовичі – ст. Бережесть – роз. Толкачевський – ст. Овруч – роз. Протоповичі – ст. Ігнатпіль – роз. Васьківці – ст. Коростень Подільської залізниці – роз. Вигів – ст. Бондарівка – роз. Ущиця – ст. Яблонець – роз. Вірівка – ст. Гута – роз. Вершниця – ст. Новоград-Волинськ – роз. Орен – ст. Колоденка – роз. Дубровка – ст. Майдан-Вила – роз. Савичі [44, арк.22-23]. Проте, вже у листопаді 1914 р. вісім станцій і роз'їздів були перейменовані у зв'язку з тим, що їх назви повторювали назви вже існуючих станцій і роз'їздів інших залізниць Російської імперії. Перейменовували: ст. Карповичі – на ст. Осташковичі, роз. Домановичі – на роз. Холодниці, роз. Березівка – на роз. Михалки, ст. Каролін – на ст. Єльськ, роз. Васьківці – роз. Бехи, ст. Бондарівка – на ст. Ушомир, ст. Гута – на ст. Рихальська, роз. Дубровка – на роз. Радулино [38, арк.17].

Крім спорудження станцій та роз'їздів, у 1914 р. були затверджені та реалізовані проекти на будівництво ще чотирьох «паровозних будівель з майстернями» (депо) на станціях Подільської залізниці: Шепетівка-Подільська,

Коростень, Калинковичі, Жлобин [33, с.14 зв.]. В розробці проектів паровозних будівель, а також житлових будинків, службових будівель і вокзалів брав участь штатний архітектор Подільської залізниці Г. Шермазан¹². Зокрема, у 1911 р. ним були складені проекти вокзалів трьох типів: площею 52 кв. саж. (спорудили на станціях IV класу – Дунаївці, Славечна, Козенки, Шацилки та ін.), площею 80,3 кв. саж. (спорудили у містах, великих містечках і вузлових станціях – Гречани, Старокостянтинів, Новоград-Волинський (нині – Звягель), Овруч, Мозир та ін.) та площею 159,7 кв. саж. (спорудили у губернському місті Кам'янець-Подільський) [33, с.29-30].

З початком Першої світової війни уся мережа залізниць Російської імперії була поділена на два райони – Західний (залізниці в районі театру військових дій), який підпорядкували Військово-польовому управлінню та Східний (залізниці тилу), який залишився у розпорядженні Міністерства шляхів сполучення. Кордон між двома районами проходив західніше від умовної лінії Петербург – Смоленськ – Бахмач – Харків і далі на південь [16, с.7]. Таким чином, уся Подільська залізниця перейшла під керування військових, яке здійснювалось через спеціальні органи військових сполучень (ВОСО). Зокрема діяльність Подільської залізниці підпорядковувалась Начальнику військових сполучень Південно-Західного фронту та його підлеглим на місцях (завідувачі пересуванням військ та залізничним комендантам).

Переведення у військове підпорядкування значно обмежило цивільні пасажирські та вантажні перевезення, отже і зменшило прибутки акціонерного товариства. Разом з тим, держава взяла на себе витрати з негайної добудови незавершеної ділянки Подільської залізниці від Шепетівки до Жлобина, адже та стала стратегічно важливою для військового відомства задля матеріально-бойового забезпечення армії. Управління будівництва Подільської залізниці для більшої безпеки перевели з прифронтового Проскурова до Києва. Завдяки стабільному фінансуванню та використанню воєнізованих будівельних батальйонів (т.зв. «инородческих дружин») роботи на спорудженні магістралі значно прискорились, що дало змогу вже у травні 1915 р. розпочати укладання рейок, а восени того ж року (з 9 листопада 1915 р.) відкрити тимчасовий рух [35, с.60].

Регулярний рух пасажирських і вантажних поїздів від Шепетівки до Коростеня було відкрито 25 травня 1916 р., а на всій лінії Шепетівка – Жлобин – 27 липня 1916 р. [44, арк.32].

У серпні 1916 р. було затверджено розклад руху пасажирських потягів. Потяг №4: Шепетівка-Подільська (відправлення о 6.00) – Новоград-Волинський (10.02) – Коростень-Подільський (15.18) – Овруча (18.38) – Єльськ (21.49) – Мозир (23.35) – Калинковичі (1.00) – Жлобина (5.15). Потяг №5: Жлобин (відправлення о 2.00) – Калинковичі (7.05) – Мозир (7.55) – Єльськ (9.40) – Овруч (13.01) – Коростень-Подільський (15.18) – Новоград-Волинський (21.44) – Шепетівка-Подільська (00.36) [44, арк.33].

¹² Шермазан Гаїк Карлович – петербурзький архітектор, у 1911-1916 (?) рр. працював штатним архітектором Подільської залізниці.

З 14 вересня 1916 р. з дозволу Головного управління пошт і телеграфів було організоване перевезення пошти у супроводженні поштових чиновників 4-го відділу. Для перевезення поштових відправлень до обох потягів причіпляли спеціалізовані поштові вагони: до потягу №4 – вагон №349, до потягу №5 – вагон №350 [44, арк.32, 42].

Протягом 1915-1916 рр. від основної магістралі Подільської залізниці було розгорнуте будівництво чотирьох відгалужень: Шепетівка – Збараж, Ярмолинці – Гусятин, Кам'янець-Подільський – Ларга (станція поблизу містечка Кельменці на Буковині) та Кам'янець-Подільський – Іване-Пусте (село за Збручем на Тернопільщині). Всі ці лінії були визнані військовим відомством надзвичайно важливими для постачання військ Південно-Західного фронту, отож, як для найшвидшого їх будівництва за рішенням Ради міністрів товариство Подільської залізниці отримало додаткове кредитування – 20 млн руб. у травні 1916 р. та 10 млн руб. у лютому 1917 р. [19, с.286].

Перше із названих відгалужень товариство Подільської залізниці початково планувало прокласти від Шепетівки до прикордонного містечка Ланівці Кременецького повіту. Проте військове відомство, враховуючи хід бойових дій Першої світової війни та вступ російської армії на територію Галичину, наполягло збудувати лінію до Збаража, аби там вона з'єдналась з тернопільською гілкою Галицької залізниці. Будівництво провели швидкими темпами із залученням залізничних батальйонів, проклали колії спочатку від Шепетівки через Ізяслав до Ланівців (1915), а звідси до Збаража (1916). Так само у 1916 р. швидко (фактично за п'ять місяців) збудували лінії Ярмолинці – Гусятин та Кам'янець-Подільський – Ларга [33, с.1-2]. А от лінію до станції Іване-Пусте так і не встигли завершити... Розпочався революційний 1917 рік.

Розвал Російської імперії та події Української революції 1917-1921 рр. призвели до значних змін у діяльності Подільської залізниці. Нестача палива та мастил, руйнація інфраструктури, зношеність рухомого складу, кадровий голод стали головними проблемами у ці роки.

Після захоплення у жовтні 1917 р. більшовиками влади у Петрограді Правління товариства Подільської залізниці, яке перебувало у цьому місті, фактично припинило свою діяльність. Влітку 1918 р. більшовики видали Декрет про націоналізацію залізниць, за яким побачила світ постанова Ради Народних Комісарів «Про ліквідацію приватних залізниць» [10, с.29]. Ці акти узаконили ліквідацію товариства Подільської залізниці у Петрограді.

Натомість, в Україні товариство певний час ще продовжувало свою діяльність. Восени 1917 р. керування справами та більшою частиною магістралі, що йшла українськими землями, перейшло до Управління Подільської залізниці (колишнє управління будівництва), яке перебувало у Києві. У загальних питаннях діяльність Подільської залізниці, як і усіх інших українських залізниць, підпорядковувалась створеному після проголошення УНР Генеральному Секретарству шляхів (з січня 1918 р. – Міністерство шляхів УНР) [15, с.104-108]. З встановленням влади Гетьманату навесні 1918 р. було створене Міністерство шляхів сполучення Української Держави, яке провело

українізацію усіх залізниць, реформувало їх структурні підрозділи та керівний апарат.

Значні зміни настали після приходу до влади Директорії та відновлення УНР. Зважаючи на важкий соціально-економічний та військово-політичний стан УНР, у січні 1919 р. було прийняте рішення про націоналізацію Подільської залізниці. Для врегулювання питань функціонування магістралі Рада народних міністрів УНР 3 березня 1919 р. прийняла Постанову «Про розпорядок керування Подільською залізницею», в якій зазначалось що: по-перше, керування нею покладається на начальника залізниці, який призначається Міністром Шляхів з усіма правами і обов'язками, які належать до начальника державних залізниць; по-друге, вводиться державний контроль діяльності залізниці через спеціально створені органи – Раду правління залізниці та Тимчасову контрольну комісію; по-третє, усі прибутки від експлуатації залізниці будуть поступати до Державної скарбниці [36, арк.11].

Таким чином, на початку 1919 р. товариство Подільської залізниці остаточно припинило свою діяльність, натомість почала функціонувати державна Подільська залізниця. Діяла вона як окреме підприємство надзвичайно короткий час, адже ускладнення військової ситуації на більшовицькому фронті навесні 1919 р. призвело до значних територіальних втрат УНР, і відповідно – до втрати контролю над більшістю шляхів сполучень. Така ситуація змусила у травні 1919 р. підконтрольні українській владі колії та рухомий склад Подільської та Правобережної (колишня Південно-Західна) залізниць об'єднати. Було утворене загальне управління, а сама об'єднана магістраль протягом другої половини 1919 р. мала назву Правобережно-Подільська. В залежності від стану на фронтах змінювалось місце розташування управління (Проскурів, Жмеринка, Кам'янець-Подільський та ін.) та територія, на якій воно виконувало свої керівні функції.

Остаточно завершилось функціонування Подільської залізниці як окремого підприємства навесні 1920 р., коли наказом Міністерства шляхів УНР від 7 травня 1920 р. була створена Ліквідаційна комісія Подільської залізниці. У травні-червні комісія провела остаточною ліквідацію справ колишнього управління Подільської залізниці, про що склала відповідний звіт [37, арк.41 зв.]. Тим часом протягом 1920 р. під час успішного українсько-польського наступу проти більшовиків керівництво усіма залізницями здійснювала Польова дирекція залізниць України.

Незважаючи на короткий строк функціонування товариства Подільської залізниці (1909-1919), його діяльність суттєво вплинула на розвиток окремих регіонів Поділля, Волині та Полісся. Прокладання Подільської залізниці змінила соціально-економічний стан багатьох населених пунктів, які опинились у сфері її впливу як під час будівництва так і під час її дії.

Значення Подільської залізниці для соціально-економічного розвитку населених пунктів важко проаналізувати, адже магістраль була здана в експлуатацію частково напередодні Першої світової війни та частково у перші її роки, і опинившись у прифронтовій смузі, фактично одразу почала працювати здебільше на військові потреби. Разом з тим, суттєвий вплив залізниці на окремі

населені пункти демонструють зміни у історичній топографії міст і містечок, де пролягла залізниця. Ми бачимо чітку залежність напрямку розвитку території міст від трасування магістралі. Як правило, спорудження залізничної станції, розташованої подекуди на досить значній відстані від центру міста, спрямовувало територіальний розвиток такого населеного пункту у свій бік, а в подальшому призводило до зростання всієї площі забудови.

Так, у зв'язку із спорудженням залізничної станції на північно-східній околиці Кам'янця-Подільського, розпочалась активна забудова як Нового Плану, так і привокзальних територій, де були прокладені вулиці, побудовані складські і виробничі приміщення. Все це спрямувало розбудову міста у східному та північно-східному напрямку і згодом значно збільшило його площу [4, арк.12, 51].

Після спорудження залізничної станції і паровозного депо Гречани у передмісті Проскурова (нині – Хмельницький), місто суттєво розширило свої кордони у західному напрямку. До того ж, підприємства залізничної інфраструктури (паровозне депо, залізничні майстерні, вантажна станція) стали одними з найбільших у місті, надавши сотні нових робочих місць.

Містечко Шепетівка, через яке ще 1872 р. пролягла одна із ліній Південно-Західної залізниці, після прокладання Подільської залізниці перетворилось на великий транспортний вузол і згодом отримала усі підстави на міський статус (міський статус був затверджений у 1923 р.). Одночасно територія населеного пункту збільшилася у південно-східному напрямку, де була збудована станція Шепетівка-Подільська.

Так само, побудова паровозного депо і станції Подільської залізниці (Коростень-Подільський), призвела до значного розширення меж Коростеня на північ та формуванню там нової забудови. Давне місто Коростень, яке у XVIII – XIX ст. прийшло у занепад і перетворилось на провінційне містечко, лише завдяки залізниці перетворилося на великий залізничний вузол та отримало поштовх до економічного зростання і відновлення свого міського статусу.

Після закінчення будівництва Подільської залізниці відбулося значне розширення території старовинного міста Новоград-Волинського (нині – Звягель). Вона була спрямована у західному напрямку, де після 1916 р. поблизу залізничної станції виникли торгівельні і промислові зони, були прокладені нові вулиці та сформувались квартали нової забудови. Важливу функцію у розширенні території міста зіграв залізничний металевий міст через річку Случ – тут у майбутньому склалася нова забудова. Сприяла будівництву станції та вокзалу міська управа, яка безоплатно виділила Подільській залізниці велику земельну ділянку площею 60 десятин [9].

Подільська магістраль внесла значні корективи у архітектурно-планувальний розвиток міста давнього міста Старокостянтинова – залізниця пролягла осторонь міста, але у майбутньому цей фактор спричинив напрямок розвитку міського будівництва – на захід, у напрямку до станції.

Таким чином, наявні джерела і матеріали дозволяють дослідити історію будівництва та діяльності Подільської залізниці, відкривають нові сторінки в

історії деяких населених пунктів та регіонів, дозволяють зробити інші акценти їх розвитку на початку ХХ ст.

Список використаних джерел і літератури:

1. Боханов А.Н. Деловая элита России 1914 г. М.: Ин-т российской истории РАН, 1994. 237 с.
2. Весь Петербург на [1894-1917] год: адрес. и справ. кн. г. С.-Петербурга. СПб.: А.С. Суворин, 1894-1917. Ежегод. изд.
3. Держархів Хмельницької обл., ф.233, оп.1, спр.794.
4. Держархів Хмельницької обл., ф.409, оп.1, спр.421.
5. Держархів Хмельницької обл. ф.745. оп.1. спр.1.
6. Єсюнін С.М. Міста Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. 336 с.
7. Єсюнін С.М. Транспортне сполучення між містами Поділля: становлення та розвиток у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку ХХ ст.: матеріали наук. конф. 24-25 верес. 2015 р. / Вінниц. обл. краєзн. музей. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 242-251.
8. Жизнь Волыни. 1914. 9 февраля.
9. Жизнь Волыни. 1914. 3 июля.
10. Історія залізничного транспорту: Практикум / О.П. Гужва, К.Е. Колісник, О.В. Кравченко, Г.Ф. Арбузов. Харків: УкрДАЗТ, 2012. 74 с.
11. Киевлянин. 1913. 15 мая.
12. Киевлянин 1913. 6 декабря.
13. Киевлянин. 1914. 2 февраля.
14. Киевлянин. 1914. 22 марта.
15. Кудлай О. Народне міністерство шляхів Української Народної Республіки: склад та завдання (1917-1918 рр.) // Український історичний журнал. 2021.№5. С.100-112
16. Краткий очерк деятельности русских железных дорог во вторую отечественную войну. Ч.2. Петроград, 1916. 132 с.
17. Лашкарев Г.А. К вопросу о сооружении железнодорожной магистрали Жлобин – Мозырь – Овруч – Староконстантинов – Каменец–Подольск. СПб.: Тип. М.А. Александрова, 1910. 27 с.
18. Наша Волынь. 1914. 8 марта
19. Особые журналы Совета министров Российской империи. 1909-1917 гг. 1917 год / Федер. архив. агентство, Рос. гос. ист. архив. М.: РОССПЭН, 2009. 303 с.
20. Подолянин. 1910. 14 сентября.
21. Подолянин. 1910. 17 сентября.
22. Подолянин. 1910. 29 октября.
23. Подолянин. 1911. 23 сентября.
24. Подолянин. 1911. 28 сентября
25. Подолянин. 1911. 11 октября.

26. 15Подольянин. 1915. 13 квітня.
27. Подольские Известия. 1913. 18 октября.
28. Полное собрание законов Российской Империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание третье. СПб.,1912. Т. XXIX. 1909. №31512.
29. ПСЗРИ. Собрание третье. СПб.,1912. Т. XXIX. 1909. №31514.
30. ПСЗРИ. Собрание третье. СПб.,1913. Т. XXX. 1910. №33903.
31. ПСЗРИ. Собрание третье. СПб.,1915. Т. XXXII. 1912. №38006.
32. Раков В.А. Локомотивы отечественных железных дорог (1845-1955 гг.). 2-е изд.. М.: Транспорт, 1995. 564 с.
33. Центральный государственный исторический архив СССР в Ленинграде. Коллекция № 350: Планы и чертежи по строительству железных дорог и искусственных сооружений, опись 35: Подольская железная дорога, 1888-1916 гг. // РГИА, Санкт-Петербург. 38 с.
34. Центральный государственный исторический архив СССР в Ленинграде. Опись № 94 Документальных материалов железных дорог: Подольской, Покровско-Уральской, Полесских и др. за 1865-1917 гг. // РГИА, Санкт-Петербург. 16 с.
35. Ушаков К. Подготовка военных сообщений России к мировой войне. – Москва, Ленинград, 1928.
36. ЦДАВО, ф.2537, оп.2, спр.8
37. ЦДАВО, ф.2537, оп.2, спр.205
38. ЦДИАУ, ф.91, оп.1, спр.3
39. ЦДИАУ, ф.278, оп.1, спр.351
40. ЦДИАУ, ф.442, оп.660, спр.201
41. ЦДИАУ, ф.692, оп.1, спр.5848
42. ЦДИАУ, ф.693, оп.1, спр.206
43. ЦДИАУ, ф.693, оп.1, спр.1035
44. ЦДИАУ, ф.696, оп.1, спр.302
45. ЦДИАУ, ф. 1085, оп.1, спр.6

М. О. Сльозкін,
аспірант кафедри археології, спеціальних історичних
та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка,
молодший науковий співробітник Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника

ПІДПРИЄМЛИВІСТЬ ЮДЕЇВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ, ЯК «ФАКТОР НАПРУГИ» НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У публікації схарактеризовано економічну зайнятість єврейського населення Правобережної України на поч. ХХ ст. Юдейська підприємливість розглядається автором у контексті «фактору напруги» міжнаціональних

конфліктів зазначеного періоду та формування «образу іншого».

Ключові слова: *юдеї, Правобережна Україна, підприємництво, селянство, чорносотенці.*

Сучасній науці відомо, що національна ідентичність включає не лише знання про власний національний субстрат: історію, мову та культуру. Вагомою складовою окремішності певної нації досить часто є стереотипні уявлення про «чужих» або «інших». Тут можна погодитися із думкою американського мислителя У. Ліппманна, котрий зазначав, що дослідження міжнаціонального дискурсу неможливе без вивчення ідеологічної та емоційної складової історичних пам'ятей досліджуваних етнонаціональних спільнот [4, с. 13].

Одними із найбільших безпосередніх учасників міжнаціонального дискурсу на теренах Правобережної України на поч. ХХ ст. була юдейська частина населення. Згідно з переписом населення 1897 р. чисельність юдеїв відносно інших етносів на Волині відповідала 13,2%, на Київщині та Поділлі ці показники були схожими та ледь перевищували 12% [5, с. 320].

Характерною рисою євреїв у зазначений період була підприємливість. Дослідник етнонаціональних менших Правобережжя Ю. Поліщук з'ясував, що понад 85% від загальної кількості купців Волинської губернії були юдеями, котрі не лише торгували продуктами, фабричними виробами, худобою, а й виконували роль посередництва при приватних фінансових операціях, обміні тощо [10, с. 132].

Непропорційна зайнятість юдеїв у невиробничій сфері економіки Правобережної України часто ставала підґрунтям міжетнічних конфліктів та створювала проблеми соціально-політичного характеру [12, с. 28].

Висока концентрація єврейського населення у підприємницькій діяльності на поч. ХХ ст. пояснюється не лише модернізаційними процесами імперії Романових. Вагоме місце у визначенні напрямку юдейського господарювання були усталені релігійні традиції. Згідно єврейської традиції (перебування євреїв на чужині сприймалося як «galut» (укр. – «вигнання»)) [1, с.12]. Тому діяльність юдеїв спрямовувалася на заняття тим господарством, яке не прив'язувало до землі, а давало змогу покинути чужину із накопиченими статками [13, с. 57].

Проте, дослідники зазначають на інших особливостях, що обумовлювали зайнятість євреїв у торгово-ремісничій діяльності на території Центрально-Східної Європи. Вчені акцентують увагу на тому, що з 8 століття юдеїв майже скрізь витіснили із землеробства. Впродовж тисячі років традиційним заняттям юдеїв стало ремесло. Воно ж було можливістю забезпечити власне існування [9].

Аналізуючи ставлення мешканцями Правобережного краю до юдейської підприємливості помічаємо цікаву особливість: називаючи євреїв «визискувачами», «експлуататорами» з одного боку, населення без найменшої перестороги користувалися підприємливістю юдеїв, співпрацюючи з ними у економічній сфері.

Тут варто зацентувати увагу на особливостях тогочасної української

ментальності. Перебуваючи у хліборобській парадигмі мислення українські селяни вважали землю основною економічною цінністю. Абсолютизуючи важку фізичну працю, вони в силу своєї неграмотності не сприймали іншої діяльності як суспільно цінної. Тому, часто підприємливі юдеї були для них «неробами».

Підтвердження нашій тезі знаходимо в працях О. Михайлюка. Дослідник зазначає, що рушійною силою селянства була «влада землі», котра включала повторюваність сільськогосподарського циклу. В широкому розумінні цієї ментальної парадигми життя хлібороба визначалося практично-виробничим планом [6, с. 238]. З одного боку, селянський традиціоналізм в часи модернізації позначався відсталістю. З іншого ж – його основою залишалася практична доцільність.

Малограмотність та низка політична обізнаність хліборобського населення відкривала широкі можливо для різноманітних маніпуляцій. Саме на «шкідливу єврейську підприємливість» ставили акцент представники чорносотенних організацій. Джерелом поширення антисемітських ідей часто ставали чутки та періодика. Одним із найтиражованіших антисемітських видань була газета «Почаевские известия», що видавалася у друкарні Почаївської лаври. На її шпальтах євреїв часто іменували «жидами, котрі експлуатують сільське населення», закликали бойкотувати юдейську торгівлю [8, с. 93].

Члени чорносотенних організацій також агітували проти того, щоб звичайні обивателі брали в оренду на своє ім'я, чи купували для подальшої передачі юдеям будь-яку власність – землі, садиби, млини, ліси, ставки тощо. Рекомендувалося в будь-який спосіб переконувати населення «уникати єврейських грошей» [7, с. 16]. Робилося це, на нашу думку, для того, щоб посилити напругу у міжнаціональній взаємодії.

Дійсно, в фактичному управлінні юдеїв Волинської губернії перебували не лише земельні наділи. Застосовуючи колізії у імперському законодавстві євреї Волині управляли великою кількістю маєтків, млинів, шинків, та навіть лісопилень і фільварків. Для комфортного господарювання юдеї експлуатували працю селян, що часто викликало у останніх негативні настрої. Номінальним власником залишався представник християнського віросповідання. Юдеї ж були лише орендарями, які юридично не мали права власності, або ж управляли від імені власника, що фактично не порушувало встановлених законом обмежень [2, с.65–66].

Негативне ставлення та демонізацію єврейської підприємливості поєднувалося з співпрацею у економічній сфері. Архівні документи свідчать про наявність фактів такої співпраці. У рапорті поліцейського чиновника волинської жандармерії йшлося, що лазня в м. Дубно, яка належала Почаївській лаврі передана на 12 років у оренду М. Кельнеру. Використовуючи юдейську підприємливість, як «точку напруги» у антисемітській пропаганді¹³,

¹³ Архімандрит Віталій (Максименко), керівник друкарні лаври був очільником Почаївського відділу «Союзу руського народу»; інші ієрархи також входили до цієї організації.

представники «Союзу руського народу» не соромилися скористатися нею [2, с. 66].

Вплив стереотипних поглядів простежується й у працях тогочасної інтелігенції. Аналізуючи матеріали етнографічно-статистичної експедиції П. Чубинського відомий публіцист М. Драгоманов називає юдеїв «шкідливим, експлуататорським елементом», а юдейський побут іменує «паразитним». Він писав, що селяни перебувають в «економічному рабстві», тому й вороже ставилися до євреїв [3, с. 221–224]. Нетерпиме ставлення до юдеїв простежуємо й у публіцистиці О. Пчілки. У її публікаціях євреї іменувалися «стяжателями», котрі «колючим інородним тілом сидять у нас в печінках» [11].

Незважаючи на великий відсоток зайнятості юдеїв у підприємницькій діяльності більшість єврейського населення надавало перевагу дрібному кустарному виробництву, або ж – торгово-посередницькій діяльності. В силу різних обставин, їм не вдавалося реалізувати управлінський потенціал у великій промисловості. Лише 10% юдейських підприємців змогли вдало реалізуватися. Інші ж постійно переживали банкрутства [12, с. 23].

Інколи конфлікти на фоні «економічної перевантаженості» траплялися й між євреями-конкурентами. 16 серпня 1902 р. Київському, Подільському та Волинському генерал-губернатору М. Драгомирову надійшов лист від Т. Фельдмана. У документі мешканець Проскурова скаржився на дії юдея М. Хармаца, котрий, з слів адресанта поблизу його домогосподарства влаштував миловарний завод. Т. Фельдман адресував київському генерал-губернаторові прохання розпорядитися про закриття шкідливого підприємства [14, арк. 1].

Цю скаргу переслали з Києва до Кам'янця-Подільського. 7 вересня 1902 р. Подільський губернатор О. Ейлер відповів на лист генерал-губернатору М. Драгомирову. У повідомленні йшлося про те, що влаштування миловарного підприємства мешканцем м. Проскурова М. Хармацем є легальним. Дозвіл на роботу підприємства видано Лікарським відділенням Подільського губернського правління, а експертизу дотримання санітарних норм проводив проскурівський міський лікар [14, арк. 2].

Цей факт спростовує побутуюче на поч. ХХ ст. міркування про позитивний вплив торгівлі на матеріальне становище юдеїв. Річ у тім, що компактне розселення євреїв у містечках Правобережної України спричиняло своєрідне «економічне перевантаження». На практиці це означало величезну конкуренцію та мізерний торговий оборот [12, с. 23].

Відтак, основним ворогом юдейської частини Правобережжя були консервативно-монархічні сили. Вони, використовуючи різноманітні засоби конструювали «точку напруги» у міжнаціональному дискурсі. Маніпулюючи суспільною думкою, чорносотенці подавали викривлене уявлення про юдейську підприємливість, що в поєднанні з брудними чутками формувало в образі євреїв імаготип «іншого». Це і стало одним із ключових аспектів у антисемітській пропаганді та «точкою напруги» у відносинах юдеїв з іншими мешканцями Правобережної України на початку ХХ століття.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бер И. Галут / пер. з івриту Р. Нудельмана. Єрусалим: Бібліотека Алія. 1991. 166 с.
2. Бородій А., Завальнюк О., Федьков О. Слідами одного анонімного листа: орендування земель євреями у Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2020. Число 4. С. 61–76.
3. Драгоманов М.П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. *Политические сочинения*. (ред. И.М. Грев, Б.А. Кистяковский). Т. 1: Центр и окраины. Москва: тип. Т-ва И.Д. Сытина. 486 с.
4. Історичні образи «сусідів» на українсько-польсько-білоруському прикордонні: міфи — студії — пам'ять. Колективна монографія / Керів. автор. кол. та редактор В.В. Масненко. Черкаси: ФОП Гордієнко Є. І, 2018. 396 с.
5. Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. / Л. Личков // Киевская старина. 1905. № 9. С. 317–366.
6. Михайлюк О.В, Традиціоналізм селянської культури. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* Випуск ХVІІІ, 2011. С. 327–243.
7. О ревнителях Союза Русского Народа, их правах и обязанностях. Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1912. 16 с.
8. Омелянчук І.В. Чорносотенний рух на території України (1904–1914 рр.): Монографія. Київ: НІРУВ, 2000. 168 с.
9. Орен И., Занд Н. Ремесла в еврейской культуре. *Краткая еврейская энциклопедия в 11 томах*. Т. 7. Иерусалим: Кетер, 1996. Режим доступу: <https://eleven.co.il/jewish-history/overview/13495/>
10. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Київ: ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с. С. 132.
11. Пчілка О. Наша справа з жидами. *Рідний край*. №44, 1908.
12. Самарцев І.Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. *Український історичний журнал*. 1994. №4. С. 19–29.
13. Федьков О.М. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.
14. Центральний державний архів України у м. Києві, ф.442, оп. 655, спр. 118. 4 арк.

П. В. Кліщинський,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії України
Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

ПОДІЛЛЯ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ)

У даній статті проаналізовано особливості соціально-економічного становища населення Подільської губернії в період Першої світової війни в контексті змін, що відбулися в структурі промисловості, сільського господарства, торгівлі та соціальної структури населення.

Ключові слова: *Поділля, промисловість, соціальні виступи., сільське господарство, мобілізація, реквізиція, урожай, земство.*

Подільська губернія, яка й раніше була однією з відсталих провінцій Російської імперії, під час світової війни опинилася в особливо важкому становищі. Промислові підприємства в переважній більшості були пристосовані до потреб війни. Труднощі, викликані нестачею сировини та палива, призвели до скорочення виробництва на багатьох заводах і фабриках. Окремі з них взагалі припинили роботу в зв'язку з евакуацією в тил частини промислового обладнання. Підприємства, які належали громадянам воюючих з Росією країн, були закриті внаслідок інтернування їх власників. Близькість фронту, мобілізація значної частини робітників в армію та на роботи, пов'язані з будівництвом оборонних споруд, також негативно вплинули на промисловість [9, с. 6].

Серйозні вимоги війна поставила до легкої та харчової промисловості. Найбільш розвинутими в цьому плані на Поділлі були борошномельна та цукрова галузі. Так в губернії діяло близько 3600 млинів і крупопорушок, які належали до різних розрядів, з яких 312 парових і газомоторних та 1694 водяних. Їх продуктивність у грошовому еквіваленті перевищувала 5,5 млн. крб.. Для чіткого уявлення про обсяги виробництва борошна наведемо такі дані. Млин Абази на Поділлі переробляв в середньому за добу 1500 пудів зерна, млин Шварца – 1800 пудів [14, с. 65]. Однак вплив війни на борошномельну промисловість виявився суперечливим. З одного боку, з початком військових дій зріс попит на борошно. З іншого – з початком війни було заборонено експорт зерна за кордон, внаслідок чого різко знизилась його ціна. Залишались на плаву власники товарних млинів, які мали запаси вугілля, або дістали додаткову можливість підвищити рівень своїх прибутків за рахунок постачання армії. Загалом негативні явища, які мали місце в залізничній системі країни, гальмували продуктивність млинарства в Україні, особливо в Подільській і Волинській губерніях. Через нестачу палива млини призупиняли виробництво, обмежували свою роботу однією зміною на добу або працювали через день.

Значну роль у роки війни відіграла цукрова промисловість України (й Поділля зокрема), забезпечуючи своєю продукцією армію й населення всієї Російської імперії. Так, в Подільській губернії працювало 52 цукрових заводи (на території всієї імперії більше їх було лише в Київській губернії – 75) [6, арк. 67]. Для забезпечення роботи заводів в губернії здійснювалися посіви великих площ цукрових буряків (160,601 тис. десятин). Обсяги зібраної продукції нараховували 149,314,0 тис. пудів [6, арк. 67].

У наслідок нестачі палива з початком війни виникла загроза зриву кампанії цукроваріння. Однією з головних причин цього стало надзвичайне превантаження на залізничних магістралях у західному напрямку – утворились великі затори на станціях, внаслідок чого було порушено планомірність і порядок на залізницях. В зв'язку з цим буряки надходили на цукрові заводи у зіпсованому стані, а мінеральне паливо подавалось в обмеженій кількості [14, с. 76-77]. Проте, незважаючи на такі складнощі, цукровикам Поділля вдалося досягти значних результатів і виробити 23 169 366 пудів цукру, що на той час складало 21,6 % загальноукраїнського виробництва [6, арк. 67].

З усіх галузей промисловості у найважчому становищі опинилося виноробство. У Подільській губернії працювало 100 виноробних заводів та 30 спиртоочисних відділень, річна продукція яких перевищувала 5,7 млн. крб. Проте на початку війни було видано царський указ, згідно якого заборонялося виробництво та реалізація горілчаних напоїв у торгівельній мережі. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що Міністерство фінансів зобов'язалося прийняти від заводів партії спирту в обсязі близько 93 млн. відер, з яких 30 млн. відер до 1 січня 1915 року. Але в розпорядженні держави було вільних спиртосховищ лише на 11 млн. відер [14, с. 76-77]. Неможливість збуту продукції виноробних заводів завдала цій галузі промисловості величезних збитків.

Ще гірше становище склалося в сільському господарстві. За офіційними даними (на 1 вересня 1917 року) в армію було мобілізовано 391 тис. чоловіків, що складало 50% усіх працездатних губернії [9, с. 6]. Як і в містах, велика частина чоловічого населення сіл залучалась до різних господарських і оборонних робіт. В сільському та домашньому господарстві залишались, як правило, лише пристарілі жінки та діти.

В прифронтових регіонах реквізовано велику кількість коней та різної худоби. За неповними підрахунками, тут забрано для потреб армії близько 47% всієї худоби [15, с. 16]. Безумовно, що ця цифра визначає лише організовану за наказом уряду та командування реквізицію; а якщо взяти до уваги самочинні дії різних тилових частин, то вона значно зростає. Зазначалось, що реквізиція продовольчих припасів, коней, худоби та перевізних засобів обов'язково проводиться платно, з негайним поверненням винагороди. При реквізиції у населення продовольчих товарів після збору нового урожаю, передбачалось забирати весь надлишок припасів, поверх річних потреб населення. В місцевостях, яким загрожував напад ворога, людям залишали не більше норми місячного споживання [4, арк. 14]. Для цього було створено спеціальну ліквідаційну комісію. На неї покладались такі обов'язки: а) визначення розмірів і видача винагороди за реквізоване майно та за роботи із обов'язкових нарядів;

б) визначення і видача винагороди за майно знищене за наказом уряду; в) розгляд скарг на постанови оціночних та реквізиційних комісій [12].

На першому році війни більшість селянських господарств, а саме 84%, встигли зібрати урожай зернових. І лише 16% господарств спізнилися із збором тих чи інших, а, іноді, й усіх хлібів; 88,5% господарств посіяли озимину, 11,5% – не встигли (причому 9,3% частково засіяли, 2,2% – взагалі не починали посів) [15, с. 17]. З польовими роботами селянські господарства справлялися по різному: 1) своїми силами – 20,75%; 2) за допомогою найманих робітників – 17,5%; 3) за допомогою родичів – 29,15%; 4) за допомогою сусідів – 18,65%; 5) за допомогою сільських, повітових та парафіяльних товариств і організацій – 9,65%; 6) за допомогою земства – 4,02%; 7) за допомогою інших господарств – 0,28%. Під час опитування з приводу того, чи вистачить селянським господарствам свого хліба до нового урожаю для харчування та утримання худоби, 70% – відповіли позитивно [15, с. 18].

У зв'язку з несприятливими умовами воєнного часу, різко знизилась урожайність і значно скоротився валовий збір сільськогосподарських культур. Якщо в 1915 р. урожайність озимої пшениці в селянському господарстві в середньому з 1 десятини складав 93 пуди, а в поміщицьких – 112, то вже в 1916 р. в селянських господарствах він становив 74 пуди, а в поміщицьких – 87. Для прикол ладу у 1913 р. валовий збір пшениці в губернії складав 39672,6 тис. пудів, а в 1916 р. зібрано лише 34019,7 тис. пудів [9, с. 7].

Однією з причин, безпосередньо пов'язаних з війною, внаслідок яких відбувся спад промислового виробництва та занепад сільського господарства, була евакуація з території губернії населення і всього майна, яким міг скористатися ворог. Відповідний наказ було видано 8 червня 1915 р. у зв'язку з наступом австрійських військ в Галичині. Вдруге подібний наказ оголошено 20 червня. Наказом населенню пропонувалось із відступом російських військ перебиратися в тиллові райони. Обов'язковій евакуації підлягали:

1. Всі чоловіки віком від 17 до 45 років (з них мали формувати робітничі загони за межами 100 верстної смуги) [4, арк. 3].
2. Вся худоба і коні.
3. З фабрик, заводів, складів деякі особливо важливі машини, які можливо вивезти, найважливіші частини машин (щоб зробити їхню роботу неможливою), всі мідні предмети і вироби, а також запаси міді і свинцю.
4. Різні медикаменти, запаси шкіри, сукна, придатні для використання військами.
5. Казначейство, каси урядових, громадських закладів, повітових управлінь, найбільш цінні предмети історичного значення та мистецтва, всі важливі документи.
6. Всі губернські установи з тим особовим складом і справами, які необхідні для поточного діловодства [4, арк. 7].

Запаси продовольства, які були у населення і які не можливо було вивезти, указом передбачалось знищувати [4, арк. 3]. Для випалювання хлібних полів на території, зайнятій ворогом, використовувались навіть спеціальні

запалювальні снаряди [3, арк. 17]. Руйнації або знищенню могли піддаватися лише ті господарства, необхідність ліквідації яких зумовлювалася умовами бойової обстановки [4, арк. 13 зв.]. Цілком зрозуміло, що даний указ викликав паніку у прифронтівій зоні у зв'язку із можливим знищенням матеріальних цінностей, майбутнього урожаю та худоби.

В ході війни відбувався процес «розселювання» селянства, внаслідок якого з'явилась велика кількість безземельних селян. Загалом в 1917 р. у Подільській губернії 13,5% селянських господарств не мали посіву, 24,8% – мали посіви лише до однієї десятини, 8,3% – від трьох до чотирьох і лише 11,1% мали посіву 4 і більше десятин [9, с. 10]. Нестача землі та знарядь її обробітку призводила до того, що значна частина селян перетворювалась у найманих робітників. Працюючи часто протягом усього дня, вони отримували мізерну платню. Так, під час весняних польових робіт робітник з парою коней заробляв від 1,5 до 2 крб. на день, робітник без коней – від 40 до 50 коп., а жінка – 30-40 коп. (в місяць чоловік отримував 7-10 крб., жінка – 6-8 крб.) [11, с. 43].

Для порівняно незначної частини населення губернії джерелом прибутку слугувало кустарництво. З доповіді О.М. Прусевича про стан кустарного виробництва на Поділлі, яка була виголошена наприкінці вересня 1914 р. в товаристві любителів природи видно, що в губернії нараховувалося близько 78 тис. кустарів, що складало 2,5% всього сільського населення краю. Кустарне виробництво було поширене, головним чином, в Ямпільському і Проскурівському повітах. З кустарних виробництв найбільш розвинутим виявилось ткацьке – 40 тис. осіб, шевське – до 10 тис., гончарне – до 3 тис. осіб. Далі йшли кушнірське, шкірне, ковальське і деревообробне. Кустарному виробництву ці селяни приділяли близько 185 днів на рік, тобто більше, ніж землеробству [13].

У зв'язку з впливом на промисловість та сільське господарство бойових дій, стали виникати труднощі в країні і, зокрема, на Поділлі, з товарами широкого вжитку. Поширеним явищем стала спекуляція. В спеціальному повідомленні Губернської управи Головному Комітетові Всеросійського Союзу міст зазначалось, що з початком війни ціни на всі продукти сільського господарства суттєво піднялися [6, арк. 35]. Так, ціни на хліб (в зерні) до кінця квітня 1915 р. піднялися, у порівнянні з цінами за червень 1914 р., на 37%; ціна круп зросла на 23%, муки – на 18%, картоплі – на 20%, соломи – на 48%, сіна – на 33%, дров – на 24%, худоби – на 24%, м'яса – на 3%, сала – на 13%, яєць – на 9%, шкіри – на 47%. Зростання цін розпочалося з вересня місяця, і для більшості продуктів досягло свого піку в лютому, а потім в березні і квітні (можливо під впливом можливої реквізиції) дещо знизились [6, арк. 35 зв.]. Ці середньостатистичні дані стосуються головним чином сільських місцевостей. В окремих пунктах і, особливо, у великих містах, інтенсивність зростання цін була ще значнішою.

Органи місцевої влади вдалися до адміністративного регулювання цін. Для боротьби з дороговизною встановлювалися обов'язкові такси на всі предмети першої необхідності. Такі такси були встановлені Літинським та Ушицьким земствами і міськими адміністраціями Бару, Жмеринки та

Ольгополя [6, арк. 35 зв.]. Часткові такси були встановлені і в інших містах губернії. 11 березня 1915 р. це зроблено в м. Кам'янці-Подільському. Проте вже в квітні такси було скасовано для більшості продуктів. Це було пов'язано з тим, що в місто прибула значна кількість військових частин, які почали скуповувати для себе продукти. Крім того, в Кам'янці-Подільському закуплявся провіант для військ, розташованих в Бессарабії [5, арк. 93]. Все це призвело до вичерпання місцевих запасів, а весняне бездоріжжя, проблематичність підвезення товарів залізницею і заборона постачання хліба з Бессарабії зумовили на підвищення цін [5, арк. 94].

Земство, через губернську касу дрібного кредиту, успішно кредитувало товариства гуртових закупок товарів першої необхідності (таких товариств в губернії було 4) [6, арк. 35 зв.]. З меж губернії заборонялося вивезення худоби і губернським земством проводилася закупка худоби для потреб армії.

Зважаючи на вищезазначене, цілком зрозумілим стало зростання соціальної напруги у регіоні. Становище селян значно погіршилося (мобілізації, використання селян та їхньої худоби для різних тилових робіт, численні реквізиції). Розпочалися соціальні заворушення. Так, під час липневої мобілізації Поділлям покотилася хвиля виступів запасних, що набули масового характеру в Ольгопільському, Балтському, Брацлавському та Гайсинському повітах.

У Балтському повіті протягом 19-22 липня запасні громили господарство поміщика Собанського, спаливши при цьому будинок, стайню, хлів, клуню та інші господарські будівлі. Всього в цьому повіті було розгромлено 10 господарств поміщиків та заможних селян. 19 липня близько тисячі запасних напали на приміщення поліцейського управління в м. Балта і звільнили 17 заарештованих, які там утримувалися. За офіційними повідомленнями нападники вели «себе задирливо щодо чинів поліції», розгромили три лавки і дві будки для продажу сельтерської води. Поліція не могла впоратися із заворушенням і для його придушення залучили військових. В ніч на 21 липня тут було зроблено спробу розгромити казенний винний магазин, але поліція відбила напад. В с. Шляхова Балтського повіту 20-го липня запасні вивезли хліб з полів поміщика Пиваківського [8, с. 80].

Велике обурення викликали нескінченні наряди на воїнські перевезення і окопні роботи, весь тягар яких лягав на плечі селян, у той час як поміщицькі господарства звільнялись від цих повинностей. Селяни категорично протестували проти цих нарядів і не виходили на оборонні роботи, як це було у с. Огіївка Гайсинського повіту в листопаді 1915 р. Вони попередили місцеву владу, що в разі подальшого примусу, будуть застосувати зброю. Так вчинили жителі сіл Ганшино Брацлавського повіту, Божишківці Летичівського повіту, Солобківці Ушицького повіту, Каменовата Балтського повіту та ін. У с. Михайлівка Ямпільського повіту старосту, який намагався примусити людей працювати на оборонних роботах, побили [8]. Навесні 1916 р. цей рух набрав ще більших масштабів. Селяни вимагали, щоб старости видали постанови – «приговори» – про припинення подібних робіт.

Масовими були також виступи проти реквізицій у 1916 – на початку 1917 рр. Вони відбулися у м. Лучинець Могилівського, в с. Ганнівка Ушицького, в селах Фрідровці, Кадиївці, Параївка, Велика Карабчіївка Кам'янецького повітів [11, с. 3].

Найбільші селянські заворушення відбулися в 1916 році під час всеросійського сільськогосподарського перепису, який поводився з метою фіксації кількості робочих рук, посівних площ, худоби і сільськогосподарських запасів. В зв'язку з цим серед селян Поділля поширилася чутка, що їх записують для відбування панщини і, начебто, відновлюється кріпацтво. Виступи розпочалися 4 червня 1916 р. в с. Крушанівка Ушицького повіту і протягом місяця швидко поширювалися [10, с. 107]. 6 червня аналогічний виступ розпочався в с. Пивороття, 7-го – в с. Рункошів, 8-го – в Гораївці, 11-го – в Голозубенцях, 12-го – в Теремцях, 13-го в м. Студениці.⁴³ Загалом в Ушицькому повіті заворушення охопили 16 сіл, а потім перекинулись на Ольгопільський і Балтський повіти, де охопили 25 сіл [10].

Починались виступи тим, що схвильовані переписом селяни, переважно жінки, збирались натовпами в декілька сот осіб, йшли до місцевого переписувача, яким зазвичай був священик чи псаломщик, інколи – вчитель, і вимагали від нього видачі переписних бланків і «чорної книги», вигукуючи при цьому протести проти панщини і податків. Не отримавши того, що вимагають, селяни оточували дім переписувача, часто протягом всього дня і ночі, нападали на нього, застосовували насилля. Представників місцевої влади і поліцію натовп затримував і змушував виконувати їхні вимоги, а частіше виганяв, завдаючи їм численних побоїв. В сутичках використовувалось каміння, дерев'яні палки і навіть сокири. Проти них використовувалась вогнепальна зброя, тому були поранені і загиблі. В декількох селах натовп складав вирок з відмовою від панщини і податків; в одному із сіл (Привороття) селяни усунули від влади сільських посадових осіб і вибрали нових із ватажків виступів [10, с. 115-116]. Це свідчить про те, що виступи в Подільській губернії носили масовий і організований характер. Всього на Поділлі до лютого 1917 р. відбулося 88 виступів (друге місце в Україні після Київської губернії, де мало місце 103 виступи) [11, с. 4].

Таким чином, з вищенаведених фактів можна зробити висновок, що соціально-економічне становище в Подільській губернії в роки Першої світової війни було надзвичайно важким. Це призводило до масових соціальних виступів населення краю.

Список використаних джерел і літератури:

1. Держархів Вінницької області. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 45. 17.12.1915 – 19.12.1915, 430 арк.
2. Держархів Вінницької області. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 30. 12.1.1915 – 24.12.1915, 268 арк.
3. Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 8596. 2.07.1915 – 24.11.1915, 556 арк.

4. Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 8601. 11.06.1915 – 4.12.1915, 241 арк.
5. Держархів Хмельницької області. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 8612. 7.08.1915 – 17.02.1916, 480 арк.
6. Держархів Хмельницької області. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 552. 3.01.1914 – 23.04.1915, 58 арк.
7. Дорохова Л. Селянський рух на Україні в роки Першої світової війни. *Укр. істор. журн.* 1978. №8. С. 117–124.
8. Заброварний Б.Й., Михайлюк О.Г. Українське село в роки першої світової війни. Луцьк: Надстир'я, 2002. 124 с.
9. Зеленюк І.С. 1917 рік на Поділлі. Львів: Каменярь, 1966. 166 с.
10. Марковский М.Е. Крестьянское движение в Подольской губернии в 1916 году. По материалам Киевского областного исторического архива. Каторга и ссылка. 1933. Кн. 9. С. 106–121.
11. Михайлюк О.Г. Класова боротьба а Подільському селі в роки першої світової війни. *Матеріали VI-ї історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський.* 1985. С. 3–4.
12. *Подольские Губернские ведомости.* 1917. №14. 18 февр. С. 1.
13. Подолия. 1914. №102. 1 окт. С. 2.
14. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 473 с.
15. *Экономическая жизнь Подолии.* 1915. № 6. С. 16–18.

А. Ю. Скрипник,

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри інклюзивної освіти,
реабілітації та гуманітарних наук

НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»

ФОРМУВАННЯ І СТАНОВИЩЕ СИСТЕМИ ВІЙСЬКОВОЇ ЛОГІСТИКИ В ПРАВОБЕРЕЖНІЦІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.

У статті розглянуто процес запровадження та ступінь ефективності цільових продовольчих військових закупівель через систему аукціонних і підрядних комерційних торгів. Простежено особливості їх діяльності, залежність від змін соціально-економічних, адміністративних та політичних факторів на території південно-західних губерній на початку ХІХ ст.

Ключові слова: *армія, адміністрація, населення, продовольство, торги, аукціони.*

З моменту остаточної ліквідації незалежної польської держави у 1795 р. та впровадження російської військово-адміністративної системи управління на анексованих територіях поступово почали зароджуватися паростки нових

ринково-торгівельних відносин між місцевими сільгоспвиробниками та військовими інтендантськими установами. Спочатку через прості договори про купівлю-продаж, а потім – через торги й аукціони, з метою безперервного постачання усього необхідного армійським підрозділам.

Основними суб'єктами таких відносин наприкінці XVIII ст. в Правобережній Україні стали: як споживачі регулярні частини російської армії та місцеві війська і команди, виразниками їх інтересів – чиновники провіантських і комісаріатських установ та представники місцевої цивільної влади; в ролі постачальників – поміщики, купці й державні селяни. Метою впровадження аукціонного принципу закупівель були: перше – створення сталого порядку отримання необхідної кількості продовольчих припасів для армії на підконтрольних територіях; друге – економія державних коштів шляхом створення конкуренції між учасниками, а відповідно, максимального зниження цін; третє – корегування пріоритетних галузей виробництва шляхом стимулювання до збільшення їх обсягів. Тільки за правилами нових економічних взаємовідносин росіяни принесли з собою на колишні польські території стале і звичне бачення виконання ними своїх службових обов'язків з прагненням до незаконної особистої наживи на посаді, що надало певної специфіки подальшій практиці [1, с. 309].

Починаючи з 1796 р. російська військова адміністрація намагалася якнайшвидше запровадити таку систему, але виявилось, що це зробити не так просто, як гадали. Насамперед, перешкоджала відкрита ворожість польських землевласників та їх небажання співпрацювати. По друге, слабкість ще не повністю сформованих губернських і намісницьких правлінь, які через земські суди, справників та городничих мали контролювати ринкові ціни на продовольство і фураж та оперативно повідомляти про їх зміни до Провіантського департаменту.

На той час по всій території Російської імперії постачання підрозділів армії усім необхідним здійснювалося Провіантським департаментом, який накопичував провіант у так званих «провіантських магазинах» шляхом цільових закупок у місцевих поміщиків і казенних селян. Перші такі магазини на території Правобережної України почали з'являтися з лютого 1800 р. і розташовувалися зазвичай у казенних і поміщицьких маєтках за відсутністю спеціальних, належним чином побудованих і облаштованих будівель [2, арк. 77]. Полки мали можливість поповнювати поточні потреби за готівковий розрахунок зі спеціальних коштів, підконтрольних командирам. З метою уникнення фінансових зловживань військових чиновників чи не виправдано високих закупівельних цін, які часто були результатом їх змови з городничими, повітовими справниками і поміщиками, Сенат зобов'язав губернські (намісницькі) органи управління офіційно інформувати командирів про розміри цін кожні півроку. Вони ж, своєю чергою, надсилали до Рахувальної експедиції Військової колегії спеціальні звітні таблиці про витрати коштів на закупівлі [3, л. 236-237].

Однак, такий порядок контролю ефективно не працював. Відомості, які подавали губернські й намісницькі правління до Провіантського департаменту

про ціни на хліб та фураж для армії, не співпадали із закупівельними цінами, вказаними у звітах командирів частин. У Петербурзі дійшли висновку, що вони штучно завищені; стало очевидним розкрадання державних коштів місцевим начальством під прикриттям належного забезпечення військ. Край цьому намагався покласти Александр І. «Велике моє обурення викликали відомості про зловживання Провіантських Комісіонерів і полкових Шефів при закупівлі за високими й обтяжливими для казни цінам [...] які є брехливим відображенням довідкових цін [...], і підозра в співучасті Цивільного Начальства, і що Земські Справники і Суди дозволяли собі спекулювати і призначати ціну з порушеннями їх посади і присяги» [4, с. 25]. Надалі цар за такі дії погрожував судом виключно цивільним губернським і повітовим начальникам, а про військових ні пари з вуст, що наводить на думку про необ'єктивну інформацію, яку він отримував з даного питання [5, р. 72].

Разом з тим, основні завдання цього відомства були чітко окреслені як законодавчою базою, так і оперативними наказами головнокомандувачів армій новопризначеним намісникам, губернаторам та інтендантським чиновникам. По-перше, це контроль за належною кількістю усіх видів провіанту в головних магазинах, за його якістю та запобігання крадіжкам; по-друге, своєчасне підвезення необхідного до військ; по-третє, чесний грошовий розрахунок з постачальниками; по-четверте, гнучка політика щодо постачальників у випадку неврожаю чи інших пригод [6, л. 13-14].

Здавалося, повинна просто діяти відлагоджена господарська система, і нічого складного в цьому немає. Проте, погана взаємодія між різними відомствами часто призводила до безладдя та зловживань. Наприклад, у зв'язку з інтенсивним пересуванням військ у 1795-1799 рр. часто виникали непорозуміння стосовно того, куди везти провіант і де саме знаходяться потрібні полки. На Правобережжі така плутанина викликала невдоволення генерал-фельдмаршала П. Румянцева діями Головної провіантської комісії. Остання без будь-яких наказів почала вивозити з старокостянтинівського, меджибізького, ямпільського і дубенського повітових магазинів у провіантські (тобто військові – А.С.) по 2500 чвертей борошна і крупів, не маючи уявлення, на якій відстані від них перебувають бойові частини і скільки продовольства їм потрібно. Крім того, селян, які утримували військових коней, змусили перевозити це все на відстані більше 30 верст, що спричинило незаплановані фінансові витрати [7, л. 121; № 17835].

Знаючи, які значні кошти витрачаються з державного бюджету на утримання та постачання військ і приблизно скільки з них розкрадається, Александр І вирішив покласти край застарілій системі закупівель. У новому механізмі центральну роль мали відігравати аукціони і відкриті торги на підряди. Вирішено було розпочати з постачальників та губернського керівництва, саме вони мали забезпечити необхідну кількість провіанту на торги. У жовтні 1802 р. вийшов указ про порядок затвердження цін на заготівлю провіанту і фуражу. Головними у ньому були декілька важливих моментів: дворяни і землевласники могли продавати свої рештки без посередництва перекупників; завдяки системі торгів і кон'юктурі в кожній губернії

формувався своя гнучка ціна у кожному повіті; встановлено календарні терміни – з осені до 1 січня, і з січня до 1 травня; полкам, які перебувають на постійних квартирах, надавалося право самим закупляти собі необхідне, якщо ціни в цих населених пунктах були нижчі ринкових [8, с. 12-13]. Усі складові процесу віддавалися під нагляд цивільних губернаторів, а загальний контроль здійснювали Провіантські комісії. Це був якісно новий щабель розвитку товарно-грошових відносин між суспільством і збройними силами як інституту держави.

Незважаючи на певний позитив, заготівельна компанія 1803 р. показала, що непогано задумана система є паралізованою в більшості західних губерній імперії, як-то прибалтійських, білоруських та правобережних українських. Проблема крилася у саботуванні місцевим дворянством участі у торгах і аукціонах неявкою на них чи завищенням цін на продукти. Тоді влада змушена була звернутися до послуг постачальників і підрядників та проводити окремі торги у Казенних палатах губерній, таким чином обмежуючи спектр цінового вибору, що провокувало поступове збільшення державних грошових витрат [9, с. 173-174]. За великим рахунком, військовим було байдуже, в кого купувати, лише б ціна була прийнятною. Тому на оголошені губернським начальством торги інспектори і шефи завжди надсилали своїх квартирмейстерів і чиновників з надією на сприятливі ціни й умови постачання [10, арк. 3-8].

Згідно зі звітами губернських установ, регулярні торги й аукціони в правобережних губерніях розпочалися з травня 1804 р. Влада готувалася ретельно. Ще за рік до того Казенні палати склали відомості цін на хліб і крупи по кожному повіту з метою їх об'єктивності на торгах. Судячи з «Виписки про провіант і фураж» Київського губернського правління, з 1 червня по 16 жовтня 1804 р. планували зібрати в магазинах 16 199 чвертей борошна, 13 980 чвертей вівса, 1509 чвертей крупів, 149 360 пудів сіна. У ці ж терміни мали проводитися й торги. Однак повітові маршалки звітували: «Незважаючи на оголошення по маєтках і економіях про торги на продовольство і фураж для армії, бажання взяти в них участь майже ніхто не виказав». За рапортами повітових предводителів дворянства запланована заготівля була виконана ледь наполовину. Наприкінці року Казенні палати посилали по повітах своїх чиновників з умовляннями до поміщиків продати хоч трохи зерна і сіна [11, арк. 1-10; 27; 41-44; 140].

Незважаючи на такий провал, робота торгів і аукціонів тривала. Військова адміністрація всіляко намагалася заохотити участь місцевого дворянства у постачанні до полків і команд провіанту і вівса за цінами, вигідним обом сторонам. Так, генерал М. Кутузов у своєму рапорті військовому міністру С. В'язмітінову наприкінці 1807 р. наводив приклади мотивування шляхти Волинської і Київської губерній через систему справедливого ціноутворення та своєчасного оповіщення про торги маршалками та великими землевласниками своїх поміщиків. Разом з тим, побоюючись цінового диктату на торгах з боку «нечисленних капіталістів», наказав командирам дивізій активно і самостійно вишукувати прийнятні ціни і укладати попередні угоди. Таким чином, він мав

надію, що чутка про це викличе занепокоєння серед поміщиків і неодмінно призведе до їх зниження [12, л. 9-11].

Тим часом протистояння тривало. Дворянство Київщини не захотіло йти на компроміс і запропонувало завищені ціни, які не влаштували військових: у мішках за чверть борошна просили 4 р. 75 коп., крупів – 5 р. 10 коп., вівса – 2 р. 52 коп. На противагу цьому, чиновники Київського провіантського депо відшукали в губерніях поміщиків, які бажали продати з мішками чверть борошна за 4 р. 20 коп., крупи по 4 р. 90 коп. і овес по 2 р.; без мішків – 3 р. 80 коп., 4 р. 80 коп., 1 р. 70 коп. відповідно. У таких випадках економія державних коштів складала 70 634 р. 25 коп. чи 119 170 р. 15 коп. Небайдужі командири Лівонського драгунського, Кінно-Волинського і Воронежського мушкетерського полків самостійно знайшли постачальників борошна по 3 р. 70 коп., а вівса по 1 р. 60 коп. за чверть. Київський купець Тимофій Бухтеєв запропонував великі партії продовольства і фуражу за нижчими від дворянських цінами: на борошно на 55 коп., крупи на 10 коп. і вівса на 27 коп. Його пропозиції були настільки вигідними, що він претендував на статус постійного постачальника, на відміну від непевних і хитких поміщиків-підрядників [13, л. 22-26].

Таким чином, монолітність шляхетських інтересів і спроби фінансового диктату було зруйновано, а під тиском губернської влади та провіантських чиновників, з погрозами відлучення від участі в наступних торгах, поміщики змушені були знижувати ціни на новий 1808 р. Судячи з документів, у цьому неабиякою була заслуга М. Кутузова, котрий як київський військовий губернатор розгорнув справжній адміністративний наступ на місцеве дворянство і врешті-решт заповнив магазини необхідною кількістю припасів для армії за об'єктивною ціною.

Самій шляхті зоставалося рятувати лише свій гонор і честь. Восени 1810 р., перед черговими торгами, до київського військового губернатора М. Мілорадовича звернувся начальник київської Продовольчої комісії генерал-майор Безродний. Знаючи настрої серед поміщиків, він просив, щоб губернатор особисто звернувся до них з проханням взяти участь у торгах. Чого не зробиш заради інтересів держави. У відповідь на його звернення шляхта через повітових маршалків вимагала в обмін на активну участь у торгах повідомити про це особисто царя Александра I [14, арк. 2-4].

За планами самодержавства заготівельна кампанія 1811 р. мала тривати за дещо новим правилам. Головна увага приділялася порядку ціноутворення і витрат, а також їх контролю і корегуванню залежно від обставин і потреб. Полкам дали можливість обирати: гроші на самостійну закупівлю чи «фураж в натурі» з магазинів; ціни встановлювалися командувачами армій, корпусами і дивізіями за погодженням з губернаторами і комісіями Провіантських депо; комісії при отриманні остаточних цін нараховували кожному полку, батальйону, роті кошти на два місяці вперед. Враховувалися різні обставини, як-от відсутність грошей на закупівлю, передислокація частини на нове місце, наявність зайвого фуражу тощо [15, арк. 28-29]. Ці «правила» стали черговою цеглиною в намаганні розбудови ефективної і якісної системи забезпечення

військ усім необхідним. Командирам полків повернули певну фінансову самостійність катериненських часів, але під значно щільнішим контролем згори [16, с. 451-453].

17 листопада 1811 р. вийшов Маніфест царя про порядок збору податків у західних прикордонних губерніях імперії та про заміну в них грошових стягнень на хлібні. Водночас кожна губернія отримала план заготівлі продуктів і фуражу за потребами на 1812 р. через проведення торгів. На торгах дозволялося бути присутніми представникам армії та керуючим Провіантськими депо, та до торгів допускалися поміщики з сусідніх губерній. Для поміщиків-боржників встановлювалися фіксовані, затверджені губернаторами, губернськими правліннями і повітовими маршалками ціни на борошно, крупу та овес. Такі заходи мали результат. За рапортом київського губернського правління на 12 червня більша частина заборгованості була ліквідована, а для «злісних боржників потрібна екзакуція» [17, арк. 4; 12-14; 34; 157].

Під час російсько-французьких війн 1812–1814 рр. торгів у Південно-західних губерніях не відбувалося. Як правило, продовольство і провіант вилучалося в поміщиків за безпосередніми наказами і розпорядженнями корпусних і дивізійних командирів під боргові квитанції держави, які вона зобов'язувалася сплатити найближчими роками з невеликими відсотками.

У висновках зазначимо, що, по-перше, система комерційних торгів і аукціонів на теренах Правобережної України створювалася росіянами за власною ініціативою та виключно у примусовому порядку, і в перші роки свого існування не могла бути ефективною через масове саботування потенційних постачальників. По-друге – правила й умови купівлі-продажу на таких торгах встановлювалися в межах законодавчого поля Російської імперії і дбали вони насамперед про інтереси держави, а не місцевих товаровиробників. Дещо пізніше, вдало проведені заготівельні компанії створювали у владних кабінетах ілюзію налагодженого механізму забезпечення військ. У врожайні роки регулярні частини дійсно не відчували браку продовольства й фуражу, що переконало керівництво провіантських установ створити в першій половині ХІХ ст. належну й надійну систему забезпечення, в якій чільне місце й надалі відводилось аукціонам і підрядам.

Список використаних джерел і літератури:

1. Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.) : монографія / Кам'янець-Подільський: Вид. ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с.
2. Державний архів Рівненської області. Ф. 370, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 77.
3. Российский государственный военно-исторический архив (далі – РДВІА). Ф. 44, Оп. 193, Д. 143, Л. 236-237.
4. Полный свод законов Российской империи (далі – ПЗЗРІ). Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXVII. С. 25. № 20120.

5. Skrypnyk, A. & Marchyshyna, A. (2022). «What Belongs to Soldiers, Passes by Them»: Attempts to Overcome Corruption in the Russian Army in the early 19th century. *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, 25, 70–79.
6. РДВІА. Ф. 44. Оп. 193. Д. 143. Л. 13-14.
7. Там само. Д. 147. Ч. 8. Л. 121; ПЗЗРІ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXIV. С. 492-493. № 17835.
8. ПЗЗРІ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXVII. С. 12-13. Приложение № 20484а.
9. Там само. Т. XXVIII. С. 173-174. № 21188.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 533, Оп. 1, Спр. 521, Арк. 3-8.
11. Там само. Спр. 781, Арк. 1-10, 27, 41-44, 140.
12. РДВІА. Ф. 9190, Оп. 165, Св. 53, Д. 4, Л. 9-11.
13. Там само. Л. 22-26.
14. ЦДІАК України. Ф. 533, Оп. 1, Спр. 1217, Арк. 2-4.
15. Державний архів Волинської області. Ф. 363, Оп. 1, Спр. 101, Арк. 28-29.
16. ПЗЗРІ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXXI. С. 451-453. № 24420.
17. ЦДІАК України. Ф. 533, Оп. 1, Спр. 1464, Арк. 4, 12-14, 34, 157.

С. В. Олійник,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

С. А. Сидорук,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ДОПОМОГА СІМ'ЯМ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ З ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПІД ЧАС КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлені соціальні наслідки мобілізаційної діяльності держави на теренах Подільської губернії в роки Кримської війни 1853-1856 років, а також спроби уряду вжити заходів, спрямованих на допомогу сім'ям мобілізованих до війська солдатів. Дослідження акцентовано увагу на бездіяльності місцевих військових та цивільних чиновників, які маючи реальні адміністративні можливості для забезпечення родин солдатів належною допомогою, не виконали ні прохання ні прямих вказівок уряду.

Ключові слова: Подільська губернія, Кримська війна, рекрутський набір, мобілізація, солдатські сім'ї, матеріальна допомога.

Сьогодні, в умовах війни України проти Російської Федерації сотні тисяч українців знову взяли до рук зброю щоб боронити свою землю. Значною мірою зросла кількість як наших захисників, так і їх родичів які потребують підтримки та допомоги держави допоки їх годувальники її захищають. Особливо такі потреби зростають у разі поранень, що дуже часто призводять до втрати працездатності, а також у разі загибелі воїнів. Навіть в сучасних умовах система соціального забезпечення з різних причин не завжди ефективно відгукується на потреби таких родин. І це при тому, що мова йде про опіку держави Україна над своїми громадянами.

Українці мають різний досвід участі у багатьох війнах. Чимало воєнних конфліктів відбулося за участі українців у складі російської імперської армії. Чи не найбільшим і найкровопролитнішим із них була Кримська війна 1853-1856 років. Комплектована за рекрутською повинністю російська армія сформувала до середини ХІХ століття у всій державі, зокрема і в Правобережній Україні чималий суспільний прошарок представників так званого "військового стану", який відрізнявся від загальної суспільної маси своїм статусом та особливими правами. На перший погляд такі права та статус представника військового стану давали їм можливість почуватися більш захищеними суспільними верствами. Однак, як показала практика, в умовах війни самі сім'ї військовослужбовців опинилися в найбільш скрутній економічній ситуації.

Наближеність до театру бойових дій стало для населення українських губерній справжньою катастрофою. Увесь тягар постачання армії необхідними послугами та ресурсами ліг на плечі представників оподаткованих станів, переважна більшість яких була представлена українським селянством.

В умовах війни значно збільшилася кількість державних повинностей, які вимагали у населення виконувати власним коштом та майном [5; 6, с. 594.]. Зокрема в кілька раз зросла потреба у виконанні підводної (гузової) повинності. Тяглові селяни, котрі мали коней або ж волів були змушені перевозити на великі відстані військові вантажі: провіант, фураж або ж зброю. До театру бойових дій були спрямовані чисельні військові підрозділи які дислокувалися на теренах України. Оскільки їх переміщення здійснювалось пішими переходами, то населення міст, містечок та сіл у всіх українських губерніях зобов'язувалася надавати для таких команд квартири - притулок у власних домівках також за рахунок власних витрат. На період підготовки та активних бойових дій у діючої армії значно зросли потреби у тяговій худобі, тому на її потреби у населення прифронтових українських губерній часто вилучалися воли та коні, за яких, щоправда, сплачувалася компенсація. Однак такі потреби армії мали ще й демографічні наслідки. Вилучивши у населення значну кількість тягової худоби, військове відомство заявило про потребу відповідної кількості погоничів для тварин, як і здебільшого набиралися з українських селян. За фактом, ці люди разом із тваринами опинилися на

передових рубежах бойових дій. Тому погоничів тварин громадам або ж поміщикам, які спрямували їх до війська, зараховували як рекрутів [2, арк. 3].

Проте найважчою, навіть у мирний час, залишалася рекрутська повинність. Чітко визначеної кількості рекрутів від громади, або ж поміщицького господарства не існувало. Кожного рекрутського набору вона визначалася відповідно до потреб армії. Зрозуміло, що в умовах війни така кількість зростає в десятки разів. Тільки у 1854 р. в імперії було проведено три рекрутських набори. Проводилися вони в окремих, визначених царськими указами, територіях, але жодного разу вони не оминули Правобережжя [4, с. 532]. Якщо у попередні, довоєнні роки, квота рекрутів визначалася від одного до п'яти на тисячу душ чоловічого населення, то тепер вона сягала більше 50 чоловік на тисячу душ [4, с. 532].

Усе населення Правобережної України, зокрема й Подільської губернії, від початку війни давало рекрутів під час чергових рекрутських наборів, квота яких перед війною уже була вищою ніж зазвичай. Проте, коли війна розгорілася з повною силою після вступу до неї європейських держав на теренах найбільш густо заселених губерній Росії, до яких належала і Подільська, почалися надзвичайні рекрутські набори, квота яких сягнула 57 рекрутів на кожну 1000 душ чоловічого населення. Це дозволило імперським властям для війни вилучити тільки з Поділля десятки тисяч чоловіків не враховуючи погоничів тварин, про яких йшлося вище.

Технічно та стратегічно відсталій, порівняно із європейськими країнами, Російській імперії протиставити супротивнику у цій війні було нічого окрім мобілізаційного ресурсу, який вона використовувала сповна. В умовах цієї війни російське командування зрозуміло що велика кількість молодих ненавчених рекрутів не може вплинути на ситуацію на фронті. Значні втрати, як бойові так і санітарні, серед недосвідчених молодих вояків дуже швидко нівелювали результати рекрутських наборів. Це був один із перших для російського командування та уряду "дзвоників" про анахронічність рекрутської системи поповнення збройних сил, яка не давала можливості сформувати повноцінний навчений запас військовослужбовців, яких можна було би мобілізувати у разі потреби. Проте останні роки характеризувалися поступовим зменшенням тривалості військової служби, а також запровадженням практики надання військовослужбовцям тривалих строкових та безстрокових відпусток, що збільшило кількість досвідчених військовослужбовців у запасі.

Це дало можливість призвати на військову службу вояків що уже мали певний військовий досвід та підготовку. Таким відставним солдатам їхнім родинам військові власті обіцяли значні пільги та привілеї уже під час їхньої служби і по завершенню війни.

Велика кількість відставних солдат, що знову опинилося у лавах війська спричинила цілком передбачувані соціальні наслідки. Якщо молоді рекрути були, як правило, не одружені, то відстані та солдати, що перебували у безтерміновій відпустці, уже мали свої, часто багатодітні родини. Оскільки вони були в цих родинях годувальниками, то на державу лягала відповідальність за їх підтримку та соціальний захист. Власне матеріальна

підтримка членам родин військовослужбовців надавалася урядом і раніше, але в умовах війни, коли всі кошти були спрямовані на забезпечення армії на театрі бойових дій, ситуація з допомогою склалась критичною.

Аналіз архівних документів засвідчує що під час війни, особливо починаючи з 1854 року, збільшується кількість рапортів від військовослужбовців різних підрозділів до їх командирів про скрутне становище їхніх сімей за місцем їх проживання у Подільській губернії [1]. У рапортах чітко вказано про системні порушення у видачі матеріальної допомоги, в першу чергу продуктів харчування. Командири військових частин на основі таких рапортів зверталися до цивільного та виконуючого обов'язки військового губернатора Кам'янця-Подільського з проханням вжити заходів щодо усунення подібних порушень і належного забезпечення родин військовослужбовців. В свою чергу губернатор звертався до предводителів дворянства, земських справників і міських голів у справі залагодження таких інцидентів[3, арк. 1]. Однак, як засвідчують документи, на місцях реагували дуже повільно та рідко, на що вказують нечисленні рапорти на адресу губернатора про видачу допомоги родинам вояків.

Задля поживлення справи допомоги родинам військовослужбовців, уряд офіційно, через міністерство внутрішніх справ, звернувся з проханням про допомогу на добровільних засадах до дворянства.

Для цього було розроблено програму заходів, яка передбачала декілька важливих пунктів. В першу чергу програма передбачала допомога тим родинам військовослужбовців, які мали власне господарство. Зокрема, за обставин відсутності у них насіння для посіву під майбутній врожай, планувалося його видавати із сільських запасних магазинів. Такий крок дозволив би підтримати ті родини, які мали можливість самотужки подбати про власний добробут. Для тих сімей, які мешкали у містах та містечках і не мали засобів для прожиття без воюючого батька сімейства, пропонувалося призначити допомогу продуктами харчування. Зокрема передбачалося видавати на кожну особу у такій родині в місяць по 30 фунтів (13,6 кг.) житньої муки. Таких самих пропорціях були передбачена допомога для бідних мешканців сіл з числа родин військовослужбовців. А дружинам відставних військовослужбовців, які належали до міських громад і не могли знайти роботи, проживаючи у містах, місцева влада мала забезпечити місця доглядальниці у лікарнях, або ж іншу роботу. Тих членів родин військовослужбовців, які не могли про себе самостійно подбати через каліцтво або хвороби передбачалося влаштувати до притулків [1, арк. 1-1 зв.].

Однак обіцянки і запевнення влади про допомогу сім'ям вояків залишилися на папері. Фактична допомога їм так і не надавалась. А дворянство та купецтво, до якого звертався уряд, на його заклики так і не відгукнулися, про що засвідчують документи з архівної справи “Листування з Подільським цивільним губернатором, начальником Подільської губернії про надання допомоги сім'ям поранених і загиблих у війні з Туреччиною. Звіти про видачу допомоги. Списки поранених ” що збереглася у державному архіві Вінницької області”[1, арк. 15].

У відповідь на це уряд уже зобов'язав місцевих чиновників усіх губерній, зокрема й Подільської, активізувати роботу з допомоги родинам військовослужбовців, які проживали у їхніх губерніях. То ж кожному повітовому предводителю дворянства були доведені списки загиблих та поранених на фронті солдатів та матросів, чії сім'ї проживали підпорядкованих їм повітах. В обов'язки чиновникам визначалося максимально сприяти належній підтримці родин таких військовослужбовців. Серед багатьох прізвищ поранених у боях уродженців Подільської губернії знаходимо прізвище легендарного героя Кримської війни, уродженця села Заметьєць, що служив матросом 30 флотського екіпажу - Петра Кішки [1, арк. 56].

Щоб зрозуміти масштаби й соціальні наслідки мобілізації відставних солдатів, звернімо увагу на окремі цифри та факти. Загалом з Подільської губернії до війська було відправлено 1544 відставних солдати, у яких уже були сім'ї. 1420 солдати були направлені на службу в 15-ту Піхотну дивізію, і лише 124 солдати – у 5-ту Артилерійську дивізію. Тільки з Кам'янецького повіту до армії забрали 130 чоловіків з понад 70 населених пунктів повіту. Зважаючи на те, що у той час майже всі сім'ї були, багатодітними, то, за приблизними розрахунками, більше півтисячі осіб лише в одному Кам'янецькому повіті залишилися без годувальників. Кількість мобілізованих була пропорційною по відношенні до інших 11 повітів губернії. Таким чином подібний підрахунок дає нам приблизно 6000 сімей по Подільській губернії, які потребували допомоги. Однак і цього разу дворянство губернії, що було представлено переважно польською шляхтою, проігнорувало заклики уряду про допомогу сім'ям солдат, які служать Російській імперії.

Таким чином Кримська війна з частими посиленими рекрутськими наборами, мобілізацією відставних та безстроково відпускних солдатів надзвичайно негативно вплинула на життя тисяч безпосередньо солдатських родин та в цілому, населення краю. Спроби імперського уряду допомогти під час війни родинам солдатів котрі перебували на фронті виявилось лише декларативними на фоні реальних можливостей адміністративного впливу на цей процес.

Рекрутські набори та мобілізація відставних солдатів надзвичайно тяжко позначалися на економічному становищі їх родин. Внаслідок надто тривалого перебування солдатів у війську, або ж загибелі чи каліцтва, їх родини матеріально бідніли, переходили в нижчі категорії, занепадали. Результатом мобілізаційної діяльності держави, особливо в умовах тривалої війни, стала ще й поява значної кількості ніким не захищених, категорій солдаток що втратили житло та засоби до проживання.

Список використаних джерел і літератури:

1. Державний архів Вінницької області, ф. Д-200, оп. 1, спр. 130, 100 арк.
2. Державний архів Житомирської області, Ф. 58, оп. 1, спр. 803, 52 арк.

3. Державний архів Хмельницької області, ф. 122, оп. 1, спр. 89, 117 арк.
4. Энциклопедический словарь / [издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон]. В 40 т. СПб., 1890-1904. Т. XXVI. 1897. 962 с.
5. Приложения к своду устава о повинностях // Продолжение свода законов Российской империи. 1832, 1833, 1834, 1835 годы. Ч. 1. СПб.: Типография II-го Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1836. доп. до ст. 354.
6. Свод устава о земских повинностях // Свод законов Российской империи. В 15 т., Т. IV. Свод уставов о повинностях. В 2 кн. Кн. 1. СПб., 1833. 699 с.

М. І. Кабачинський,
доктор історичних наук, професор,
доцент кафедри психології, педагогіки
та соціально-економічних дисциплін
Національної академії Державної прикордонної
служби України імені Богдана Хмельницького;

І. О. Савіна,
кандидат педагогічних наук,
викладач кафедри воєнної історії України
навчально-наукового інституту воєнної історії
Національного університету оборони України

ПІДРОЗДІЛИ ОКРЕМОГО КОРПУСУ ПРИКОРДОННОЇ СТРАЖІ НА ТЕРЕНАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

У статті розглядається питання реформування у кінці XIX ст. системи охорони державних кордонів у Російській імперії. Зазначається, що для її удосконалення була створена нова прикордонна інституція військового характеру - Окремий корпус прикордонної стражі. Досліджується дислокація підрозділів Окремого корпусу прикордонної стражі на теренах Подільської губернії у кінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: *Подільська губернія, Окремий корпус прикордонної стражі, охорона кордону, контрабанда, округ, бригада, відділ, загін.*

У кінці XVIII – на початку XIX ст. Російська та Австрійська імперії остаточно переділили між собою українські землі [7, с. 98-108]. В результаті близько 78 % українських етнічних територій загарбала Росія і частина з них стали її південно-західним прикордонням. Рис. 1. З того часу й до початку XX ст. Наддніпрянська Україна зазнавала жорстокої експлуатації а її населення етноциду й асиміляції в Російській імперії. Аграрно й індустріально розвинута, вона в імперських планах повинна була стати, остаточно й назавжди, невід’ємною частиною Росії. Але й самому загарбнику придбане багатство, для того, щоб ним в повній мірі користатись, потрібно було охороняти та захищати від ворогів та різноманітних злочинців.

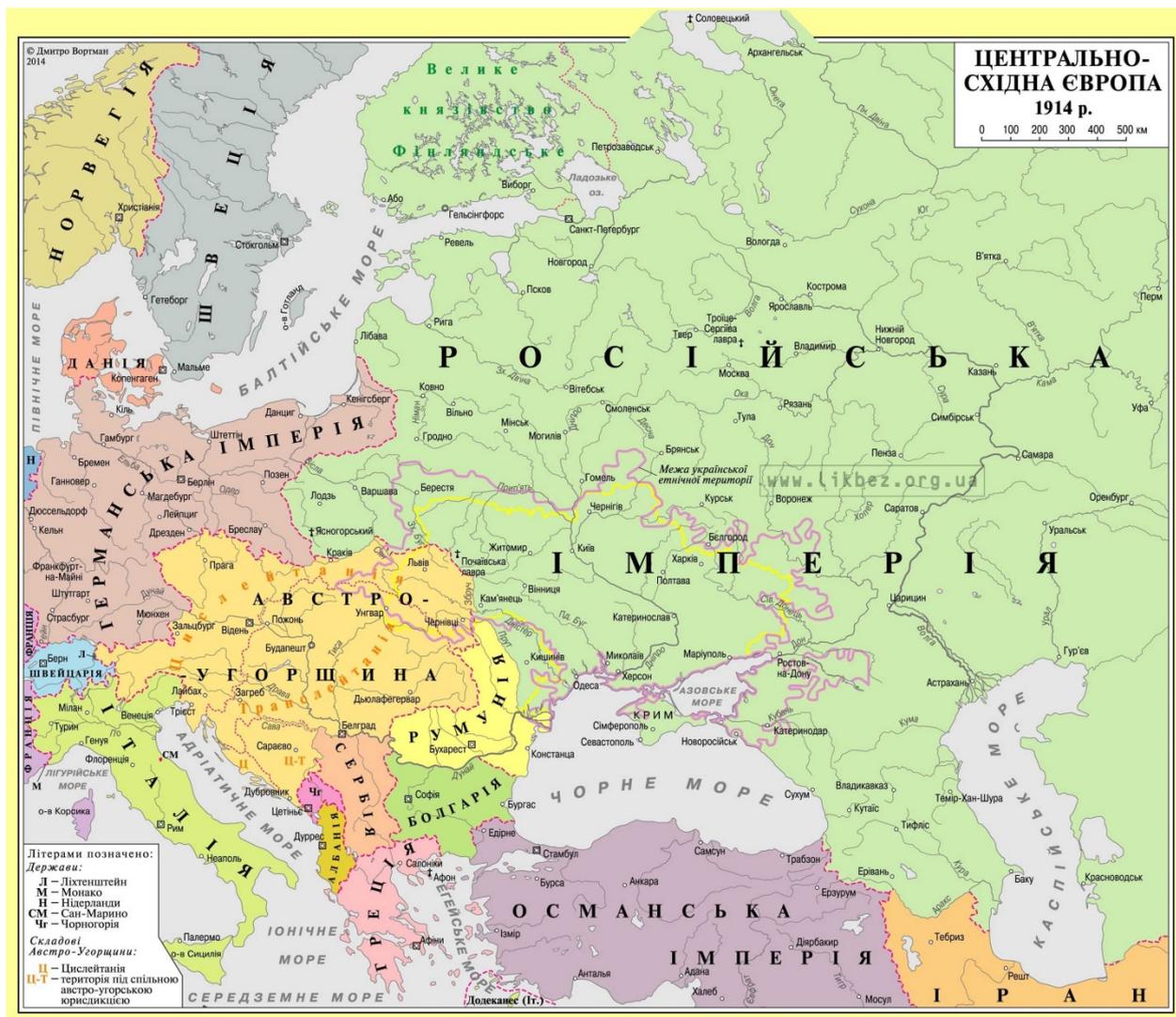

Рис. 1. Карта Центрально-Східної Європи у 1914 році [3].

Окрім збройних сил, також ефективним засобом такого захисту, особливо у справі охорони територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, завжди були надійні прикордонні формування. Таким прикордонним відомством у Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст. був Окремий корпус прикордонної стражі (далі – ОКПС), який здійснював свою службу в Російській імперії і, зокрема, на західних та південних рубежах України з 1893 до 1917 року, виконуючи важливі завдання військового охоронно-оборонного

характеру.

Варто зазначити, що на відміну від свого попередника – Прикордонної митної варті, яка була створена ще імператором Миколою I у 1927 р. й підпорядковувалась митному відомству [12, с. 645, 646], імператор Олександр III виданим у 1893 році указом «Про реформування прикордонної варті в Окремий корпус і про затвердження тимчасового штату Управління корпусу» виводив прикордонників з підлеглих митникам й створював спеціальну самостійну військову структуру призначену для охорони кордонів, що було актуальним в тогочасних внутрішньополітичних та міжнародних умовах. Як писав у своїх спогадах С. Ю. Вітте, міністр фінансів з 30 серпня 1892 року: «...цей корпус був зовсім відділений від Митного департаменту. Мною було складене положення про організацію прикордонної варті цілком на військовій підставі» [2, с. 234]. Разом з тим прикордонна служба залишалась тісно зв'язаною з діями митників, тому загальне керівництво залишалось в руках міністра фінансів.

Указ Правлячому сенату Олександр III підписав 15 жовтня 1893 року. В ньому зазначалось, що, щоб спростити та полегшити діяльність митного управління і облаштувати прикордонну варту відповідно до її завдань, імператор вирішив:

«I. Прикордонну варту, що знаходиться в митному управлінні, виділити з нього в Окремий корпус прикордонної стражі.

II. Окремий корпус прикордонної стражі зробити підлеглим міністру фінансів з присвоєнням йому звання Шефа і зі збереженням за ним усіх прав, якими він нині користується, керуючи цією вартою.

III. Заснувати посаду командира Окремого корпусу прикордонної стражі і штаб цього корпусу відповідно до тимчасового штату управління Окремого корпусу прикордонної стражі» [13, с. 567].

Основними завданнями ОКПС були визначені: охорона державного кордону, його збройний захист та боротьба з контрабандою.

Війська ОКПС мали наступну організаційну структуру: управління – округ – бригада – відділ – загін – варта, як це показано на Рис. 2. Ця структурно-організаційна схема без суттєвих коректив діяла до 1917 р.

Рис. 2.

створення штабів 7 округів, розташування яких було визначено височайшим наказом від 7 травня 1899 року: I – у Санкт-Петербурзі, II – у Вільно, III – у Варшаві, IV – у Бердичеві (у 1900 р. переведений у Житомир, з 1903 р. у Київ), V – в Одесі, VI – у Тифлісі, VII – у Ташкенті [14, с. 1218].

В округи входила 31 бригада, кожна чисельністю від 950 до 1500 чоловік, у залежності від довжини й оперативної значимості кожної ділянки кордону. Крім того, було створено два особливих відділи на правах бригад – Керченський і Біломорський.

Загалом Корпус складався з 7 округів, у які входила 31 бригада, 116 відділів, 565 загонів і 1901 варта, двох особливих відділів на правах бригад, Заамурського округу та однієї флотилії.

Кількісний склад ОКПС постійно зростав і напередодні I світової війни нараховувалось більше 60 тис. офіцерів, чиновників та нижчих чинів.

В управління корпусу входили: шеф – міністр фінансів, командир корпусу, помічники командира та чини для доручень, штаб і особливі морська, військово-судна, медична і ветеринарна частини [8, с. 70].

У досліджуваній період в підросійській Україні прикордонними були Волинська, Подільська, Бессарабська, Херсонська, Таврійська, Катеринославська губернії [1, с. 1]. На їхніх теренах були розташовані структури IV та V округів та особливого Керченського відділу ОКПС.

Державний кордон, який проходив межами Подільської губернії охороняли прикордонники IV-го округу ОКПС. Як уже зазначалось він був сформований з першою дислокацією штабу у Бердичеві, який згодом перевели в Житомир і врешті в Київ. Першим начальником округу було призначено генерал-майора князя Є. Е. Єнгаличова [4, с. 32].

Загалом у IV-й округ входило п'ять бригад: 16-та – Сандомирська (Сандомир Родомської губ.), 17-та – Томашувська (Томашув Люблінської губ.), 18-та – Волинська (Радзевілов Волинської губ.), 19-та – Волочиська (Волочиськ Волинської губ.) та 20-та – Хотинська (Новоселиця Бессарабської губ.). З них на території Подільської губернії дислокувались підрозділи 19-ї Волочиської та 20-ї Хотинської бригад.

За даними опублікованими у 1895 р. в «Подільському адрес-календарі» (Кам'янець-Подільський) від 19-ї Волочиської бригади у Подільській губернії дислокувались:

два відділи:

3-й – в м. Гусятині, Кам'янець-Подільського повіту (5 загонів);

4-й – в м. Лянцкоруні, Кам'янець-Подільського повіту (4 загони);

та 10 загонів:

Тарнорудський – в м. Тарноруді Проскурівського повіту;

Чорно-Острівський залізничний – в м. Чорний Острів Проскурівського повіту (від 2 відділу);

Мартинківський – с. Мартинківці поблизу м. Сатанова Проскуровського повіту;

Сатанівський – при м. Сатанові Проскурівського повіту;

Гусятинський – в м. Гусятині, Кам'янець-Подільського повіту;

Кутковецький – при с. Кутківцях, Кам'янець-Подільського повіту;
Шидлівецький – при д. Шидлівцях Кам'янець-Подільського повіту;
Волохський – при д. Волохах Кам'янець-Подільського повіту;
Пуклякський – при с. Пукляках Кам'янець-Подільського повіту;
Лянцкорунський – при м. Лянцкоруні Кам'янець-Подільського повіту.

Те ж джерело свідчить, що від 20-ї Хотинської бригади у Подільській губернії в 1895 р. дислокувались:

1-й відділ – в с. Ісаківцях Кам'янець-Подільського повіту (4 загони);
Кам'янець-Подільський летючий загін – в м. Кам'янець-Подільському;
Шустовецький загін – в с. Шустівцях Кам'янець-Подільського повіту;
Завальський загін – в с. Заваллі Кам'янець-Подільського повіту;
Ісаковецький загін – в с. Ісаківцях Кам'янець-Подільського повіту [11].

Службово-бойову діяльність чини ОКПС здійснювали відповідно до положень «Інструкції служби чинів ОКПС» в якій були чітко регламентовані: службово-бойова діяльність прикордонної варти, права і обов'язки посадових осіб, питання взаємодії з військовими, митними та іншими відомствами [5, с. 274].

В інструкції визначались поняття «прикордонна лінія» і «прикордонна смуга». Прикордонна лінія – місцевість, що безпосередньо прилягала до кордону. Її стандартна чи основна частина мала глибину сім верст. Прикордонна смуга мала 21 версту, але на деяких напрямках досягала тридцяти, а то й п'ятидесяти.

У цих місцевостях вводились обмеження на будівельні роботи, пересування людей та інші види діяльності, а прикордонникам надавались права застосування зброї, пошуку й затримання контрабандистів, здійснення вилучень тощо.

Передбачалось, що організація служби на західному кордоні буде будуватись у два рубежі в межах 7-верстної прикордонної лінії.

На кожен рубіж охорони покладались відповідні завдання:

перший – варти і загони, що виконували обов'язки безпосередньо біля лінії кордону і займались охороною кордону;

другий – варти і загони, котрі виставлялись лише на окремих, особливо небезпечних напрямках і використовувались для здійснення контролю в прикордонній смузі – наприклад Чорно-Острівський залізничний загін

Існував ще й третій – рухомі колони або «летючі загони», що висилалися з резервів прикордонної бригади для контролю за службою прикордонних нарядів, пошуку і затримання контрабандистів, а також блукачів, дезертирів та інших порушників. Зрозуміло, що саме такий загін дислокувався в Кам'янці-Подільському.

Зважаючи на складність західного кордону й постійну нестачу особового складу було зроблено акцент на такий стан охорони кордону, за яким основні зусилля зосереджувались на першому рубежі [6, с. 119-122].

У середньому щільність охорони на одну версту на кордоні з Австрією складала 6 рядових, більше було лише на кордоні з Прусією – дев'ять рядових і унтер-офіцерів.

Основними видами прикордонної служби були сторожова і розвідувальна.

Сторожова служба мала два види: відкритий і закритий. Відкритий вид застосовувався вдень, а також уночі, коли був добрий сніговий покрив. У цьому випадку кордон охоронявся вартовими і дозорами, які вночі використовували слідові ліхтарі. Закритий вид охорони кордону застосовувався вночі та за умов обмеженої видимості. У цьому випадку на службу висилалися секрети, що ретельно маскувалися на місцевості.

Основними видами нарядів були: вартовий, секрет, кінний роз'їзд і об'їзд, летючий загін, вартовий біля митної рогатки, черговий біля кордону.

Контроль за дотриманням прикордонного режиму здійснювався не тільки прикордонною вартою, але й поліцією та жандармерією. Всі затримані порушники передавалися до поліції.

Прикордонну варту не було наділено правом самостійного проведення обшуків і вилучення контрабанди в житлових та службових приміщеннях. У випадку одержання інформації про наявність контрабанди прикордонники зобов'язані були викликати представників поліції та судового відомства, а до їх прибуття продовжувати охорону підозрілого об'єкта. Право самостійного затримання контрабанди і вилучення стражникам надавалось лише в тих випадках, коли переслідування проводилось по гарячих слідах, та й то лише в межах 875-саженної смуги. Безперечно, це ускладнювало їх діяльність, але, як то не дивно для тогочасної росії, закон справедливо наполягав на захисті прав громадян.

Розвідувальна служба давала основну кількість затримань контрабанди і здійснювалась через інформаторів (агентів, виказувачів). Інформатори оплачувалися за рахунок спеціальних сум, а також частиною грошей, виручених від продажу затриманої контрабанди. Впроваджувався порядок, згідно з яким розвідувальною службою повинні були займатись усі командири і начальницькі особи ОКПС. Вона здійснювалась у прикордонній смузі в тісній взаємодії з працівниками жандармерії [16, с. 7].

З початком Першої світової війни (1914-1918 рр.) війська ОКПС були підпорядковані військовому відомству (15 вересня 1896 року в ОКПС були затверджені штати кінних сотень, сотенних полків і піших рот, так як корпус являвся складовою частиною збройних сил [15, с. 640]) і увійшли до складу польових армій. Разом із частинами регулярної армії вони безпосередньо брали участь у боях, вели розвідку, охороняли райони бойових дій. Бригади прикордонної варти, що були розташовані на українських кордонах, першими прийняли на себе удар німецько-австрійських військ, а потім вели бої у діючій армії [9, с. 52-109].

З 1 січня 1917 р. ОКПС перейменовано в Окремий прикордонний корпус, а округи і бригади прикордонної стражі в прикордонні округи і бригади, стражники в прикордонників [4, с. 29].

У 1918 р. значна частина прикордонників ОПК (який у 1918 р. остаточно ліквідували [10]) увійшла в створений 20 березня 1918 р. Окремий корпус кордонної охорони УНР.

Отже, у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Російській імперії було сформовано досить боєздатне військове формування – Окремий корпус прикордонної стражі, яке надійно прикривало кордон, забезпечуючи захист пріоритетних імперських інтересів. Його службово-бойова діяльність здійснювалась в межах прикордонної лінії і прикордонної смуги, тобто в прикордонних губерніях, якими у той час була й низка українських губерній. Зокрема на теренах Подільської губернії дислокувались підрозділи 19-ї Волочиської та 20-ї Хотинської бригад: 3 відділи, 12 лінійних загонів, 1 залізничний та 1 «летючий» загін.

Продовжити дослідження доцільно аналізом службово-бойової діяльності підрозділів ОКПС на теренах Поділля.

Список використаних джерел і літератури:

1. Атлас з історії України (1914-1939 рр.). К., Інститут передових технологій. 2002. 17 с.
2. Витте С. Ю. Избранные воспоминания. М., 1991. 273 с.
3. Вортман Д. Карта Центрально-Східної Європи на 1914 рік. URL: <https://likbez.org.ua/ua/karta-tsentralno-vostochnoy-evropyi-na-1914-god.html>. (дата звернення: 08.04.2024).
4. Ежуков Е. Александр III и охрана границ Российской империи // Пограничник. 1999. № 7. С. 58-63.
5. Инструкция службы чинов Отдельного корпуса пограничной стражи. СПб., 1912. 318 с.
6. История охраны государственной границы. М.: Академия ФПС РФ, 2001. 348 с.
7. Кабачинський М. І. Історія кордонів та прикордонних військ України: Монографія. Хмельницький: Видавництво Хмельницької міської друкарні, 2000. 216 с.
8. Кабачинський М. І. Окремий корпус прикордонної стражі на українських кордонах. Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Вип. 229-230. Чернівці: Рута, 2004. С. 67-72.
9. На страже границ Отечества. Пограничные войска России в войнах и вооруженных конфликтах ХХ в. Т. 3. М.: Граница, 2000. 504 с.
10. Отдельный Корпус Пограничной Стражи (ОКПС) – российские пограничники до революции 1917 г.г. URL: <https://armedman.ru/stati/otdelnyj-korpus-pogranichnoj-strazhi-okps-rossijskie-pogranichniki-do-revoljuczii-1917-g-g.html> (дата звернення: 07.04.2024).
11. Подольский адрес-календарь. Каменец-Подольский. 1895 г. URL: https://web.archive.org/web/20170331031135/http://okps.narod.ru/Spiski/Brigady/okps_19_br.htm (дата звернення: 21.03.2024)
12. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. СПб., 1830. Т. 2. № 1282.
13. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. СПб., 1897. Т. 13. № 9975.

14. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Там само. Отд. 1-е. Пг., 1915. Т. 32. № 37942.

15. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Отд. 1-е. СПб., 1899, Т. 16. № 13241.

16. Приказы, приказания и циркуляры по войскам ОКПС 1894 г. СПб., 1894.

С. А. Коржик,

магістр державного управління,
голова Летичівської територіальної
організації НСКУ

МЕТРИЧНІ КНИГИ ЛЕТИЧІВСЬКОГО КОСТЕЛУ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЛЕТИЧЕВА У ХІХ СТОЛІТТІ

У статті розглянуто відомості з метричних книг про представників римо-католицького віросповідання міста Летичева Подільської губернії у ХІХ столітті. Проаналізовано відомості першої другої та третьої частини метрик для відтворення соціальної та демографічної інформації. Для дослідження залучалися матеріали з колекції метричних книг Державних архівів Хмельницької та Житомирської областей.

Ключові слова: Летичів, костел, метричні книги, архів, римсько-католицька парафія, ксьондз.

Серед письмових інформаційних джерел вагоме місце займають метричні книги, що містять важливу інформацію про громадянський стан людини (народження, хрещення, вінчання, смерть, відспівування) [1, с. 628]. Метричні книги виконували культову, статистично-демографічну та правову функції. Важко не погодитися з думкою О. Кригіної, яка стверджує, що: «Метричні книги, попри своє громадянсько-правове значення, були також важливим статистичним матеріалом, первинним генеалогічним джерелом, найбільш достовірним із загальної маси родових матеріалів» [2, с. 138]. Як зазначено в енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона, «Окрім свого громадянсько-правового значення, метричні книги служать важливим статистичним матеріалом» [3, с. 201]. Метричні книги протягом всього свого існування виконували функцію не лише духовного, але й громадянського та юридичного документа. Потужний заряд інформації, що її містять метричні книги, дозволяє вивчати історію розвитку як окремих спільнот, так і певної місцевості. Контроль за правильним та ретельним веденням метричних книг належав до головних завдань державної влади.

Метричні книги містять багатий інформаційний матеріал, а достатній ступінь їх збереженості дозволяє оцінити достовірність та інформативність цього виду історичних джерел. Крім дослідження демографічних процесів в Україні, метричні книги можна використовувати й для вивчення інших

аспектів. Наприклад, акти громадянського стану, що велися при церквах, надають відомості для вивчення біографій, історії окремих сімей, що є метою генеалогічних студій. Завдяки даним щодо кількісного складу населення, рівня народжуваності та смертності, шлюбів, міграцій стають можливими дослідження з історичної демографії. Зафіксовані у метриках захворювання стануть у нагоді історикам медицини, а ситуація з асиміляційними процесами та конфесійними змінами, що також знайшло належне відображення у метричних записах, дозволить краще пізнати етноконфесійну історію населення Летичівщини.

Протягом ХІХ століття у Летичеві проживали представники трьох різних релігійних конфесій: православні, євреї та католики. У 418-у річницю костелу Успіння Пресвятої Богородиці міста Летичева важливо відкрити сторінки його історії та прихожан цього костелу – римо-католиків, жителів міста Летичева та навколишніх сіл, що входили до Летичівського деканату: містечко Лозни, села Білецьке, Бохни, Буцні, Варенка, Війтівці, Голенищеве, Гута Нова, Гута Стара, Залетичівка, Козачки, Майдан Вербецький, Майдан Голенищівський, Макогонівка (Мординський Майдан), Мордин (Мордин Буцнівський), Рудня, Снітівка, Терлівка Війтовецької волості, Горбасів, Завовк, Іванинці, Копитинці, Марківці, Суслівці, Чапля, Щедрова Суловецької волості Летичівського повіту, Майдан Сахнівський, Сахни Багринівської волості Літинського повіту.

Основу джерельної бази представлено метричними книгами Летичівського римсько-католицького костелу. До теперішнього часу збереглися не усі екземпляри, деякі втрачені. Частина документів зберігається у Державному архіві Житомирської області - за 1827 - 1830, 1843, 1848, 1851 роки. За 1841, 1842, 1847, 1852 - 1856, 1859-1860, 1863 – 1865 роки та починаючи з 1868-го до 1917 року включно (без певної кількості книг за окремі роки), зберігаються у Державному архіві Хмельницької області [4]. Дані метричні книги є об'єктом нашого дослідження.

Тривалий час метричні книги, як найцінніше джерело для генеалогічних досліджень певного міста чи регіону, залишалися поза увагою професійних науковців. У останні два-три десятиліття з'явилося кілька таких досліджень, зокрема, Ю. Легуна, Н. Лобко, Е. Бороденка, С. Гузенкова (Легун, 2005; Лобко, 2010; Лобко, 2012; Гузенков, 2005; Бороденко, 2019). Територіально вони охоплюють різні регіони Наддніпрянської України та Поділля, котрі у ХVІІІ – початку ХХ ст. перебували у складі Російської імперії [5].

Такі дослідження, активізовані в незалежній Україні, сприяють введенню до наукового обігу одного із найінформативніших джерел для вивчення і відновлення родоводів [6; 7, 8].

Церковна документація обліково-статистичного характеру укладалася відповідно до визначених законодавством формулярів і правил реєстрації населення. У Російській державі, до складу якої входила найбільша частина українських земель, церковний облік православного населення розпочався 1702, згідно з наказом російського царя [Петра I](#) «О подаче в Патриарший духовный приказ приходскими священниками еженедельных сведений о тех, кто родились и умерли». З 1722 року додаток до [Духовного регламенту](#)

1721 року встановлював обов'язкове ведення метричних книг на всій території [Російської імперії](#). У 1724 році Найсвятіший Синод розробив форму метричної книги, яка складалася з 3-х частин, до яких заносилися відомості про хрещення, вінчання та відспівування людини. Система оформлення записів у метричних книгах складалася поступово. Тільки у 1806 році з'явилися друковані форми для ведення метричних книг, а остаточний формуляр та вимоги до оформлення метричних записів були затверджені 1838 року.

Обов'язкове ведення метричних книг для інших категорій населення – неправославних – було юридично оформлене значно пізніше. Так, 1826 року воно було впроваджене для католиків, 1832 – для мусульман [Таврійської губернії](#) та лютеран, 1835 – для євреїв. Треба зазначити, що спочатку більшість записів у метричних книгах робили традиційними для неправославних конфесій мовами – німецькою, польською, арабською, латинською. Але пізніше діловодство було переведено чи взагалі на російську мову, як, наприклад, католицькі метричні книги, чи дублювалося російською мовою, як єврейські [9].

Метричні книги заповнювалися тим священиком, який хрестив, вінчав, відспівував прихожан свого храму.

Один з найдавніших записів, який стосується прихожан-католиків Летичівського повіту і який вдалося віднайти, це – запис від 3 січня 1827 року в Летичівському римсько-католицькому костелі про хрещення дитини, яку нарекли Іваном. Дитина була сином дворян Мацея та Юзефи з Гозецьких Гаварецьких. Народився хлопчик 2 січня 1827 року у селі Білецькому (за 10 км від Летичева). Запис здійснено польською мовою [10].

Виходячи з поставленої мети дослідження, спробуємо вирішити також наступні завдання. У першій частині дослідження розкриємо можливі згадки про ті населені пункти, зокрема, присілки і хутори, які існували у ХІХ столітті і розташовувалися поблизу повітового центру Летичева. Наприклад, у метричних книгах зустрічається інформація про існування поселення поблизу цукрового заводу, власником якого був граф Морков і розташовувався він у селі Щедрова (тепер входить до складу Летичева). Зокрема, із запису дізнаємося, що на території цього заводу існувала лікарня і там 15 січня 1876 року помер селянин Іван Щекутун, який мав шістдесят років [11]; 26 травня 1886 року там помер селянин двадцяти шести років Григорій Савіцький, родом із Сквордецької волості; 10 березня 1887 року помер у цій же лікарні дворянин Йосип Недзвецький, 72-річний.

З інших записів дізнаємося про існування поблизу Летичева хуторів Бабино, Тхоржевських, Борецького та ін.

Зокрема із запису 19 жовтня 1901 року про смерть 75-річної вдови Анни із Палігів Шелігової стає відомо, що на хуторі Бабиному проживала родина Шелігів. Після смерті небіжчиці Анни залишилися син Петро та дві доньки Антоніна і Марія. У цього Петра Шеліги і його дружини Анни із Гржегоржевських 2 березня 1903 року народився син Броніслав. Вказана Анна Шелігова, дружина Петра, через два роки 23 січня 1905 року хрестила доньку

Розалію у Владислава та Антоніни із Палігів Рапацьких, теж на хуторі Бабиному.

На хуторі Бобрецькому 10 серпня 1902 року померла від побиття дворянка, 70-річна вдова Магдалена із Козловських Бобрецька. Залишила після себе дітей: Івана, Вікентія, Зузанну і Анну.

На Летичівських хуторах Тарнава 21 грудня 1906 року померла 67-річна вдова, дворянка Волинської губернії Бригіда із Прушинських Тхоржевська. Залишила після себе трьох синів Вікентія, Адольфа та Едуарда. Її чоловік, дворянин Кипріян Тхожевський помер дев'ять років тому - 15 березня 1897 року у віці сімдесят років [12]. За цим прізвиськом власників даний хутір пізніше носив назву - хутір Тхоржевських. Інформацію про це ми знаходимо ще в одному метричному записі про смерть 14 серпня 1900 року 5-річної доньки Софії у міщан Сигізмунда і Сабіни із Шалле Храневич [13].

Однак, чи не найцікавішу інформацію метричні книги зберігають із соціальної історії. Отже, наступне наше завдання – віднайти інформацію, що стосується соціальної історії міста Летичева у ХІХ столітті. У метричних записах, як правило, вказувалося, до якого стану належала людина: «селянин села [...]», «дворянин». Був досить широкий набір можливих варіантів позначення людини. Якщо вона перебувала на державній або військовій службі, то в записі вказували чин згідно з Табелем про ранги. Наприклад, «штабс-капітан Лейб-гвардії Преображенського полку», «статський радник», «колезький асесор» тощо. Усе це дає зачіпки для подальших пошуків відомостей про особу серед документів різних відомств та організацій.

Метрична книга Летичівського костелу містить інформацію також про селян і міщан - жителів Летичева. Вивчення цієї інформації дозволяє краще зрозуміти родинні відносини, шляхи внутрішньої міграції, соціалізацію індивідів тощо. У метричних записах про селян і міщан часто трапляються визначення «відставний рядовий», «квитковий солдат», «безстроково відпущений солдат», «унтер-офіцер» тощо. Усе це означає, що людина була призвана до Російської імператорської армії і, відслуживши в ній визначений термін, повернулася додому. Іноді завдяки цьому можна припустити, що певна особа брала участь у військових битвах. Визначивши приблизні роки служби в армії, можна вивчити відповідні документи фонду повітового військового начальника і дізнатися більше подробиць про дану особу. Наприклад, 24 серпня 1882 року в Летичівському римсько-католицькому костелі брав шлюб квитковий унтер-офіцер, двадцятирічний Петро Ратусевич із дворянкою Петронелею Прасоловською, дівчиною сімнадцяти років, обоє жителі Летичева [14].

Наступний приклад, 26 вересня 1896 року одружувалися підпоручик 20 піхотного Галицького полку, дворянин двадцяти восьми років Станіслав-Йосип Ковальський, прихожанин Житомирського приходу, з дворянкою двадцяти двох років Марією Сорокомською з Летичева. Свідками на весіллі були підпоручик Галицького полку Ражилевський з контролером Л.Ковальським [15].

У метричній книзі за 1884 рік зустрічаємо запис про одруження 29 липня 1884 року австрійського підданого, штабс-ротмістра австрійських військ, тридцяти шестирічного Еміліяна Клемберга, лютеранського віросповідання, з австрійською підданою, дворянкою Юзефою Куше, дівцею 18 років із Щедрови. Обряд вінчання провів декан, настоятель Летичівського костелу, ксьондз, каноник Люціан Грудзінський згідно дозволу, отриманого від єпископа Луцько-Житомирського Симона Мартина Козловського від 11 липня 1884 року за №884 [16].

Наступний запис про вінчання від 18 травня 1897 року, коли одружувалися тридцятидев'ятирічний надвірний радник, вдівець, дворянин Олександр Шупрович, котрий мав спеціальний дозвіл на шлюб телеграмою начальника Тифліського поштово-телеграфного округу від 9 травня 1897 року за №5011, з дворянкою Розалією Пясковською, дівцею 18 років [17]. Батьком Розалії був гласний Летичівської міської думи, колезький радник Андрій Йосипович Пясковський [18].

Зустрічаємо в книзі інформацію і про представників дворянської верстви, які займали ключові посади в повітових органах управління Летичева. Система повітового управління, головна роль у якій належала земському суду, включала повітові казначейства, правління державних маєтностей, митні установи та ін. Земський суд (до 1837 р. нижній земський суд), окрім здійснення правосуддя, виконував функції нагляду за станом громадського порядку, забезпечував сплату податків, виконання повинностей, тобто одночасно був і судовим, і адміністративно-поліцейським органом. Склад земських судів в Україні призначався губернатором лише з середовища дворян, а земські справники (голови судів) — царським урядом за поданням губернатора, погодженим із міністром внутрішніх справ.

До системи місцевого управління належали і станові органи — губернські і повітові дворянські зібрання на чолі з предводителями дворянства. Через ці станові органи дворяни впливали на вирішення основних місцевих проблем, обирали своїх представників до органів місцевого управління.

Управління у містах, поряд із виборними установами (міськими радами, магістратами, ратушами), здійснювалося поліцейськими органами. У більших містах керували управи благочиння, які склалися з городничого, двох приставів і двох ратманів. Менші міста, зокрема, Летичів, мали городничих, поліцмейстерів і станових приставів.

Записи донесли до нас й прізвища летичівської інтелігенції, в книгах згадані представники летичівського магістрату, міської думи, поштові службовці, службовці Летичівського повітового суду, акцизні чиновники, лікарі, фельдшери.

Зокрема, 3 квітня 1868 року у Летичівському римсько-католицькому костелі охрещено дитину, яку нарекли іменем Костянтин у дворян Кастана та Анелії із Підвисоцьких Врублевських, який народився 11 березня 1868 року у Летичеві (із запису в метричній книзі) [19]. Тобто, 11 березня 1868 року, через 22 роки після відвідин міста Тарасом Шевченком, народився художник, роботи якого донині, як і іншого художника з Летичева - Миколи Григоровича

Бурачека (4 (16) березня 1871 р., Летичів — 12 серпня 1942 р., Харків), високо цінуються на світових ринках, зокрема на Sotheby's. Ім'я цього художника, майстра яскравих пейзажів, графіка, одного з найпослідовніших і улюблених учнів Архипа Куїнджі, - Костянтин Харитонович Вроблевський (з дому - Йосип Валентин Кастанович; Wroblewski Konstantin (Joseph-Valentin)). Вроблевський походив з родини польських дворян. Коли батька, який спочатку працював у Летичівській повітовій лікарні, направили працювати лікарем у міську лікарню Одеси, сім'я почала жити там. Освіту хлопчик здобув у гімназії Рішельє, де займався малюнком, потім - в Одеській художній школі (1887-1890). У 1890-му переїхав до Петербурга здобувати освіту в ІАМ. Займався в пейзажному класі в А. І. Куїнджі. У 1893-му художника нагородили малою срібною медаллю. За порадою Архипа Куїнджі Костянтин вирушає малювати пейзажі України. Його причаровують Карпати, куди впродовж усього життя він знову і знов навідується. У 1897-му митець отримує звання художника саме за картини: «У Карпатах» та «Ранок».

Через чотири роки після народження сина Костянтина 4 липня 1872 року, у доктора медицини Кастана та Анелії із Підвисоцьких Вроблевських народилася донька, яку 9 липня у Летичівському римсько-католицькому костелі охрещено іменем Анеля-Калесанта-Валентина. Восприємниками були дворяни Титусь Дияковський з Клементиною Дияковською [20].

Гучна слава в Летичеві поширювалась про аптекарську сім'ю Козловських. Микола Антонович Козловський, здобувши університетську освіту, після стажування на хімічних фабриках Відня, Берліна в 1868 році відкриває власну аптеку на Базарній площі, продовжуючи справу свого батька. Провізор Козловський Микола Антонович по праву є піонером організованого медикаментозного забезпечення населення Летичева. Аптека Козловських в Летичеві мала торговий зал, вхід у який був з боку Базарної площі, кабінет власника, лабораторію, складські приміщення, підвал. Умебльована аптека була спеціальними шафами, гарними прилавками-столами. В аптеці було сучасне на той час обладнання. Сировина, апаратура, лабораторне обладнання повністю закуповувалося із закордону.

Родина Козловських здавна мешкала у місті, найдавніші відомі представники цього роду Казимир Іванович та його син Іван, були поважними службовцями. Збереглися відомості, що вони присягали на вірність російській цариці, коли Поділля було приєднано у 1793 році до Росії. Пізніше їхню діяльність продовжили діти та внуки. На приходському католицькому кладовищі вдалося відшукати могилу Антона Івановича Козловського (1778-1850). З напису на могилі можна дізнатися, що він прожив 72 роки, і помер 19 серпня 1850 року. Таким чином, встановлюємо рік його народження – 1778. Дружиною Антона була Надія Козловська. Із архівної справи [21], дізнаємось, що у 1869 році, Надія Козловська, як дружина аптекаря, була звинувачена у наверненні у католицизм [21, с.240]. З джерел стало відомо, що першу аптеку в Летичеві відкрив Антон Іванович Козловський за два роки до своєї смерті – у 1848 році.

Лише з цього періоду доступна більш точна інформація про родину дворян Козловських. До наших днів збереглися метричні записи про народження, одруження та смерть, що стосуються членів родини Козловських, щоправда, у невеликій кількості. Це робить дані набагато надійнішими, значна частина з них є абсолютно достовірними.

У Антона Козловського були діти: старша донька Вільгельміна (після одруження з купцем, отримала його прізвище Фабер) і молодша Емілія (1809-1882) та двоє синів: старший Микола (1811 – 1883) і молодший Карл (1823 -?). Емілія була одружена із Рафаїлом Волковим. У шлюбі у них народилися син Рафаїл та донька Єфросинія. Емілія з Козловських прожила 73 роки, померла 25 вересня 1882 року і похоронена на Летичівському приходському католицькому кладовищі [22].

Микола Антонович Козловський був у Летичеві поважною особою, неодноразово він записаний у метричних книгах то свідком на пишному весіллі, то восприємником у впливової особи. Він був одружений тричі. Першою його дружиною була Марія із Згерських (племінниця місцевого вікарного Летичівського костелу каноніка, ксьондза Франца Згерського). Дворяни Згерські були з Проскурівського повіту. Із Марією у них народилося четверо дітей. Найстаршим був Валеріан (1847-?). У 1865 році він закінчив повний курс Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії [23]. Потім навчався у Київському університеті, де вивчав право. У Києві і залишився проживати, був службовцем у суді, мав дворянський ранг надвірного радника.

Наступним сином був Адам (1852 – 1923). Народився в Летичеві. Навчався у Немирівській гімназії, пізніше закінчив медичний факультет Київського університету. Багаторічною практикою та досвідом Адам Миколайович дослужився до звання «провізор Козловський». 26 жовтня 1880 року у віці 28 років Адам одружується з дворянкою Станіславою Маліцькою, охрещеною двома іменами Станіслава-Вікторія (1862 – 1924), дівцею 18 років. Обряд освячення шлюбу здійснював ксьондз канонік Люціан Грудзинський. Цьому передували три оголошення під час Літургії (12, 19 та 26 жовтня). Свідками на весіллі були надвірний радник Валерій Миколайович Козловський, дворяни Антон Станіславович Косецький і Антон Куше та багато інших [24].

Батьками нареченої були повітовий лікар, надвірний радник Станіслав Павлович Маліцький та його дружина Гонората. Станіслав Маліцький у Гонорати був другим чоловіком. Від першого померлого чоловіка – колезького радника, лікаря Франца Пржестржельського вона виховувала сина Едмунда. У Станіслави був ще старший брат Казимир та молодша сестра Марія – Текля. Дружиною Казимира стала Марія із Зелінських. У 1898 році 12 листопада у приватному посаді Клинці Чернігівської губернії у них народилася донька Софія, яку охрещували в Летичівському костелі 5 серпня 1899 року. Восприємниками цього дійства були дворяни Едмунд Пржестржельський з Оленою Пржестржельською.

Третьою і улюбленою дитиною у Миколи та Марії Козловських була Станіслава, яка народилася у 1860 році. Її хрещеним батьком був рідний дядько матері, вікарний Летичівського костелу, канонік, ксьондз Франц Згерський. У

1879 році Станіслава закінчила повний курс Кам'янець-Подільської Маріїнської жіночої гімназії. Станіслава була одружена із поручиком Олександром Вуїчем, пруським підданим. Дітей у шлюбі не було.

Наступною дитиною у Миколи та Марії Козловських була Маріанна, яка народилася 1861 року. Їй судився короткий вік – у 17 років вона померла від «чахотки» (туберкульозу легень) 21 березня 1878 року. Через три дні каноник Грудзинський похоронив її тіло на Летичівському кладовищі [25]. Коли померла дружина Миколи, Марія із Згерських, він одружився вдруге. Його другою дружиною стала Софія із Лісовських. У цьому шлюбі спочатку народжується син Іван-Олексій. Наступний син у них народився 26 вересня 1898 року. Охрестили його 20 жовтня 1868 року у Летичівському костелі іменем Степан-Йосафат. Восприємниками були: Фелікс Загоробський з Анною, дружиною Івана Свідерського [26]. Відомо, що після революційних подій 1917-1921 року Валеріан переїхав в Польщу і оселився в Єзьорні.

Після смерті другої дружини Софії, Микола Антонович Козловський одружується втретє. Пишне весілля з вінчанням у Летичівському костелі відбулося 2 березня 1882 року. На той час вдівець Микола мав вже 71 рік, майже як і батько його нареченої. Його третьою дружиною стала дворянка Анеля Бетковська, дівчина 34-х років з міста Летичева і теж прихожанка цього костелу. Батьки нареченої - дворяни Марцелій та Францишка Бетковські. Так як шлюб здійснювався у період Великого Посту, то для його реєстрації було отримано спеціальний дозвіл від управляючого Луцько-Житомирської римсько-католицької єпархіїє прелата Любовидського від 20 лютого 1882 року за №115. Свідками на цьому весіллі були Антон Богуславський та Альбін Бетковський [27].

Через пів року після цього весілля 10 липня 1882 року у Анелі Козловської в Летичеві помирає батько, колезький асесор Марцелій Бетковський у віці 82 роки. Із метричного запису в Летичівському костелі дізнаємося, що на той час він вже був вдівцем по померлій раніше дружині Францишці, уродженій Лещинській. Залишив після себе дітей: синів — Миколу-Вікентія, Адольфа, Афанасія і Альбіна, дочок Марію та Анелю. Тіло його вікарний цього костелу ксьондз Йосип Слоневський похоронив 13 липня 1882 року на Летичівському публічному приходському кладовищі [28].

Недовго тішився Микола Антонович Козловський молодою дружиною Анелею, яка через рік після їхнього одруження виношувала їхню дитину. Однак народження п'ятого сина батько вже не дочекався. 3 грудня 1883 року він помирає від хвороби катарального запалення шлунка у віці 72 роки. Тіло його настоятель цього храму ксьондз канонік Люціан Грудзінський 6 грудня 1883 року похоронив на Летичівському приходському кладовищі [29].

Дружина Миколи Антоновича Анеля дуже важко перенесла цю втрату і на другий день після похорону чоловіка 7 грудня 1883 року вона народжує сина, якого 9 грудня в Летичівському костелі охрестили двох іменням Мар'ян-Амврозій. Восприємниками були син Миколи - Адам Козловський та Марія, дружина Аполона Свіцінського [30]. Мати почала збирати папери щоб записати ім'я народженого сина до родовідної книги Подільської губернії. Рішенням

Подільських дворянських депутатських зборів у 6-ту частину Указом №209 від 21 грудня 1888 року вписано «Маріан-Амброзій син Миколи Антонова» [31]. Його іменем завершився запис до дворянства осіб роду Козловських. Через 16 років, коли формувався новий список, ім'я Мар'яна - Амврозія Козловського теж у нього було вписано, хоча він до того часу вже не дожив.

У метричній книзі запису про смерть Летичівського костелу є запис «13 жовтня 1910 року в місті Ізмаїлі помер від тифу дворянин Мар'ян-Амврозій Козловський у віці 27 років. Батьки його Микола та Анеля із Бетковських Козловських. Тіло поховано на Летичівському приходському кладовищі 19 жовтня 1910 року»[32].

У Летичеві на початку XIX століття однією з найбагатших та найвідоміших була родина Пешинських із польської знаті. Каєтан Пешинський був предводителем дворянства, або по іншому, маршалком всієї Подільської губернії, Войцех Пешинський — асесор Летичівського нижчого земського суду. Аристократи Пешинські протягом майже ста років впливали на місцевий устрій повітового міста Летичева.

З метричної книги Летичівського костелу дізнаємося, що холодного зимового ранку 31 січня 1865 року охрещено дитину, яку нарекли іменем Базиль. Хто ж батьки цієї дитини? Ксьондз Сільвестрович не просто записав імена і прізвища батьків, а навіть вказав їхній ранг дворянського стану — губернський секретар Петро Нарциз Франциск (трьох-іменний) і Марцеліна із Гавловських Пешинських. Хрещеними батьками новонародженої дитини (восприємниками, як записували у метричних книгах) були дворяни Людвіг Сикерко з Францишкою Бетковською (дівцею) [33]. Францишка Бетковська була донькою колезького асесора Марцелія Бетковського.

Пройдемося по сторінках метричних книг ще за інші роки та пошукаємо, чи народжувалися ще діти у цій родині. Так, звичайно, знайшла ще. Шість років до цього, 2 березня 1859 року у цієї родини народився син Альбін Адам (двох-іменний), якого охрещено було у Летичівському костьолі 13 квітня цього ж року. Із запису в метричній книзі про обряд хрещення дізнаємося, що хрещеним батьком новонародженого хлопчика став рідний брат його батька колезький реєстратор Октавіан Пешинський [34].

А в наступній метричній книзі знайшла запис про смерть дворянки Вікторії Пешинської. Померла вона 24 лютого 1890 року в Летичеві у віці восьмидесяти п'яти років, будучи уже вдовою за померлим губернським секретарем Іваном Пешинським. Після смерті залишила синів Петра-Нарциса-Франца і Октавіана та доньку Фавстину [35].

Донька Петра і Марцеліни Пешинських, тридцятидворічна Єва, 26 липня 1894 року одружувалася з дворянином міста Бар, сорокарічним Норбертом Уруським. Свідками на цьому весіллі були дворяни Михайло Уруський та губернський секретар Павло Венгржановський [36]. Через рік після одруження доньки 27 грудня 1895 року від внутрішньої хвороби помирає надвірний радник, дворянин, трьох іменний Петро-Франц-Нарциз Пешинський у віці 67 років. Залишив після смерті вдову Марцеліну, дітей: Альбіна, Адама, Героніма, Людовика і Евеліну [37].

Вдова Марцеліна Пешинська пережила чоловіка на сім років і померла 20 квітня 1902 року у віці сімдесят років від старості. Залишила дітей Альбіна, Героніма, Людовика і доньку Єву (Евеліну) [38].

Про смерть ще одного лікаря свідчить наступний запис у метричній книзі про те, що 7 січня 1873 року у Фалештах Бесарабської області помер доктор медицини, дворянин, 39-річний Каміль Пясецький. Залишив вдовою дворянку Єлизавету із Дияковських Пясецьких, залишив дві доньки Антоніну і Броніславу. Запис у метричній книзі повідомляє, що за розпорядженням міністра, викладеного в указі Консисторії за №2426, тіло померлого Каміля Пясецького було перевезено у Летичів і ксьондз, каноник і декан Франц Згерський похоронив на Летичівському приходському публічному кладовищі у фамільному склепі [39].

Наступний запис повідомляє, що 14 лютого 1894 року в місті Меранш (вказано – «за кордоном») помер двадцяти дворічний Адам-Петро Пржестржельський - студент університету Святого Володимира. Його батьки – дворяни міста Летичева, лікар Франц і Феліція із Мисловських Пржестржельські [40].

З другої половини ХІХ сторіччя і приблизно до 1917 року (деінде трохи довше) метричні книги костелів велись на спеціальних друкованих бланках з одноманітним набором даних. Свідоцтво про народження містилось на розвороті двох сторінок – в лівій частині дані про дитину, в правій – про батьків і хресних. На одному розвороті зазвичай було розміщено 4 свідоцтва. Приблизно з другої половини ХІХ сторіччя католицькі метрики починають записувати російською мовою. Плюси католицької метрики – як правило, вказане дівоче прізвище матері. Мінуси – не вказані імена по-батькові батька і матері дитини.

Найгучнішими хрестинами в Летичеві кінця ХІХ ст. були хрестини 9 червня 1859 року, коли здійснювали даний обряд щодо дитини Еразма-Елозіуша, сина секретаря міської поліції, дворянина, губернського секретаря Іоахіма Ігнатовича Здановського. Син народився 2 червня 1859 року. Восприємниками були найповажніші чиновники Летичева, дворяни Марцелій Бетковський, титулярний радник, з Камілією Добржанською, дружиною колезького секретаря. Також були присутні дворяни Деонізій Добржанський з Францишкою Бетковською, дружиною губернського секретаря [41].

Не менш пишно і гучно відбувся обряд хрещення у ще одній поважній родині у Летичеві – 26 квітня 1859 року хрестили сина губернського секретаря Аполона і Маріанни із Бетковських Свіцінських, який народився 20 квітня 1859 року. Нарекли його двома іменами Рох-Супліціум. Восприємниками були ксьондз, вікарний Матеуш Андрушкевич з дворянкою Юлією Пржестоцькою [42].

Наступний цікавий запис у метричній книзі за 17 квітня 1868 року, коли хрестили дитину Леона-Фелікса, сина повітового казначея, колезького асесора Андрія Йосиповича і Кароліни із Циренів Костенко Радзіовських, який народився 10 квітня цього ж року. Восприємниками були Фелікс Загробський з Констанцією Томашевською [43].

Римо-католицьке свідоцтво про шлюб другої половини ХІХ сторіччя (як і свідоцтво про народження) заповнюється на типовому друкованому бланку, тому потрібну інформацію можна знайти завжди у певному тому самому місці документу. На одній сторінці зазвичай міститься 1-2 свідоцтва. Мова – російська. Збоку для зручності пошуку позначено прізвище нареченого.

Метрика про шлюб, на мій погляд, одне з найбільш інформативних свідоцтв. Зазвичай вона дає можливість охопити повністю два покоління (нареченого з нареченою та їх батьків – всіх з іменами та прізвищами). Також у нареченого та нареченої вказано вік (досить близький до правди) та нерідко місце проживання (парафія). Що корисного можна побачити в римо-католицькій метриці про шлюб: номер запису у книзі та дата вінчання (зазвичай дублюється цифрами в стовпчику та прописом у тексті), місце вінчання (назва костелу), ім'я та прізвище священика, дати трьох проголошень, або номер документу, що звільняє від проголошень, статус, ім'я, прізвище, вік, іноді місце проживання (або парафія) нареченого та нареченої, холостий або вдівець (вдова), іноді дані про попереднього чоловіка, або дружину, статус, імена та прізвища батьків та свідків.

Цікаву інформацію дізналися з метричної книги про шлюб доньки купців дворян Вєсьманових: Романа і Францишки із Новіцьких зі Щедрової, які 5 червня 1877 року одружували сімнадцятирічну доньку Марію, з дворянином Київської губернії Теофілем Непокуйчицьким, якому виповнилося двадцять вісім років. Свідками на цьому багатому весіллі були дворяни: губернський секретар Іполіт Яблецький та Зенон Богуцький [44].

Мабуть, дуже пишним було весілля й у поміщиків містечка Снітівки, дворян Хлебовських: Ігнатія і Кордулії із Дунін Лабенських, коли вони одружували двадцятип'ятирічного сина, дворянина Адама Ігнатієвича Хлебовського з сімнадцятирічною дівцею Доміцелєю Собещанською. Свідками на цьому весіллі були Олександр Ровіцький та Франц Островський [45].

Не менш гучне весілля відбулося в Летичеві у поміщиків Дияковських: Каєтана і Анелі із Якубовських, коли вони 4 лютого 1868 року одружували доньку, двадцятирічну Антоніну Дияковську. Наречений – тридцяти дворічний Йосип Свирщевський, дворянин, капітан 2-го батальйону 33-ї артилерійської бригади. Його батьки дворяни Антоній і Колета із Кипацьких Свирчевські. Свідками на весіллі були Болеслав Федорович і Володимир Борейко [46].

Метричні книги про померлих містять досить цікаву інформацію. Незалежно від умов смерті та чину поховання всіх померлих записували у метрику. Особлива увага при реєстрації смерті приділялася двом моментам світського характеру: природності події (відсутність криміналу) та дотриманню обережності задля захисту живих (у випадках смерті від заразних хвороб, особливо при епідеміях).

Свідоцтво римо-католицької церкви про померлого, як і два інші, в другій половині ХІХ століття велись на однакових друкованих бланках. Свідоцтво було розташовано на одній сторінці в декількох стовпчиках. На сторінці

зазвичай містилося 4-6 свідоцтв. Мова – російська. Збоку для зручності пошуку позначені прізвища померлих (див. фото – прізвища підкреслені).

Формуляр метричної книги католиків складався з таких граф: «Прізвище померлого; №; число смерті; роки від роду; коли, де, хто, від якої хвороби або з якої нагоди помер? Чи був причащений Святих Таїн; якого був стану і звання, скільки жив, з якої парафії і кого залишив дітей?; яким саме священиком, коли і де похований?».

Колонка метричної книги «Від чого помер» містить значну інформацію, яка може бути використана науковцями, що займаються не лише демографічною історією, але й історією медицини. До даної графи обов'язково вносилися відомості про хворобу померлого або причини смерті, якщо вони були відомі. Якщо ж хвороба не була встановлена, священик робив такий запис: «від хвороби».

Метрики про померлих можна розділити на три різновиди: для дітей, для самотніх та для сімейних. Дані католицької метрики про смерть дитини за інформативністю майже такі, як і дані відомості про хрещення: є імена та прізвища батьків, місце смерті, відсутні тільки відомості про хресних батьків. Дані метрики про смерть самотньої людини мізерні, оскільки немає даних ані про батьків, ані про родину. Найбільш інформативні, з точки зору генеалогічного дослідження, метрики про смерть сімейної людини, де окрім даних про померлого, вказані імена його чоловіка/дружини та дітей, іноді з додатковими подробицями, на кшталт прізвищ заміжніх дочок.

Смертність серед католицького населення парафіян Летичівського костелу представлена різними причинами. Найбільш поширеними були смерть від «младенчества»/«младенческая слабость», як це зазначалося у метриках. Досить загрозливими для мешканців були інфекційні захворювання: дифтерит, кашель, пронос, віспа, тиф. Протягом осені, зими та весни спостерігалася тенденція до збільшення кількості померлих від сухоти (чахотка).

Більша частина населення помирили від невизначених хвороб, які, як уже зазначалося вище, називали просто «болезнь». Досить загрозливим був туберкульоз («сухота», «чахотка»). У багатьох випадках точно встановити причину смерті було неможливо, що пояснюється як слабкістю тодішньої медицини, так і загальним станом медичного обслуговування. Звідси знаходимо у метричних книгах такі визначення причин смерті, як «кашель», «пронос», «водяной», «опух», «паралич» та ін. Для померлих у поважному віці, без ознак якоїсь хвороби, у метриках зазначалося: «От старости».

Від простуди, як записано у метричній книзі від 2 лютого 1852 року, помер міський голова Летичева, колезький секретар Рачковський, у віці п'ятдесят три роки. Залишив вдовою Францишку, уроджену Глінську. Залишив після себе восьмеро дітей, двох синів Йосипа і Вікентія та шість дочок: Евеліну, Маріанну, Олімпію, Анелю, Іпполіту і Францишку [47].

Городяни обирали строком на чотири роки розпорядчі органи — міські думи, які, у свою чергу, створювали виконавчі органи — міські управи на чолі з міським головою. Компетенція міських дум була аналогічною компетенції

земств. Вони займалися благоустроєм міст, охороною здоров'я, освітою, розвитком промисловості, торгівлі, станом ринків.

У метричних книгах про померлих наявні також випадки неприродної смерті. Зокрема, запис у метричній книзі від 9 серпня 1897 року свідчить про те, що в кущах поблизу Летичева попереднього дня було знайдено тіло вбитого селянина Петра Островського. На день смерті йому було шістьдесят років. Залишив після себе дружину Кароліну та дітей від першого шлюбу: Фому, Михайла, Антоніну, Кароліну і Марію. Тіло його вікарний ксьондз Заленський за відзивом слідчого міста Летичева від 9 серпня 1897 року за №739 похоронив на Летичівському приходському публічному кладовищі [48].

Про жахливу смерть дворянина Михайла Михальчевського від удару колесом млина дізналися із запису у метричній книзі від 29 листопада 1899 року. Йому виповнилося лише сорок дев'ять років. Залишив після себе синів Казимира та Едмунда і трьох дочок Ванду, Феліксу і Марію [49].

Не менш жахлива смерть 13 грудня 1877 року спіткала і шістнадцятирічного працівника Лознянського цукрового заводу, що неподалік Летичева, міщанина Івана Корженіовського, який помер від удару машиною. Його батьки міщани Антон та Іоанна Корженіовські. Тіло його вікарний, ксьондз Йосип Слочевський по відзиву станового пристава за №3404 похоронив на Летичівському публічному приходському кладовищі [50].

Таким чином, метричні книги Летичевського римсько-католицького костелу мають значний інформаційний потенціал, та відображають історію не лише ХІХ ст., але й слугують допоміжним джерелом у вивченні історії ХХ ст. Окрім традиційних статистичних та генеалогічних відомостей, вони доносять до нас інформацію про міграцію населення, ареал існування окремих родів, зміни у соціальному статусі та родинних відносинах.

Список використаних джерел і літератури:

1. Метричні книги // Енциклопедія історії України: в 10-ти т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова). Т.6. К.: Наукова думка, 2009.
2. Кригіна О. В. Метричні книги як історичне джерело: використання та забезпечення збереження інформації. Інформація та культура в забезпеченні сталого розвитку людства : зб. матеріалів Міжнар. Інтернет- конференції, м. Маріуполь, 15 листоп. 2017 р. / Маріуп. держ. ун-т ; за заг. ред. Г. І. Батичко. Маріуполь : МДУ, 2018. 278 с.
3. Энциклопедический словарь / сост. Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. Т. XIX. СПб.: Типо-Литография И. А. Эфрона, 1896.
4. Реєстр метричних книг архівів України, кн. 24: 3 колекції Державного архіву Хмельницької області, вип. 1: Метричні книги римокатолицьких церков. Web.: www.archives.gov.ua/Publicat/CD/Metryca-book.
5. Смуток І., Лисейко Я. Церковні метрики як джерела до історії та генеалогії шляхетських родів Прикарпаття (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького

державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія, 12/54, 15–27. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.12/54.283577>.

6. Мордвінцев В. М., Томазов В. В. Метричні книги. // Українська архівна енциклопедія. К., 2008.

7. Мордвінцев В. М. Метричні книги. // Вісник Київського університету: Історія, вип. 41. К., 1999.

8. Томазов В. В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія і джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). / В. В. Томазов. К., 2006.

9. Мордвінцев В.М., Томазов В.В. Метричні книги [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2009. 790 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Metrychni_knygy (останній перегляд: 17.04.2024).

10. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф.178, оп. 1, спр. 030.

11. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.), ф.17, оп. 2, спр. 10.

12. Держархів Хмельницької обл., ф.17 оп.2, спр.14, арк.0248.

13. Держархів Хмельницької обл., ф.17, оп.2, спр.15.

14. Держархів Хмельницької обл., ф.17, оп.2, спр.10, арк.343.

15. Держархів Хмельницької обл., ф.17, оп.2, спр.14, арк.51 зв.

16. Держархів Хмельницької обл., ф.17, оп.2, спр.11, арк.121.

17. Держархів Хмельницької обл., ф.17, оп.2, спр.14, арк.120 зв.

18. Подольский адрес-календарь / издание Подольского губернского статистического комитета ; составил В. К. Гульдман. Каменец-Подольский : тип. Подол. губ. правл., 1900. VIII, 349 с., [6] л. рекл. объявл.

19. Держархів Хмельницької обл., ф.685, оп.2, спр. 937, арк. 64.

20. Держархів Хмельницької обл., ф.83, оп.1, спр.7, арк.0015.

21. Держархів Хмельницької обл., ф.315, оп.1, спр.9684.

22. Сумишин Я.М. Польська ідентичність та російське самодержавство. Подільський зріз [Текст]: . / Я. М. Сумишин. Кам'янець-Поділ. : Друкарня "Рута", 2022. - 304 с. - Імен. покаж.: с. 201-287.

23. Держархів Хмельницької обл., ф.685, оп.6, спр. 33, арк. 93.

24. Михалевич І. К. Кам'янець-Подільська гімназія. Історична записка про п'ятдесятирічний її існування (1833-1883). Кам'янець-Подільський, 1883.

25. Держархів Хмельницької обл., ф.685, оп.6, спр. 33, арк.93.

26. Держархів Хмельницької обл., ф.685, оп.6, спр. 24, арк.77.

27. Держархів Хмельницької обл., ф.685, оп.2, спр. 937, арк.138.

28. Держархів Хмельницької обл., ф.17, оп.2, спр.10.

29. Держархів Хмельницької обл., ф.17, оп.2, спр.10, арк.363.

30. Держархів Хмельницької обл., ф.17, оп.2, спр.10.

31. Держархів Хмельницької обл., ф.17, оп.2, спр.10, арк.443.

32. Список дворян, внесених до родовідної книги Подільської губернії. Камянець-Подільський: Вид. Подільських Дворянських Депутатських зборів, 1913. XXI V + 887с.

33. Держархів Хмельницької обл., ф.685, оп.2, спр. 936, арк.394 зв.
34. Держархів Хмельницької обл., ф.685, оп.2, спр. 935, арк.6.
35. Держархів Хмельницької обл., ф.17, оп.2, спр.12, арк. 197 зв.
36. Держархів Хмельницької обл., ф.17, оп.2, спр.13, арк.0373.
37. Держархів Хмельницької обл., ф.17, оп.2, спр.13, арк.0541.
38. Держархів Хмельницької обл., ф.17, оп.2, спр.15, арк.0394.
39. Держархів Хмельницької обл., ф.83, оп.1, спр.7, арк.0420.
40. Держархів Хмельницької обл., ф.17, оп. 2, спр.13, арк.0396.
41. Держархів Хмельницької обл., ф.685, оп.2, спр. 935, арк.8 зв.
42. Держархів Хмельницької обл., ф.685, оп.2, спр. 935, арк.6 зв.
43. Держархів Хмельницької обл., ф.685, оп.2, спр.937, арк.65 зв.
44. Держархів Хмельницької обл., ф.685, оп.6, спр.20.
45. Держархів Хмельницької обл., ф.83, оп. 1, спр. 6, арк.0039.
46. Держархів Хмельницької обл., ф.685, оп.2, спр.937.
47. Держархів Хмельницької обл., ф.685, оп.4, спр.188, арк.2.
48. Держархів Хмельницької обл., ф.17, оп.2, спр.14, арк.136.
49. Держархів Хмельницької обл., ф.17, оп.2, спр.14, арк.285.
50. Держархів Хмельницької обл., ф.685, оп.6, спр.20.

К. О. Гурська,

старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток
Хмельницького обласного науково-методичного
центру культури і мистецтв

**НОВОКОСТЯНТИНІВЩИНА У КАМЕРАЛЬНИХ,
ГЕОГРАФІЧНИХ, ТОПОГРАФІЧНИХ, ЕКОНОМІЧНИХ,
ВІЙСЬКОВИХ ТА ЕТНІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ КІНЦЯ ХVІІІ –
ПОЧАТКУ ХІХ ст.**

В статті на підставі історико-наукового аналізу камеральних і топографічних матеріалів Літинського повіту кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., виявлених автором в архівосховищі Хмельницької обл., а також подібних матеріалів, опублікованих подільськими дослідниками у ХІХ-ХХІ ст., відтворено процес соціально-економічного розвитку населених пунктів краю, що входили до Новокостянтинівського ключа. Публікація фрагменту камерального і топографічного опису частини Новокостянтинівщини, яка входила до складу Літинського повіту, здійснюється вперше.

Ключові слова: *Новокостянтинів, Ржевуцький, шинок, винокурня, млин, церква, костел, поселення.*

Кінець XVIII ст. є періодом, коли внаслідок поділів Речі Посполитої Подільське воєводство було інкорпороване Російською імперією. Нова влада намагалась запровадити єдину систему управління і адміністративного поділу. Про це у своєму історико-географічному і етнографічному дослідженні Поділля писав М. Сімашкевич: «По присоединении польских провинций к Российским владениям, на основании ВЫСОЧАЙШЕГО указа от 5-го мая 1795 года, воеводства Подольское и Брацлавское были преобразованы в области, которые в том же году указом от 22 мая были переименованы в наместничества под названием Подольского и Брацлавского» [12, с. 127; 1875 р., вип. № 4//Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии]. Але для запровадження даних нововведень, а також проведення власної податкової та військової політики необхідно було мати якусь уяву про новоприєднаний край.

З перших днів перебування на території Поділля нова російська влада розпочала вивчення та освоєння краю. Вже в 1793 р. при Головній квартирі військ спеціально призначені чиновники Генерального штабу розпочали вивчення природних і демографічних ресурсів Правобережної України. З'ясовані фіскально-господарські можливості краю вони повинні були викласти на картах з чітким визначенням казенних земельних угідь і в описах маєтків. В ході проведення цих робіт докладно вивчалися маловідомі в Росії форми землеволодіння, стан торгівлі спиртними напоями й сіллю, що становила основну статтю державного доходу в імперії та ін.

Тогочасні описи краю склались відповідно секретним рескриптам імператриці, такий, як від 8 грудня 1792 р., що містив загальні принципи організації адміністративної та судової влади, а також розпорядження здійснити територіальний поділ приєднаних земель, встановити кордон і митниці, провести опис території та скласти карти [13, с. 386-391; № 17090], пропозиціям князя Репніна і указу Сенату від 10 квітня 1798 року «О приведении в точную известность качества казенных имений, состоящих в Областях, от Польши приобретенных, и о произведении новой оным люстрации» [14, с. 187-189; № 18 475].

Виконуючи розпорядження Катерини II про опис приєднаних земель, 15 квітня 1793 р. генерал М. Кречетніков надіслав брацлавському губернатору, генерал-майору Берхману ордер, який містив інструкції з управління приєднаним краєм. Для нас особливо цінною є вказівка скласти карти з камеральним описом краю. Це завдання було покладено на інженера, генерал-майора Кнорінга, якому підпорядковувалися обер-квартирмейстри та повітові землеміри. Усю зібрану інформацію мали заповнювати у спеціально розроблену форму, що передбачала такі графи: назву маєтку (місто, містечко, староство, село), хто ним володіє, з якого року, скільки осіб проживало у маєтку, скільки прибутків давав маєток, які ще були додаткові види прибутку та на основі яких привілеїв.

У своєму ордері М. Кречетніков чітко зазначав, що хоча «ці відомості ще не означають ревізію чи поголовний перепис [...], проте потрібно зібрати точні

дані про те, кому і яке місто, містечко, староство чи село належить» й на якому праві [8, с. 47-49].

Джерельною ж базою для «Опису» послужили матеріали V-ї ревізії («сказки», перепису податного населення), оголошеної указом від 23 червня 1794 р. «Об учинении новой генеральной в государстве ревизии» [13, с. 529; № 17 221.], у кінцевих результатах якої було виявлено велику кількість неточностей, в зв'язку з чим люстрації перепроверялись в 1800 році відповідно до указу «О внесении в оклад прописных или в ревизию ненаписанных душ по подаваемым в градския и земския полиции росписям в течение будущего 1800 года; об исключении из оного излишне и вдвойне написанных» [14, с. 903-904; № 19 210]. Починаючи з вересня 1797 р., у всіх населених пунктах Подільської губернії працювали комісії з опису.

З метою вивчення краю було також засновано «Креслярню для його імператорської величності», внаслідок чого губернськими та повітовими землемірами були створені узагальнюючі «Камеральні та топографічні описи» Подільської губернії та їх повітів з планами повітових міст.

У 1849 р. побачило світ видання «Военно-статистическое описание Подольской губернии», з якого можна почерпнути певну інформацію про тогочасне бачення краю представниками нової влади [1].

Св. Синод теж ініціював справу обстеження імперії, видавши у 1857 р. відповідне розпорядження [6, арк. 18 «Указ Святейшего Правительствующего Синода о представлении учреждениями и лицами духовного ведомства в генеральный штаб военно-статистических сведений по губерниям и областям империи» 9 грудня 1857 р.-17 грудня 1857 р.]. Подільська єпархія в свою чергу теж прагнула зібрати найповніші відомості про свої парафії. Так, 18 вересня 1859 р. консисторія відряджає члена географічного товариства для створення історичного опису церков і монастирів губернії [7, арк. 1-4 «О командировании члена географического общества для составления исторического описания церквей и монастырей Подольской епархии» 18 вересня 1859 р.-7 жовтня 1859 р.]. У цьому ж році була видана книга «Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год» [8], яка теж містить певну кількість статистичного та описового матеріалу про Подільську губернію.

Робились спроби і картографування новоприєднаних територій. Про знання особливостей краю (назви населених пунктів, їх місце розташування та інш.) говорить фрагмент карти 1800 р. (рис. 1.). На даній частині тогочасної мапи бачимо назви Менжибож (Меджибіж), Тели (Теси), Ропоховата (Росоховата), Зеловці (Зиновинці), Многогорки (Лисогірка). А у справі про відібрання у селян с. Кудинки сінокосів, яка розглядалась міністром фінансів імперії та Сенатом Кудинка фігурує як Курдинка [5, арк. 23 зв. «О сенокосах отнятых от с. Кудинки и Кердановки помещицъей Новоконстантиновской экономией» 23 липня 1820 р.-7 лютого 1827 р., на 235 арк.].

У становленні досліджень Поділля велику роль відіграв Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, організований у 1865 році при єпархіальному управлінні на базі Кам'янець-Подільської духовної семінарії. Його зусиллями було зібрано та зафіксовано значний фактичний матеріал з

традиційно-побутової культури подолян. Публікацію досліджень здійснював щотижневик «Подільські єпархіальні відомості» [12]. На його сторінках за 1862-1906 рр. було опубліковано близько 100 історико-статистичних нарисів про населені пункти Поділля [15, с. 49]. Прикладом такої роботи історико-статистичного комітету може слугувати вже згадувана праця М. Симашкевича «Історико-географічний і етнографічний опис Поділля» [12 Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии, 1875-1876 рр.].

До найбільш інформативних джерел з історико-етнографічного вивчення краю ХІХ ст. можна також віднести карту П. Каппена [17], атлас О. Ріттіха [16] та матеріали перепису 1897 р. [11].

В структурі комплексного дослідження історії Новоколястинівщини кін. ХVІІІ-поч. ХІХ ст. важливе місце належить камеральним і топографічним описам населених пунктів краю, що зберігаються у фондах Державного архіву Хмельницької області. З поміж них найбільш інформативним постає фонд 115 «Подільська губерньська креслярня, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії 1798-1878 рр.». Тут знаходяться справи камерального та топографічного опису Літинського повіту, де ми находимо характеристику поселень, які нас цікавлять [2, «Описание Литина и сел Литинского уезда» на 168 арк.; 3, «Краткое описание Литина и Литинского уезда» на 145 арк.]. Справа 9 є чернеткою, яка спочатку укладалась місцевим землеміром та редагувалась, а чистовий варіант (спр. 8) подавався на розгляд губернських чиновників і відправлявся в столицю. У цьому ж фонді є так званий «Алфавітний список...» [4, «Подольская губернская чертежная. Алфавитный список городов, местечек и сел Подольской губернии. 1808 г.» на 64 арк.].

У справі № 8 камерального опису поселень Новоколястинівського ключа відводяться аркуші 138-155 зв. На цих сторінках ми находимо наступні населені пункти краю: містечко «Новой-Константинов», а також села і «деревни» «Луки», Гулі, Думенки, Лозова, Педоси Шляхові, Педоси Лісові, Янівці, Теси, Росоховата, Погоріла, Медведівка, Дяківці, Лисогірка, Березівка, Зиновінці, Нетребівка [2, арк. 138-155]. У кінці справи є чорновий опис Літинського повіту [2, арк. 162-164].

У справі № 9 (чернетка) поселенням краю відводяться аркуші 84-95 і у ній ми зустрічаємо наступні села та містечка: № 182 – Дяківці; № 184 – Березівка; № 176 – Новий Колястинів; № 177 – Теси; № 178 – Луки; № 179 – Росоховата; № 180 – Погоріла; № 185 – Зиновінці; № 175 – Янівці; № 183 – Лисогірка; № 174 – Педоси Лісові; № 168 – Думенки; № 171 – Лозова [3, арк. 84-95]. Присутня також у цій справі і загальна характеристика Новоколястинівського ключа [3, арк. 91].

Невідома дата створення камерального та топографічного огляду цієї частини Поділля. Крайні справи даних описів Літинського повіту є за 1801 та 1807 рр. Але, зіставляючи деякі факти і події – наприклад, Жевуські перестали володіти Новоколястинівським ключем у 1799 р., – можна дійти висновку, що документ укладався раніше 1801 р.

Дані історичні джерела залишаються маловідомими широкому загалу дослідників та краєзнавців, тому беру на себе сміливість вперше опублікувати ці матеріали.

Тогочасні дослідники ключ описали наступним чином: «В межах цього ключа протікає річка Бог, а сам він розташований на правому її березі. Правою притокою Бога є Телухня, яка приймає в себе струмок Погорілий. Притоки Мокрий, Дунаєвець, Лозова які беруть свій початок на території ключа, впадають в Бог у Чудинівському ключі. У самий жаркий період літа Телухня має 1½ аршина ширини і до 10 вершків глибини (близько 1 м. ширини та 0,5 м. глибини). Восени, наповнившись дощовими водами, ширина її становить близько 3 аршин, а глибина 1 аршин (більше 2-м. ширини та 0,7 м. глибини), розливається на 16 сажень і місцями глибина становить 3 аршини (близько 35 м. завширшки та 2 м. заглибшки). Ця річка влітку частково наповнює струмки, які пересихають. Вода у всіх цих річечках кращої якості ніж у Богові, корисна і придатна до пиття та приготування їжі. Земля сіропіщанна, подекуди з каменем. Селяни вирощують озиму пшеницю, овес, гречку, коноплі, льон, горох, частково ячмінь, ярову пшеницю та жито, просо. У лісах росте дуб, граб, клен, ясень, явір, осина, вільха, липа, береза, ліщина. В них водяться вовки, лисиці, дикі кози, зайці, борсуки і білки. Серед птахів зустрічаються орли, тетерева, рябчики, куропатки, дикі голуби, снігурі, щогли, чижі, перепілки, жаворонки, дрофи, журавлі і при водах цаплі та кулики.

В ключі цьому жителі панщину відробляють: парові по 18 днів у полі і сінокосу на 10 косарів; поєдинові мають пашні в полі по 3 дні і сінокосу на п'ять косарів; піші з 23 квітня по 11 листопада по два дня на тиждень, а хто не має землі по півтора дня в полі та сінокосів на три косаря. Платять рейтарщину парові по 2 злотих, другі – по 1 злотому а треті по ½ злотих. Жінки випрядають з льону перші по три, другі по 2 а треті по одному односаженному мотку, які складаються з 20 пасм, а пасмо з 30 ниток. Натуральна оплата складає 1 курка, 6 яєць. Чиншовики сплачують: парові по 36, поєдинові – 28, піші – 18 польських злотих» [3, арк. 91].

Запис під № 176 (176/3) містить наступну інформацію про містечко Новий Костянтинів: «наследственное владение коронного маршалка и кавалера Францишка Михайлового сына Ревуцкого. а от него выпущенное по трехлетнему орендованому праву подсудку летичевскому яну, сына доминика жуковскому за суму 32 915 польских злотых.

Имеет положение на отлогом косогоре... на берегу правой стороны реки бога и входящей в нее речки телухни. Окружено с трех сторон пахотными полями а с четвертой речкой богом. Сее местечко имеет Господских два дома один из них каменной другой деревянной. При нем регулярный плодovitый сад с небольшой ранжереей» [14, арк. 144 зв.]. У саду росли різноманітні дерева «как то: яблони, груши, бруквина (брусника ?), ... орехи волоские, венгерки сливы цветом белые, зимпанские ? вишни и не большая ранжереея в коей деревья, померанцы, кораловое или столетнее дерево и лимоны, из прочих розмарин, гвоздика, фиалки, винные ягоды, сельдерей, порва ?, каляфоры ?, репа, капуста» [3, арк. 88].

Також у містечку є два кам'яних магазину, де зберігаються різноманітні продукти. «Парафиальный каменный костел под титулом Святой анны и при нем изрядных каменных небольших домов два, архитектуры простой, коему костюлу по фундушу собирается ежегодно денгами в имениях коронного маршалка францишка реуцкаго 533 польских злотых. Церкви деревянные грекороссийского исповедания, обращенные из унии в 794 году, из них первая новая воимя успения пресвятой богородицы, в ней иконостас новой, живописи довольно изрядной, колокольня новая с третью колоколами, другая старая воимя святителя христова николая, в ней иконостас старой, но живописи изрядной, новая деревянная колокольня с шестью колоколами. При обеих сих церквах имеется подва домика для жительства церковно служителей, и священнические дома, при которых небольшие сады с огородами, кроме сего церковно служители имеют во владении земли определенной к церквам пахотной по 12 дней пахоты и на 23 косарей сенокосу» [3, арк. 85].

«В сем местечке лавок каменных девять, в них евреи продают шолковые товары, ситцы, сукно, чулки, перчатки, колпаки, китайки, платья полушелковые, деликатные шляпки, кофей, сахар, чай, ... сапожной товар, ... и другие мелкие товары бумагу, сургучь ...» [3, арк. 85-85 зв].

«Завод винокурной господской, каменной... на четыре котла... из которых получается пеннаго вина 54 кварты... Хлеб на сей винокурне покупной, дрова вывозятся из господских лесов. Изделия винокурни увозятся на продажу в варшаву, ... и продается там по 4 с половиной копейки.

Завод полукаменной господской пивоваренной, в нем варится легкое пиво из ячменного солоду, который производится в состоящей при сем заводе солодовни. В уваре пива употребляется солоду 16 корцов а хмелю 32 гарца и получается посредственного пива 23 бочки, каждой по 36 гарцов, оное продается на месте бочка по 19 злотых» [3, арк. 85 зв].

У містечку на той час існувала цегельня, яка була розташована на лівому березі Бугу і теж належала власнику поселення. Вона виробляла в рік 150 000 червоних цеглин.

Також діяло 12 дерев'яних єврейських винокурень, у яких було 40 простих котлів. Майстри всі із євреїв, продукція продається на місці. Млинів 5 на двох дерев'яних греблях і на яких є 14 круп'яних постав, кожна з яких виробляє 7 корців борошна за добу (1 корець ~ 100 кг.). Майстри – місцеві вільнонаймані селяни. До стану міщан відносяться тільки євреї. У містечку відбувається щотижнево по два торги по п'ятницям та неділям, та ярмарки: перша у день Василя Великого, 2 – на Стрітєннє, 3 – на Обретіннє (голови Івана Предтечі), 4 – на 40 святих, 5 – на «алексія божія человека» (17 (30) березня), 6 – на Благовіщеннє, 7 – на Георгія Побідоносця, 8 – на Трійцю, 9 – на Онуфрія, 10 – на Успіннє Пресвятої Богородиці, 11 – на Дмитра, 12 – на Введеннє в храм Пресвятої Богородиці, 13 – на День зачаття Святої Ганни (22 грудня) [3, арк. 87]. Із цієї частини опису ми дізнаємося що навіть не 12, а 13 ярмарок на рік було у Новому Костянтиніві.

«На сии торги и ярмарки приезжают из окрестных селений, привозя разного рода хлеб и пригоняют частью лошадей, волон, овец и свиной также. С

Волынской губернии привозят смолу и деготь, а из ближних местечек соль и сухую рыбу. Обитающие в сем местечке евреи оплачивают господину чеповое с 1-го спуста вина да плацового за дома от 4 до 14 польских злотых. Винокурни и мельницы у евреев состоят на оренде за сумму 34 тысячи польских злотых. В сем местечке позументщиков 2, портных 18, сапожников 3, шапочников 6, серебряных 2, медников 4, и винокуров 13 человек. Домов деревянных еврейских 122, евреев 225 мужского пола и 223 женского» [3, арк. 87], чиншевигов 7/62/49 [3, арк. 88], цыган 3/6/11, духовенства 2/6/4, 2 католических священника проживали в 2 каменных домах, а подданных католического вероисповедания в местечке было 919 домов (? мабуть описка)/641/676 [3, арк. 85 зв.]. Таким чином, ми нараховуємо у Новому Костянтинові 1053 (?) будинки, в яких проживало 1905 жителів.

Для прикладу також познайомимось з описами деяких із поселень ключа.

Лука (Новокостянтинівська), інформація про неї записана під № 178 (178/3). «Деревня Луки принадлежащая ключу Новоконстантиновскому имеет положение места нижнее но ровное, лежит на левой стороне речки Телухны, вней церкви неимеется, только часовня раскольническая вкоторой часть старых но очень обветшалых образов; наверху сей часовни есть колокольня с тремя медными колоколами.

Корчма деревянная новая и при ней винокурня в коей сидки вина, производится на четырех небольших котлах, вода употребляемая наливная, затерные кадки малы, в них затирается по три мерки. Из трех таковых затиров получается пенного вина 52 кварты (англ. кварта = 1,1365 л.). Хлеб на сие винокурение исходящее покупается, а дрова из господского леса. Выкуриваемое в сей винокурне вино увозится в бердичов, новой константинов и хмельник, а частью расходуется в корчме. Мастер из евреев вольнонаемный.

Мельница наливная наодной плотине ободной деревянной клетки. В оной один мучной подстав которой вымалывает в сутки 5 корцов. Все сие состоит у евреев наоренде за суму 1 750 полских злотых.

Подданные проживают в 45 деревянных домах 159/191, евреи в одном 3/3. Крестьянские дома расположены по их обыкновению нерегулярно и тесновато и при них небольшие огороды. Сее селение окружается с 2-х сторон пахотными полями, а с 2-х мелким дровяным лесом. В этом селении обитают грекороссийского исповедования великороссийские крестьяне» [3, 87 зв.-88]; [2, арк. 147 зв.-148].

№ 179. Росоховата: «Прилежащая ключу новоконстантиновскому деревня рассоховата домов деревянных 46 жителей в них 157/124, 5 домов чиншевигов 12/17. Имеет место положение частью возвышенное но ровное и частью повлоговому косоугору лежит на правой стороне ручья погорелого который впадает в речку телухню. В ней корчма деревянная при ней винокурня на три небольших котла. Мельница наливная на одной плотине и одной деревянной клетки, в оной два подстава, которые вымеливают каждой в сутки по 3 корца. Все сие состоит у евреев наоренде за 50 червонцев. Крестьянские дома расположены по обыкновению нерегулярно и тесновато при них небольшие

огороды. Сие селение окружается с 3-х сторон пахотными полями, а с 4-й мелким лесом» [3, арк. 88].

№ 185. Зиновинці: «Село Зиновинцы принадлежащее староству Думенскому. Во владении Францишки Ржевущкого. Чиншевиков 3/13/13, евреев 1/4/5, подданных 42/107/108, духовенства 1/5/4. Имеет положение частью на возвышенном но ровном, а частью по низким берегам протекающей протока мокрого. Внем церков грекороссийского исповедования посредственная, воимя представления иоана богослова, обращенная из унии в 794 году. В оной иконостас посредственной живописи, а при ней колокольня новая с колоколами и небольшая школа. Священнический дом небольшой. Имеется пасека церковная из 6 ульев с которых получается господином деньгами с каждого по 3 копейки. К приходской церкви принадлежит два селения. Деревянная корчма и при ней небольшая винокурня на 3 небольших котла. Две мельницы наливные на двух плотинах имеют две деревянные клетки и по одному мучному поставу, вымалывающие в сутки по 5 корцов. Все сие состоит у евреев наоренде за 1600 польских злотых. Имеется господский дом, в котором кроме покойчиков клуня, анбарь для хлеба и сарай для скота, небольшие огороды. Грунт земли серопещаный. Сие селение окружено с двух сторон лугами а с 2-х пахотными полями» [3, арк. 88 зв.-89].

№ 184,6. Березівка: «Принадлежащая к ключу старо синявскому [3, арк. 84 зв.] деревня березовка № 184/3 Принадлежащая к ключу старо синявскому князю Адаму Чарторыйскому [2, арк. 182 зв.]. Чиншевиков 1/2/3, евреев 1/7/4, подданных 35/82/79. Имеет положение местности нижнее и лежит на суходоле. Корчма деревянная при ней винокурня в коей садки вина производится на 3 небольших котлах, затерные кадки малы, в них затирается по три мерки, сних 4-х таковых затеров получается пенного вина 45 кварт. Вода употребляемая на затерные кадки и на отрубцы наливная, внеделю всего выкуривается 5 спусков сидок из 32 кварт. Исходящий на сие винокурение хлеб покупной, а дрова из господского лесу. Выкуриваемое на сей винокурне вино продается на месте за деньги и выменивается на хлеб, мастер из евреев волно наемный. Все сие состоит у евреев наоренде за 1862 польских злотых. Крестьянские дома расположены по обыкновению нерегулярно и тесно, при них небольшие огороды, грунт земли черной. Селение сее окружено с 3-х сторон мелким лесом, а с 4-й пахотным полем.

Крестьяне в сем селении обрабатывают панщину против ключа старо синявкова» [3, арк. 84 зв.].

№ 177. У Тесах на той час проживала сім'я у складі 6 чоловік в одному будинку що платили чинш. Духовенство проживало у 2 будинках 3 чол. і 4 жінок. У селі нараховувалось 41 будинок і 153/141 жителів. «Имеет место положение частью возвышенное но ровное, частью по пологому косоугору, лежит по левой стороне речки Дунайцы которая здесь протекает и впадает в речку Телухню. В ней церковь деревянная, грекороссийского исповедания всемя стараниями обращенная из унии в 796 году во имя Вознесения Господнего в ней иконостас старой живописи посредственной. При ней колокольня старая с четверью колоколами меди. Священнического дому не

имеется, а только две небольшие школы с коих в первой проживает священник, а в последней церковно служители и при первом небольшой плодовый садик состоящий из фруктовых деревьев яблонь, слив и вишни и три огорода. Кроме сего состоит во владении священно служителей пахотных полей по 6 дней и сенокосов на 12 косарей. Корчма деревянная и при ней винокурня. В ней сидки вина производится на три небольших котла. Выкуриваемое на сей винокурне вино частью продается на месте за деньги и выменивается на хлеб. Мастер из евреев волно наемный. Все сие состоит у евреев наоренде за сумму 1000 польских золотых» [3, арк. 87-87 зв.].

№ 182. Дяківці: «Село Дьяковцы наследственное коронаго маршалка реуцкого литинского поветового суда Петра Дьяковского и полной службы бригадира Яна реуцкого. Шляхетства имеющего поместья (будинки дерев.) 3/5/6, чиншевигов 6/37/26, евреев 10/42/40, подданных 169/400/419, духовенства 1/5/5. Имеет положение место низкое но ровное, в нем церков деревянная посредственая грекороссийского исповедания воимя покровя пресвятой богородицы, обращенная из унии в 795 году, в ней иконостас резьбы и живописи посредственной при ней колокольня с 5 медными колоколами и небольшая школа. Священнический дом, клуня, инбарь для хлеба, конюшня и сарай для скота, небольших два огорода, кроме сего состоит во владении священно служителей определенные к церкви земли пахотного вполе по 15 дней и сменного покоса на 40 косарей. Пасека к церкви принадлежащая расположена вдовольно приятной роще и состоит из 80 однодонных ульев с которых получаемой мед варится и продается вовемя храма. В церкви получаемые деньги и воск употребляется на церковные расходы.

Корчем деревянных четыре, ис коих в одной продается господское вино, а три состоят у евреев наоренде и при них три винокурни в коих сидка вина производится евреями на 8-и небольших котлов, затерные кадки посредственны, в них затирается по 3 мерки, с 4-х таких затерлв получается пенного вина 45 кварт. Вода употребляемая на затерковые кадки и на трубницы наливная. Всего в неделю выкуривается 18 спустов. Оное продается на месте, частью обтом – спуст по 3 рубля и 40 копеек приезжающими из разных мест евреями, а частью выменивается на хлеб. На сие исходящее винокурение хлеб покупной а дрова из гасподских лесов. Мастера из евреев волно наемные.

Господский пчельник находится вдовольно приятном месте и состоит из 60 однодонных ульев, получаемый с них мед и воск употребляется на домашний расход.

Крестьянские дома поих обыкновению расположены нерегулярно и тесновато при них небольшие огороды, грунта земли черной, сие селение окружается с трех сторон пахотными полями, а с 4-й мелким лесом» [3, арк. 84].

№ 175. Янівці: «Село Яновцы принадлежащее ключу новокопстантиновскому. На чужой земле живущих платящих чинш 7/30/27, духовенства 1/4/3, подданных 39/131/118, евреев 1/5/5. Имеет место положения ровное, частью повлоному косоугору и частью по низинным берегам протоки мокрой. В ней церков деревянная старая грекороссийского исповедования обращенная из унии в 794 году воимя рожества пресвятой богородицы в коей

иконостас новой резьбы и живописи изрядной. Колокольни неимеется, а 4 колокола повешены на столбах, есть небольшая школа. Священнический дом и при нем небольшой садик с фруктовыми деревьями имеет клуню, анбарь для хлеба, конюшню и сарайчик для скота. Пахотной земли определенной к церкви, состоящей во владении церковно служителей по 6 дней пахоты и сенокосов по 8 косарей.

Корчма деревянная и винокурня при ней на 4 небольших котла. Мельница об одной плотине, об одной деревянной клетке, об одной поставе и 4 просовоточных ступ вымеливающей в сутки по 3 корца. Все сие состоит у евреев наоренде за 1 200 польских злотых. Крестьянские дома расположены по обыкновению нерегулярно но пространно и при них небольшие огороды. Сие селение окружено со всех сторон мелким лесом» [3, арк. 89-89 зв.].

№ 163. Думенки: «Село думенки старостинское имение наданое в пожизненное владение францишку реуцкому а от него выпущенное по трехлетнему оредованому праву яну жуковскому за суму 7193 польских злотых. Чиншовиков 3/9/13, духовенства 1/3/4, подданных 83/287/264, евреев 1/5/4. Имеет положение место низкое частью повлогому косоугору и частью пооврагам. Лежит на правой стороне реки бога и пообеим входящим в него протока лозового. В нем церков деревянная грекороссийского исповедования бедная воимя покрова пресвятой богородицы обращенная из унии в 794 году, в ней иконостас новой ненаписан еще, а вместо онаго есть 4 иконы старые и обветшалые живописи посредственной, при ней колокольня деревянная с 4-ю колоколами медными. Небольшая школа. Священнический дом с огородом и клуней и сарайчики для скота. Священнической земли по 6 дней орки и сеножати на 10 косарей.

Корчма деревянная старая и при ней винокурня на три небольших котла. Из 4-х затерев получается 45 кварт вина. Хлеб используется покупной а дрова из господского лесу. Две мельницы каждая об одной плотине, об одной деревянной клетки и ободном мучном поставе, впочеред каждый мучной постав вымеливает в сутки по 4 корца, все сие состоит уевреев наоренде за сумму 3 000 польских злотых. Крестьянские дома расположены по обыкновению нерегулярно и тесновато и при них небольшие огороды. Сие селение окружается с 3-х сторон пахотными полями, а с 4-й мелким лесом ? (тож на березі Богу)» [3, арк. 90 зв.-91].

Якщо село Березівка Новоколястинівського маєтку для службовців, що складали опис відносилась до «ключа старо синявкова», то можемо зрозуміти про відношення даних чиновників до дорученої справи.

Вище згадуваний архівний документ «Алфавітний список...» датований 1808 р. [4] також містить перелік поселень краю, де навпроти кожного міста чи села вказані відстань від губернського або повітового міста та число осель, які зобов'язані брати «на постой», тобто розквартирувати війська. Вивчаючи дані документи, та знайомлячись із політикою у військовій справі імперії, можна зробити висновок, що кількість осель для розквартирування військ і загальна кількість вказаних будинків у населених пунктах – це не одні і ті ж цифри, тому що існували домогосподарства, звільнені через бідність від такого

роду повинностей. Для «постою» губернськими квартирними експедиціями із забезпечення регулярних військ вівся облік кількості кімнат в кожному будинку і призначення черги для постою. Вона здійснювала також оцінку нерухомого майна, і намагалась влаштувати військових у своєму населеному пункті з найменшими незручностями і обтяженням для земляків з надією на швидке зменшення кількості транзитних і постійних військових, тобто для «постояльцев» обирались кращі будинки з вільними кімнатами та можливістю власника утримувати у рамках повинності військового. У цій діяльності була присутня велика корупційна складова. У приватновласницьких містечках, які належали поміщику, як і Новий Костянтинів, зазвичай, власник і очолював квартирну комісію, а в разі існування єврейської громади – був представник від неї.

Згідно даних «Алфавітного списку міст, містечок і сіл Подільської губернії», у Летичеві в 1808 р. нараховувалось «домов обязаных постоем» 142 [4, арк. 1], у Літині – 437 [4, арк. 1], Проскурові – 340 [4, арк. 1], Деражні – 273 [4, арк. 2], а у Костянтинові Новому, який розташовувався у 29 верстах від Літина – 354 [4, арк. 2 зв.]. У Антонівці таких будинків для квартирування кавалеристів (у містах і містечках розташовувалась піхота, а у селах – кавалерія) було 26 [4, арк. 5], у Березівці – 112 [4, арк. 6 зв.], «Вербецькому Майдані» – 15, Вербці – 65 [4, арк. 9], Гулях – 19 [4, арк. 11 зв.], Думенках – 84 а у Дяківцях – 145 [4, арк. 14], Зиновинцях – 44 [4, арк. 16 зв.], у Кудинці з Керданівкою – 90 [4, арк. 19 зв.], Луці – 46, Лисогірці – 37, Лозовій – 46 [4, арк. 23 зв.], Медведівці – 19 [4, арк. 26], Педосах Лісових – 30, а Педосах Шляхових – 9, Погорілій – 50 [4, арк. 31 зв.], Росоховатій – 26 [4, арк. 34], Тесах – 43 [16, арк. 39 зв.], Янівцях – 42 [4, арк. 47].

А вже через 22 роки, у «Описі Подільської губернії» за 1830 р. знаходимо інформацію, що у містечку Новокостянтиніві нараховується лише 100 домоволодінь [9, с. 30]. Тобто, 354 будинки у 1808 р., і 100 – у 1830. Таку різницю відмінність у кількості домоволодінь можна пояснити лише інтересами власника маєтку, який, як зазначалось вище, очолював квартирну комісію, і лише від нього, як власника, могла виходити його «правда» про його ж власність. Тим більше, що це саме той відрізок часу, коли власники Чарторійські позбавились цього маєтку, а Ярошинські – придбали.

У Антонівці в 1830 р. економ маєтку «нарахував» 20 домогосподарств, Березівці – 47, Гулях – 8, Думенках – 25, Дяківцях – 64, Зиновинцях – 45 [9, с. 31], Лозовій – 10, Луці Новокостянтинівській – 12, Лисогірці – 24, Лисогорецькому присілку – 4, Майдан Лисогірський – 2 [9, с. 32], Медведівці – 19, Педосах Лісових – 15, Педосах Шляхових – інформація відсутня, Погорілій – 18, Росоховатій – 15 [9, с. 33], Тесах – 16, Янівцях – 15 [9, с. 34].

Беручи до уваги значення цього виду документів, впевнено можна стверджувати, що вони є важливим джерелом для подальшого вивчення природно-географічного середовища, соціально-економічних і демографічних показників розвитку Новокостянтинівського краю в цілому і кожного окремого його поселення, зокрема в кінці XVIII-поч. XIX ст.

Рис. 1. Вильбрехт А. Российский атлас из сорока трех карт состоящий и на сорок одну губернию Империи разделяющий. Санкт-Петербург, Россия: Географический отдел, 1800.

Список використаних джерел і літератури:

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи: издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. СПб.: Тип. Деп. Ген. штаба, 1848-1858. – Загл. Т. 16, ч. 5: Статистические описания губерний и областей Российской империи, по высочайшему повелению издаваемые Департаментом Генерального штаба Военного министерства. Т. 10, ч. 2: Подольская губерния/[по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Тверитинов]. 1849. [6], 159, 96 с., [16] л. табл.: табл. На шмуцтит. загл.: Военно-статистическое обозрение Подольской губернии.
2. Державний архів Хмельницької області (Далі ДАХМО). Ф. 115. Оп. 1. Спр. 8.
3. ДАХМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 9.
4. ДАХМО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 27. 64 арк.
5. ДАХМО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 1102. 235 арк.
6. ДАХМО. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 513. 8 арк.
7. ДАХМО. Ф. 315. Оп. 2. Спр. 4. 36 арк.
8. Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796 гг.). Вып.1. Каменец-Подольск: Тип. Подол. губерн. правл., 1885. 28 с.
9. Опис Подільської губернії 1830 р. [Текст]/Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, Центр дослідж. історії Поділля; [уклад., авт. вступ. ст. А. Б. Задорожнюк, С. А. Копилов]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. 59 с.

10. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год: с двумя фотографич. видами г. Каменца/изданная редакцією Подольских губерн. ведомостей. Каменец-Подольск: тип. губ. правл., 1859. VIII, 179 с., [2] л. ил.
11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г./Под ред. Н.А. Тройницкого. Т. XXXII. Подольская губерния. СПб., 1904. XII+286 с.
12. Подольские епархиальные ведомости. Каменец-Подольск, 1862-1905.
13. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. СПб., 1830. Том XXIII. 1789 - 6 ноября 1796 гг.
14. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. СПб., 1830. Т. XXV. 1798-1799 гг.
15. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. К.: Рідний край, 1995. 204 с.
16. Риттих А. Ф. Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям / Сост. при М-ве внутр. дел в Канцелярии зав. устройством православ. церквей в зап. губерниях. 2-е изд., испр. и доп. СПб., 1864. 2 с., 9 л.: табл., карт.
17. 1852. Этнографическая карта Европейской России сост. Петром Кеппеном. Санкт-Петербург. Русское геогр. о-во.

І. М. Романюк,

доктор історичних наук,
професор, завідувач кафедри історії України
Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ В 1920-ТІ РОКИ

У статті проаналізовано праці, а також основні типи джерел, що характеризують діяльність сільськогосподарської кооперації України в двадцять роки минулого століття. Досліджено основні джерелознавчі та історіографічні напрямки вивчення даної проблеми українськими науковцями і практиками кооперативного руху в репрезентативний період.

Ключові слова: Україна, кооперація, селянство, джерела, історіографія, дослідження, завдання, діяльність, проблема.

На великому історичному шляху, пройденому Україною, кожна стадія і кожна її зміна наповнені глибоким змістом. Особливе місце на цьому історичному шляху належить 1920-м рокам.

Особливого значення щодо цього набуває вивчення історії впровадження та трактування такої форми господарювання як сільськогосподарська

кооперація, яка об'єднала широкі маси селян і досягнула високого ступеня розвитку.

Саме в 20-ті роки розпочинали вивчати і розглядати практичні положення, які і в наш час залишаються в центрі наукових досліджень і обговорень.

Специфіка розвитку сільськогосподарської кооперації визначалась значним числом селянства, яке зацікавлене в розвитку кооперативної системи, тому, що саме в ній вбачало свій добробут.

Автор не ставив перед собою завдання проаналізувати всі роботи, що відносяться до цієї теми, а використовує лише базові з них і лише вітчизняних дослідників, які безпосередньо стосуються сільськогосподарської кооперації.

Серед авторів, які вперше зробили спробу дати цілісну картину виробничій, організаційній діяльності сільськогосподарській кооперації слід віднести публікації керівників «Сільського господаря» і його структур А.Дідусенка [11], П.Любченка [15], О.Одінцова [20], П.Шніпка [28] та інших. Агітаційно-пропагандистську структуру мережі сільськогосподарської кооперації присвятили свої роботи І.Батюк [3], А.Лозовий [14].

Певну наукову значимість мають роботи відомого теоретика і практика кооперативного руху в Україні у досліджуваній період В.Целларіуса [26].

Виробничій діяльності сільськогосподарської кооперації в галузі машинопостачання, кредиту, спеціалізованих кооперативних систем були присвячені досить ґрунтовні з економічної точки зору статті практиків кооперативного руху Т.Бабія [1], Н.Богущького [4], П.Вовка [6].

Істотним недоліком всіх цих праць у 1920-ті роки є, те, що при великій кількості цифрового матеріалу, що відображає динаміку росту кооперативної мережі, вони багато в чому носять інформативний характер, що ускладнює усвідомлення суті багатьох явищ сільськогосподарської кооперації.

Перші спроби дати загальну наукову схему досліджень сільськогосподарської кооперації в Україні буди зроблені П.Дібровою [10], а особливо засновником і визнаним лідером організаційно-виробничого напрямку дослідження сільськогосподарської кооперації О.Чаяновим [27]. Головною їх ідеєю була розробка сімейно-трудової природи селянського господарства.

Література, про яку йшлося вище, має головним чином економічний характер. В той же час історичними дослідженнями ніхто не займався, оскільки для історичних узагальнень було ще занадто рано та й інтереси суспільства мали цілком утилітарний характер.

В 1930 – 1950-ті роки аналіз діяльності сільськогосподарської кооперації, її центрів, фахових товариств практично нікого не зацікавив і був припинений, а багато із того, що було опубліковано раніше виявилось вилученим із вільного користування і осіло в спецфондах бібліотек. Імена дослідників, які раніше займались розробкою цієї проблеми, були викреслені із аналізів офіційної науки, а сама проблема нібито перестала існувати.

Новий етап у дослідження кооперативного руху на селі розпочався в 1960 – 1970-ті роки. Істотний внесок у вивчення соціально-економічних проблем

кооперації в Україні внесли праці І.Громенка [9], Б.Мигалья [19], Р.Ляха [16] та інших науковців, які суттєво збагатили аграрну науку і дали новий поштовх до правдивого відображення життя села.

Друга половина 1980-х рр. позначається свіжими підходами у дослідженні проблем кооперації на селі. Збільшується кількість джерел, повертаються раніше забуті імена, прискорюючи процес розкріпачення історичної думки і як результат друкуються оригінальні праці, в яких автори роблять спробу по – новому глянути на історію пройденого шляху. Це, зокрема, дослідження А.Морозова [18], Г.Сургая [24], А.Горкіної[8], та інших.

Третій період дослідження діяльності сільськогосподарської кооперації розпочався із здобуттям Україною незалежності. Серед перших, хто з нових методологічних засад поглянув на кооперативні дослідження був В.Марочко і його монографія «Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект». В роботі простежується історія селянської кооперації в Україні, висвітлюються основні етапи її становлення і розвитку – з 60-х рр. XIX ст. до насильницької колективізації наприкінці 1920-х рр. Автор показує, теоретичні, організаційно-господарські та соціально-економічні підвалини української селянської кооперації, з'ясовує малодосліджені проблеми кооперативного руху, аналізує історичні особливості приватизації землі в українському селі, знайомить читачів з початками підприємництва, фермерства, кооперації дрібних товаровиробників[17].

Проблема регіональної історії кооперативного руху на Поділлі стала центральною в працях О.Яценко [29], Л.Баженова, Б.Кузіна [2], В.Подоляна, В.Рекрута [22] та інших.

Кооперативний рух на Лівобережній та Південній Україні став центральною темою в працях В.Половця [23], А.Пантелеймоненка [21], І.Бутенка [5].

Нове бачення суспільної місії кооперації знаменувало собою дослідження І.Фаренія [25]. З вивченням історії та соціально-економічної природи сільськогосподарської та кредитної кооперації пов'язані праці П.Гончаренка [7], В.Зіновчука[12].

Особливістю історіографії зазначеного періоду став вихід колективної монографії «Історія кооперативного руху» [13], де основна увага була зосереджена на питаннях організаційної роботи кооперації.

Із загального короткого огляду історіографії видно, що проблема вивчення сільськогосподарської кооперації в Україні стає цілком актуальною.

Для більш повного розуміння сутності діяльності сільськогосподарської кооперації, велике значення має комплекс дослідження джерельної бази.

Особливе місце серед них займають статистичні і документальні матеріали, не опубліковані звіти «Сільського господаря», Наркозему України, губернських сільськогосподарських центрів, документів з'їздів представників сільськогосподарської кооперації, нарад, тощо.

Важливим джерелом являються матеріали періодичної преси розглядуваного періоду, зокрема журнали «Сільський господар», «Коопероване село», «Сільськогосподарська машина» та інші, а також газети, які містять у

собі відомості та різноманітні види економічної і соціальної діяльності сільськогосподарської кооперації.

Основною документальною базою дослідження можуть стати матеріали центральних та місцевих державних архівів: Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державних архівів областей України.

Найбільш цінні матеріали по темі зберігаються у фондах «Сільського господаря» (ф.290), РНК України (ф.2), Наркомзему України (ф.27), ЦСУ України (ф.522), ЦДАВО України. Тут зберігаються джерела, які розкривають реальну картину діяльності сільськогосподарської кооперації, дають нам цілісне уявлення, як відбувається цей процес в Україні.

Отже, комплексне використання історіографічної та джерельної бази діяльності сільськогосподарської кооперації України в 1920-ті роки дозволить сформувати вірогідну та репрезентативну базу дослідження.

Список використаних джерел і літератури:

- 1.Бабій Т. Постачання «Сільським господарям» машин та знаряддя з 03.04.1922 по 1.04.1923 рр. *Сільський господар*, 1923, № 13-14, С.4-9.
- 2.Баженов Л., Кузіна Б. Розвиток подільської кооперації у 90-х рр. ХІХ – на поч. ХХ ст. (історіографічний аспект). *Матеріали ХІ Подільської іст.-краєзнав.конф.*, (Кам'янець-Подільський, 25-26 листопада 2004 р.), Кам'янець-Подільський, 2004, С.228-235.
- 3.Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. Харків, 1925, 91 с.
- 4.Богуцький Н. Що дала селянству система сільськогосподарського кредиту на день десятих роковин Жовтня; *Кооперативне село*, 1927, №10, С.4-6.
- 5.Бутенко І. Сільськогосподарська кооперація Півдня України другої половини – початку ХХ ст. автореф.дис...канд.іст.наук, Дніпропетровськ, 196с.
- 6.Вовк П. Дослідження сільськогосподарських машин на Україні. *Сільськогосподарська машина*, 1927, №1, С.34-36.
- 7.Гончаренко В. Кредитна кооперація. Форми економічної самодопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика), Київ, Глобус, 1998, 330 с.
- 8.Горкіна А. Історичні витоки та методологічні засади кооперативної школи О.В.Чаянова. *Історія народного господарства та економічної думки УРСР*. Респ. міжвід. збірник наук.праць. вип.25. Київ, 1991, С.63-71.
- 9.Громенко І. До питання про сільськогосподарську кооперацію в УРСР 1921-1925. *Укр. історич. журнал*, 1964, №25, С.102-104.
- 10.Діброва П.Класифікація сільськогосподарських кооперативів, Київ, Книгоспілка, 1927, 34 с.
- 11.Дідусенко А.Сільськогосподарська кооперація як чинник піднесення селянського господарства, Харків, 1922, 29 с.

12. Зіновчук В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу, Київ, Логос, 1999, 256 с.
13. Історія кооперативного руху, Львів: Інститут українознавства НАН України, 1995, 409 с.
14. Лозовий А. Основи кооперації, Харків, 1928, 320 с.
15. Любченко П. Доповідь голови правління «Сільського господаря» на III з'їзді уповноваження. *Сільський господар*, 1924, №5, С.20-31.
16. Лях Р. Розв'язання аграрного питання на Україні 1917-1923 рр. Київ – Донецьк, 1975.
17. Марочко В. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.), Київ, 1995, 224 с.
18. Морозов А. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні 1923-1928 рр. *Український історичний журнал*, 1989, №8, С. 76-87
19. Мигаль Б. Здійснення аграрної політики у відбудовний період 1921-1925 рр., Харків, 1976, 168 с.
20. Одінцов О. Сільське господарство, хлібозаготівля та сільськогосподарська кооперація, Харків, 1928, 32 с.
21. Пантелеймоненко А. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічний аспект. Монографія, Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006, 227 с.
22. Подолян В., Рекрут В. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897-1939 рр.), Вінниця, 2005, 456 с.
23. Половець В. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917р.) Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1996, 204с.
24. Сургай Г. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс, Київ, Либідь, 1991, 184 с.
25. Фареній І. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Дис. докт. іст.наук, Київ, 2008 – 573 с.
26. Целларіус В. Незаможне селянство й кооперація, Харків, Книгоспілка, 1927, 83 с.
27. Чайнов О. Основні ідеї і форми організації сільськогосподарської кооперації, Київ, Книгоспілка, 1929, 360 с.
28. Шніпко П. «Сільський господар» 1926-1927 р. Декілька цифр про господарську роботу і фінансовий стан. *Кооперативне село*, 1928, 5, С.26-30.
29. Яценко О. З історії спілкового будівництва української кооперації на Поділлі (початок ХХ століття), *Сіверянський літопис*, 2009, №2-3, С.71-75.

І. В. Солодковська,
аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМИНИ І ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ В СУЧАСНІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті аналізуються публікації українських істориків незалежної України, які зверталися до теми українсько-польських взаємин І чверті ХХ століття. Досліджуються погляди істориків на суспільно-політичний, соціальноекономічний та культурний розвиток польської меншини на території України.

Ключові слова: українсько-польські взаємини, національна історіографія, Україна, Польща, І чверть ХХ століття.

Українсько-польські відносини першої чверті ХХ ст. є одним із яскравих прикладів, коли дослідження минулого виходять за межі вузькопрофесійних інтересів та стають суспільно важливими. Історична пам'ять часто є конфліктною, особливо коли йдеться про конфлікти минулого, які актуалізовано в сьогоденні.

Наукове зацікавлення до вивчення і популяризації історії українсько-польських взаємин першої половини ХХ століття активно почали досліджуватися лише після здобуття незалежності України. Вихід української історичної науки з під контролю радянської влади дало можливість перегляду історичних подій й процесів. Відносини України й Польщі першої чверті ХХ ст. в історіографічному плані виявилися менш досліджувано і вимагали нового погляду та сучасного осмислення й узагальнення в світлі сучасних завдань історичної науки, що й робить дану тему дослідження актуальною.

Мета цієї розвідки – представити загальний доробок української історичної науки після проголошення незалежності України у вивченні українсько-польських відносин, простежити еволюцію поглядів українських істориків на співіснування двох держав у першій чверті ХХ ст.

Історія українсько-польських відносин у І чверті ХХ ст. належить до тих проблем історичної науки, які вважаються не повністю вивченими. Відсутні спеціальні роботи, у яких би комплексно розглядалися складні і суперечливі процеси взаємин двох народів. Незначні розробки теми на науковому рівні дозволяє будувати відносини між Україною і Польщею на правді та об'єктивному відтворенні спільної історії, ознайомлюючи з нею широкі верстви громадськості. Зусилля українських істориків спрямовуються на розробку недостатньо вивчених проблем українсько-польських взаємовідносин даного періоду.

Дослідницька парадигма академічного дискурсу багато в чому залежала від пануючих в суспільстві політичних стереотипів, режиму влади та особистих переконань дослідника. Власне ці риси наклали відбиток на проблематику досліджень відносин між Україною і Польщею в 1990-х і 2000-х роках, яку

характеризують пострадянські історіографічні тенденції - постійне продукування «ворога», ідеалізація «своїх», героїзація збройної боротьби, гіперболізація історії державності на основі колоніального підходу. Генеалогія цих студій тісно пов'язана із радянською історіографією, тим більше, що його представники самі були частиною тієї науки.

Науково осмислити уроки минулого, подолати залишки старої неприязні, виробити нові принципи взаємоповаги і його порозуміння, забезпечити збереження етнічної ідентифікації українців у Польщі — ці та інші проблеми стояли в центрі уваги Міжнародної наукової конференції «Українсько-польські відносини в Галичині в ХХ ст.» [38], що відбулася в листопаді 1996 р. в м. Івано-Франківську. Спільними зусиллями українських і польських учених різних галузей знань — істориків, політологів, економістів, етнографів, філологів, психологів, мистецтвознавців, педагогів — об'єктивно и неупереджено було проаналізовано історичні події останнього сторіччя, визначено їх корені, окреслено перспективи дальших зв'язків.

У доповідях і повідомленнях, що їх було винесено на обговорення, представлений широкий спектр тем і інтересів, запропоновано нові інтерпретації, визначено завдання подальших досліджень. Від узагальнених виступів теоретичного спрямування, що ґрунтуються на значному масиві історичних, культурологічних і інших фактів, до конкретики окремих аспектів наукової проблеми — такими є представлені в збірнику матеріали конференції.

Одним із перших відтворив загальну етнодемографічну картину, показав особливості розвитку національних меншин в Україні В. Наулко у монографії «Хто і відколи живе в Україні» [26]. У виданні йдеться про історію формування на терені України різних етнічних спільнот, особливості їхнього соціального розвитку, сучасний стан і взаємини з українським народом.

Наукові дослідження з історії польського населення в Україні, зокрема питання розселення, чисельного складу, місце і роль поляків в культурному житті України розкрили історики І. Лісевич [21; 22; 23] та В. Палієнко [27; 28].

Напередодні 100-річчя початку Першої світової війни з'явилися узагальнюючі дослідження із всебічним висвітленням військової, соціальноекономічної, суспільно-політичної сторони війни, місця і ролі у ній інших народів. Це історичні нариси «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» [5], монографії В. Литвина [17; 18] та ін.

Реакцію на початок Першої світової війни, політичні настрої та зовнішньополітичні орієнтації польського населення в Україні, польську громадську думку щодо вирішення питань суспільного й культурного розвитку, вирішення польського питання та громадянсько політичного життя, подано в наукових статтях О. Білобровець [1; 2; 3; 4], яка в своїх працях розкриває всю складність державотворчого процесу в Україні, де спадок тривалого імперського панування створив численні перешкоди для самовизначення українців та налагодження добросусідських відносин з поляками в I чверті минулого століття.

Доля біженців-поляків, які знайшли в Україні тимчасовий притулок, досить цікава тема для дослідження. Серед робіт слід назвати узагальнюючу

статтю Л. Жванко [11] та окремі статті Т. Лихачової [19; 20], присвячені дослідженню долі польських біженців у роки Першої світової війни.

Початок 2000-х рр. збагатив історіографію української полоністики новими іменами дослідників та темами наукових зацікавлень у цій галузі, появою нових локальних центрів польських досліджень в Україні: у Харкові, Одесі, Миколаєві, Житомирі, Луцьку, Вінниці, Черкасах, Ніжині тощо. Історія поляків в Україні в регіональному вимірі знайшла своє відображення у статтях, надрукованих у низці збірників наукових праць і матеріалах конференцій: «Поляки у Києві», «Поляки на Поділлі», «Поляки Харківщини», «Поляки на Півдні України», «Інтермарум: політика, історія, культура» тощо.

Зважаючи на актуальність досліджень історії національних меншин та значний історіографічний доробок у цій галузі, О. Рафальський [33] у монографії окреслив періоди та виділив напрямки історіографічних досліджень, узагальнив напрацювання науковців у вивченні національних меншин. Характеристика етнонаціональної політики царської Росії та представлення історії польського населення в Україні впродовж кінця XVIII – на початку XX ст. як однієї з національних меншин подані в узагальнюючій праці та низці статей Ю. Поліщука [30]. Національне питання в політиці царської влади розглядала в наукових дослідженнях Н. Щербак [40]. Особливості правового становища нацменшин у XX ст., в тому числі і поляків в Україні, зроблено у монографії Л. Рябошапки [34]. Комплексний та системний аналіз, політичні аспекти формування і розвитку польської національної меншини в Україні у XX ст. представлено у науковій монографії та працях О. Калакури [14]. Написання історії Польщі українським істориком Л. Зашкільняком [13] було орієнтовано на загальних польських рухах і течіях, допомагало у визначенні особливостей політичного та суспільного життя поляків в Україні.

Тема культурного життя, розвитку освіти і польського театру знайшла своє вираження у працях Г. Самойленка [35] та у збірках наукових праць, присвячених українсько-польським культурним взаєминам [39].

Г. Самойленко у своїй книзі на широкому фактичному матеріалі розкрив роль поляків у розвитку культури Ніжина XVII–XXI ст. та участь вчених Ніжинської вищої школи у галузі освіти і науки Польщі в XIX–XXI ст. Окреслено місце Ніжинської культурно-просвітницької спілки громадян польського походження «Астер» у зміцненні українсько-польської дружби на сучасному етапі.

До насправді нечисленного грона вчених, у колі наукових зацікавлень яких присутня ця непроста тематика, належить професор Львівського національного університету імені Івана Франка Богдан Гудь. Він є автором численних публікацій в українських та польських виданнях, зокрема монографії «Українці поляки. Хто винен?» (Львів, 2000) [10], «Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX першої половини XX століття» (Львів, 2006) [8], «Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект» (Харків, 2011) [9].

Остання його праця «З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в ХІХ – першій половині ХХ ст.» (Харків, в-во Акта) [7]. Тим разом вчений виніс на суд читача цілісне двомовне дослідження – результат понад десяти років кропіткої праці, в якому переконливо показує, що криваве протистояння українців й поляків в роки Другої світової війни стало завершальним акордом багатоголового конфлікту, який лише на початку ХХ століття трансформувався з етносоціального в етнополітичний. Для цього, слід наголосити, автор використав численні наукові джерела, опрацювання українських і закордонних авторів, спогади й художню літературу, що важливо, переважно «польського» походження.

Праця Морозової О. С. «Дослідження історії України першої половини ХХ ст. в сучасній польській історіографії: напрямки, концепції, дискусії: монографія.» [25] присвячено процесу дослідження історії України першої половини ХХ ст. у новітній польській історіографії, підсумовано основні здобутки, окреслено питання, що потребують подальшого осмислення. На основі численного джерельного матеріалу, спогадів, інтерв'ю відтворено розвиток новітньої польської україністики в освітніх і наукових інституціях Польщі, періодиці, в діяльності польських україністів. Акцентовано увагу на найбільш контроверсійних питаннях українсько-польських відносин. Вироблено практичні рекомендації щодо сприяння дослідженню історії України в Польщі, розвитку наукового діалогу українців і поляків.

Автор праці «Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння» Л. Залізник [12] у своїй розвідці робить дослідження щодо мирного співіснування поляків та українців в одній державі. Він зазначає, що загальний настрій і українського, і польського населення у період І чверті ХХ ст. характеризувався збереженням взаємної ненависті і упередженості, незважаючи на неодноразові спроби окремих осіб з обидвох сторін досягти українсько-польського компромісу.

На початку 1990-х рр. появу об'єктивних досліджень з історії Української революції започаткувала стаття Ю. Гамрецького «До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р.» [6]. Дослідник простежив, як поступово з середини 50-х до середини 80-х рр. ХХ ст. змінювалися у бік негативу оцінки національно-визвольного руху в офіційних історичних виданнях. Крім того, історик закликав студіювати «білі плями» Української революції та більш детально розглядати події. Слід зазначити, що у праці містяться документи, котрі були невідомі та не використовувалися зарубіжними й діаспорними істориками. Аналізуючи концепцію вказаних видань, варто підкреслити, що вона базується на інтерпретаційній парадигмі діячів та сучасників Української революції 1917–1921 рр.

Національна політика Української Центральної Ради знайшла відображення у дослідженнях науковців М. Лазарович [16], громадсько-політичне життя поляків в Україні в добу УЦР – у працях М. Потапенка [31; 32]. Польські військові формування на території України в роки Першої світової війни досліджувались А. Папакінім [29].

Характеристику політичного життя польської громади під час української революції представлено у статті В. Скальського [36]. У часті національних меншин, в тому числі поляків у діяльності УЦР присвячено дисертації та окремі статті В. Котюка [15], Т. Макаренка [24], Т. Щетініної [41], О. Ядловської [42]. Доба Української держави, зокрема діяльність польських консервативних сил змальована у працях Ю. Терещенка [37].

Чимало публікацій носять власне дискусійний характер, в яких окремі автори висловлюють власні думки, з якими можна бодай частково не погоджуватися. Однак, з різнобічних, не завжди однозначних оцінок, тих чи інших тлумачень історії, виявлення її детермінованості й наслідковості постає загальна картина, що зрештою визначає основне – більш детальне опрацювання джерельної та наукової бази теми.

Таким чином, проведений аналіз історіографії досліджуваної проблеми засвідчив, що не зважаючи на значну кількість праць, присвячених загальним питанням життєдіяльності поляків в Україні чи окремим її сторонам, на сьогодні відсутнє комплексне дослідження українсько-польських взаємин I чверті XX століття. Беззаперечним фактом залишається те, що тема міжнародних відносин України з країнами-сусідами завжди привертала увагу академічних учених, у їх творах знайшли відображення синтез різноманітних інтерпретацій тих взаємин. При цьому характерною ознакою сучасного історіографічного дискурсу є намагання відійти від ідеологічних та націєцентричних парадигм. І цей шлях, на нашу думку, є найбільш продуктивним і перспективним, хоч й потребує допрацювань.

Список використаних джерел і літератури:

1. Білобровець О. Перехід польської суспільної думки в Україні на позиції відновлення державної незалежності Польщі в роки Першої світової війни. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2017. Випуск XXV. С.77-81.
2. Білобровець О. Політичні настрої польського населення в Україні в 1914– 1916 рр. Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Вип. 3. Серія: Історія. Збірник наукових праць. Київ, 2015. С. 4-8.
3. Білобровець О. Польські мистецькі виставки в Києві в 1915 р.: суспільний погляд. INTERMARUM: історія, політика, культура. Вип. 3. Житомир, 2016. С. 290-301.
4. Білобровець О. Суспільно-політичні орієнтації поляків України в роки Першої світової війни. INTERMARUM: історія, політика, культура. 2015. Вип. 2. Житомир, 2015. С. 106-118.
5. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 1: Історичні нариси /ред.кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / Київ, 2013. 783 с.
6. Гамрецький Ю. До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р. // Укр. іст. журн. 1990. - № 12. – С. 60 – 73.

7. Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX першій половині XX ст. / Б. Гудь; пер. з пол. А. Павлишин. – Харків: Акта, 2017. – 490 с.
8. Гудь Б. Загибель Аркадії [Текст]: етносоц. аспекти укр.-пол. конфліктів XIX - першої пол. XX ст. / Б. В. Гудь ; НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, Факультет міжнародних відносин Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка. - Л.: [б.в.], 2006. - 447 с.
9. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти XIX - першої половини XX століття: етносоціальний аспект [Текст]: дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Гудь Богдан Васильович; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. - Л., 2007. - 445 арк.
10. Гудь Б. Українці-Поляки: хто винен? [Текст] : у пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини XX століття / Б. Гудь ; Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів. від-ня. - Л. : Кальварія, 2000. - 192 с.
11. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.): монографія. Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. Харків: ХНАМГ, 2010. 360 с.
12. Залізняк Л. Україна і Польща в XX столітті: від конфліктів до порозуміння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2008. Вип. 17. С. 3-18.
13. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. 752 с.
14. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті: монографія. НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослід. Ім. І.Ф. Кураса. Київ, Знання України, 2007. 508 с.
15. Котюк В. О. Етнонаціональна політика Центральної Ради та Директорії Української Народної Республіки: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2011. 20 с.
16. Лазарович М. В. Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз. Тернопіль, 2013. 760 с.
17. Литвин В. М. Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна. Київ, 2014. 452 с.;
18. Литвин В. М. Тисяча років сусідства і взаємодії: (Історичний огляд українсько-польських відносин за тисячу років). Київ, 2002. 133 с.
19. Лихачова Т.М. Культурно-просвітницька робота серед біженців-поляків з Королівства Польського в роки Першої світової війни// Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Зб. наук. пр.: Вип. 10. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 86 - 94;
20. Лихачова Т.М. Польські біженці в м. Харкові в роки Першої світової війни: діяльність громадських організацій. Харків-багатонаціональний: Зб. наук. пр. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – С. 81 - 94.

21. Лісевич І.Т. Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр.). Київ, 1997. 210 с.
22. Лісевич І.Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864 – 1917). Український історичний журнал. 1997. № 2. С. 43-54.
23. Лісевич І.Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в II пол. XIX – I пол. XX ст.) Київ, 1993. 86 с.
24. Макаренко Т. П. Політика Української Центральної Ради щодо національних меншин (березень 1917-квітень 1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ, 2008. 20 с.
25. Морозова О. С. Дослідження історії України першої половини XX ст. в сучасній польській історіографії: напрямки, концепції, дискусії: монографія. Миколаїв: ЧНУ ім. Петра Могили, 2020. 432 с.
26. Наулко В. Хто і коли живе в Україні. Київ: Головна спец. ред. літери мовами націн. меншин України, 1998. 80 с.
27. Палієнко В. І. З історії розселення польської людності на Правобережній Україні (крізь призму статистики). Відродження. 1994. № 12. С. 67-70.
28. Палієнко В. І. Польська людність Лівобережної України (з точки зору статистики). Відродження. 1995. № 1. С. 65-67.
29. Папакін А. Війська Польські. Польські військові формування колишньої російської армії в Україні (1917– 1919). Тернопіль, 2012. 128 с.
30. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2012. 432 с.
31. Потапенко М. Польський демократичний рух у Наддніпрянській Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Український історичний журнал. 2010. № 6. С. 90-106.
32. Потапенко М. Польські політичні сили Наддніпрянської України у добу Центральної ради. Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки № 3. Вип. 79. Ніжин, 2015. С. 127-136;
33. Рафальський О. Національні меншини України у XX ст.: Історіографічний нарис. Київ, 2000. 447 с.
34. Рябошапка Л. Правове становище національних меншин України (1917–2000) Львів, 2001. 482 с.
35. [Самойленко Г. В.](#) Поляки в Ніжині та їх роль у розвитку культури міста (XVII - XXI століття): монографія; передм. Emilia Jasiuk. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2019. – 210 с.
36. Скальський В. Політичне життя польської громади під час української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) Український історичний збірник. Вип. 11. Київ. 2008. С. 185-202.
37. Терещенко Ю. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції. Український історичний журнал. № 4. 2008. С. 19-37.

38. Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. / Ред. М. Лесюк // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Видавництво «Плай», 1997, 231 с.

39. Українсько-польські культурні взаємини. 3б. статей. Вип. 2. Київ, 2008. 290 с.].

40. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII — початок ХХ ст.) Київ, 2005. 616 с.

41. Щегініна Т. О. Національні меншини України: створення та діяльність центральних органів виконавчої влади у добу Центральної Ради (1917–1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2012. 24 с.

42. Ядловська О. С. Партії та громадсько-політичні організації національних меншин на Півдні України в період Центральної Ради: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2012. 20 с.

О.М. Завальнюк,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського
національного університету ім.І.Огієнка, керівник Центру дослідження
історії Поділля Інституту історії України НАН України

ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ КАМ'ЯНЦЯ- ПОДІЛЬСЬКОГО НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На основі опублікованих джерел і праць дослідників висвітлюється питання про найбільш суттєві складові життя української громади Кам'янець-Подільського упродовж нульових і до середини десятих років ХХ ст. Звернено увагу на дотримання містянами-українцями у повсякденні своєї національно-побутової традиції, а також різні напрямки діяльності місцевої «Просвіти» як громадського організаційного центру, її керівних діячів, важливі внутрішні події життя цього товариства, вироблення політичної програми розвитку подільських українців, підтримку місцевими семінаристами й духовенством вимог щодо українізації духовної освіти, здійснення перекладу і видання українською мовою для вжитку четвероєвангелія, що засвідчувало значні зрушення у національно-культурній і політичній сферах. Також відзначено гальмівні чинники розвитку активності української спільноти.

Ключові слова: українці, Кам'янець-Подільський, Подільська «Просвіта», українська бібліотека-читальня, масові культурні заходи, прояви національної і політичної свідомості.

Губернське місто Кам'янець-Подільський в імперські часи було покликане відігравати роль форпосту російської державності у прикордонні і, попри окраїнне географічне розташування в регіоні, зі столиці перед ним ставили офіційне завдання демонструвати свою «російськість» в контексті посилення політики русифікації. В результаті цього тут поступово осідали

прибулі російські чиновники, педагоги, священики, активно запроваджувалася нова державна мова, відкривалися власне російські середні та професійні навчальні заклади, драматичний театр, публічна бібліотека й інші об'єкти культури росіян, а також активно поширювалися їхня література, преса, які стали панівними. З'явилася російська православна церква на місці витісненої греко-католицької, що не підтримувала великодержавну політику і духовність. Культурні запити інших національностей не були пріоритетними для влади. Відомо, що українська мова неодноразово офіційно заборонялась в рідних краях рішенням зверху.

Попри те, імперії з часом довелося частково рахуватися з інтересами місцевої української громади. За підрахунками, зробленими на основі опублікованих даних, наприкінці XIX ст. у Кам'янці-Подільському проживали 7267 українців, які становили 20,2% усіх жителів. Вони посідали друге місце після євреїв (їх нараховувалося 14528 осіб або 40,4%). Найменш чисельними національними групами були росіяни (4676 або 13,0%) та поляки (2104 або 5,8%) [1, с.209; 2, с.98-101, 232-233]. Надалі наведені дані зазнавали певних змін, хоча загальне співвідношення чисельності зазначених груп зберігалось – станом на 1 січня 1913 р. у понад 49-тисячному місті провідне місце продовжувала посідати єврейська (23430 осіб або 49,4%) [3, с.32]. Зростання її питомої ваги на 9,0% свідчило про зменшення відносних показників інших національних груп, зокрема й української. Кожна із цих громад вела здебільш консервативний спосіб національного життя, замикалася у сфері своїх традиційних інтересів, хоча й вимушено приймали загальнодержавні норми, що стосувалися міських громад взагалі.

Українці, не маючи своїх рідних шкіл, змушені були підкоритися чужій владі і направляти своїх дітей до російських закладів освіти. Відповідної статистики тоді не вели, і їх, разом з росіянами, білорусами та деякими іншими, відносили до групи учнів православного віросповідання. Однак у своїх родинях більшість дітей спілкувалися з батьками українською. Старше покоління знало вірші із Шевченкового «Кобзаря», переповідало щось із козацького епосу. Діти знали українські казки, байки, різні оповідки. Під час весіль і на загальні свята тут лунали українські музика, народні пісні, виконувались відомі у спільноті танці. В русифікованих сім'ях, глави яких були повітовими землевласниками або ж перебували на російській державній службі, працювали в судах, адвокатурі, лікарнях, середніх школах тощо, цього практично не дотримувались. Досить поширеними в місті були українські одяг, посуд, кухня, звичаї. Словом, матеріальне і культурне життя українців у значній мірі віддзеркалювало закладені їхніми пращурами основи, однак не було консервативним і з часом вбирало в себе сучасні новації.

В суспільно-політичному плані міська українська спільнота упродовж багатьох десятиліть не вирізнялася активністю. Про себе вона заявила вже на початку XX ст. Цікаво, що національно свідомою молоддю Подільської духовної семінарії, яка діяла у Кам'янці-Подільському, попри заборону українського слова, у 1904 р. наважилася влаштувати в одній із переповнених аудиторій їхнього «режимного» навчального закладу (це було у другій половині дня)

неофіційну україномовну лекцію про організацію трудових артілей і кооперації, з якою виступив гість, український «артільний батько» Микола Левицький. Щоб не потрапити на очі ректору і викладачам-русофілам, його провели до навчального корпусу таємними стежками, через сад, якими користувалися молоді семінаристи. Результати законспірованої лекції були цілком втішними для молоді, яка представляла українську культуру. Того ж року кілька семінаристів займалися поширенням україномовних прокламацій, які повідомляли, зокрема, про утиски влади щодо рідної мови, а також потребу земельної реформи. Ці матеріали поширювали як серед місцевих жителів, так і селян, які приїжджали до міста з метою продажу своєї сільгосппродукції [4, с.84, 88].

Після маніфесту російського царя Миколи II від 17 жовтня 1905 р., який проголошував низку демократичних свобод: совісті, слова, зібрань та союзів [5, с.416], в місті над Смотричем активізувався процес творення української громади. Наступного року 120 активних і освічених українців заснували Подільське культурно-просвітнє товариство «Просвіта». Її раду очолив відомий місцевий діяч, лікар К.Солуха. Крім нього, до складу цього органу входили: педагоги С.Іваницький і Н.Григоріїв, священник та історик Ю.Сіцінський, працівники земства Т. Павловський і В.Приходько, гірничий інженер Т.Гловацький, священник В.Стиранкевич та ін. Сучасний історик В. Лозовий на основі аналізу достовірних фактів переконує, що одним із засновників товариства і найбільш активним діячем на першому етапі його діяльності був Ю.Сіцінський. Він подавав відповідний приклад для священників, які з часом ставали в його ряди [6, с.64]. Досить авторитетним членом товариства був єпископ Подільський і Брацлавський Парфеній (згодом почесний член). Керівний орган «Просвіти» взяв в оренду три кімнати - під канцелярію, бібліотеку та читальню (загалом тут могли розміститись до 150 осіб, місячна плата становила 15 руб.), організував гуляння на Новому бульварі, чим непогано рекламував свою діяльність серед населення міста [7, с.8]. Як стверджував В.Приходько, один із найактивніших молодих просвітян, «подих волі, вільне українське слово мали магічне значення: до української справи стали горнутись, почали прозрівати люди, до того часу майже цілком національно несвідомі... Коло Товариства «Просвіта» згурдувалися кращі ідейні місцеві сили, її члени виконували всякі пляни...» [4, с.105].

Напрямки діяльності просвітян були різними – від згуртування національно свідомих сил в місті та губернії, відкриття за їхньої участі просвітянських осередків у різних населених пунктах, координації діяльності цієї мережі аж до поширення україномовної преси і літератури, відкриття бібліотек і хат-читалень, надання відповідних порад і рекомендацій щодо розвитку культурної справи. У губернському центрі вони організували читання рефератів, присвячених загальнонаціональним проблемам, різноманітні літературні читання, влаштували театральні вистави, концерти, літні гуляння на освітленому Новому бульварі, у яких брали участь чимало дорослих і молодих українців, зокрема й гімназистів – прихильників української ідеї. На цих заходах виступали хористи і народні музиканти, які

яскраво виконували українські твори. Тут же проводили ярмарки і конкурси на кращий український одяг. Крім того, розпродували дешево україномовну літературу, на яку був чималий попит рядових кам'янчан. До цього дійства залучали «багато молоді – кам'янецького чиновництва, панночок та семінаристів. Тут молодь уперше зустрічалася із українцями, заходила до «Просвіти» і записувалася до бібліотеки і таким чином приходили до свідомости». Побоюючись дальшого росту авторитету цієї організації губернська влада 2 липня 1907 р. ухвалила рішення про її заборону [4, с.128; 7, с.13]. Коли В.Приходько наприкінці 1907 р. повернувся до міста, то помітив, що з українською справою тут «стало тихо, тихо...Різдвяні свята, під оглядом українського життя, він [Кам'янець-Подільський. – О.З.] видався мені цілком завмерлим, похмурим і збайдужілим [8, с.74].

Національно свідомі діячі, які втратили можливість організовано працювати над підвищенням культурно-просвітнього рівня українців, доклали багато зусиль, щоб відновити «Просвіту», дещо відредагувавши її попередній Статут. Цей крок відкрив шлях до отримання офіційного дозволу губернатора на її поновлення, що відбулося у лютому 1908 р. Чисельний склад товариства зріс за наступних 6 років до 150 осіб. Напрями і форми діяльності просвітян в основному були ті ж. Масові заходи (концерти, вистави, гуляння тощо) збирали по 700-800 осіб. Вони отримували багату і корисну інформацію від досвідчених доповідачів про українську культуру, її складові, насолоджувалися виступами творчих колективів, окремих музикантів і співаків (вхід до приміщення був платним, однак досить помірним). Київська чорносотенна газета «Кіевлянин» розтрубила на весь світ про відмову просвітянського хору із Кам'янця виконати під час одного із своїх виступів імперський гімн «Боже, царя храни!» [9, с.177].

У 1910 р. до міста прибула учителька-українка О.Пащенко, яка відразу стала активною просвітянкою: виступала з рефератами на вечірках, увійшла до складу правління «Просвіти», виконувала різні доручення керівного органу, підсилила його ядро. Того ж року в місті вдалося провести 4 етнографічні свята і 12 літературно-музичних вечорів [10, с.4]. Не всі підготовлені для слухачів реферати вдалося обнародувати через офіційні заборони. Так, 24 травня 1912 р. начальник Подільського губернського жандармського управління полковник Л.Соколов повідомляв, що підготовлений текст реферату «Про культурний розвиток народів» не може бути обнародований у «Просвіті», оскільки містить кілька небезпечних тверджень: 1) про національні рухи як результат національних утисків; 2) ці рухи спрямовані, перш за все, на боротьбу за національну школу, яка є гострою необхідністю. Тож висновок Соколова про крайню небажаність поширення таких рефератів для влади був цілком зрозумілий [5, с.503-504; 7, с.13-14, 18; 11, с.10].

Українці-кам'янчани продовжували цікавитися просвітянською літературою, пресою, донатили на пам'ятник Великому Кобзареві. У 1911 р. бібліотека «Просвіти» нараховувала 1130 видань, отримувала підписаних 18 україно- та 11 російськомовних газет та журналів, на які був високий читацький попит. Крім того, тут продавали художню і суспільну літературу, портрети

видатних українських діячів, художні листівки, виручка від яких становила 1267 руб., що свідчило про неабияку тягу до українських популярних видань [7, с.16]. Станом на 1 січня 1914 р. можливості бібліотеки-читальні «Просвіти» задовольняти читацький український інтерес зросли. Кількість літератури (по назвах) досягла 1460 і оцінювалася на суму 944 руб. 68 коп. 137 читачів брали літературу на певний термін додому (кожен із них прочитав пересічно трохи більше 14 книг). При цьому варто відмітити, що кількість читачів дещо зменшилося, оскільки за попередні роки вони встигли перечитати усю наявну літературу, а новинки прибували із затримкою. Десятки осіб утворили свої домашні бібліотечки, які час від часу поповнювалися. Чималий інтерес становила періодика, яку виписувала «Просвіта». Йдеться про такі газети і збірники, як «Рада», «Рідний край», «Молода Україна», «Світло», «Світова зірниця», «Маяк», «Літературно-науковий вісник», «Українська хата», «Дніпрові хвилі», «Записки наукового товариства» (в Києві та Львові), «Музейник-комашня» та ін. [5, с.532].

Цікаво, що 1908 р. у місті вдалося заснувати відносно невелике українське видавниче товариство «Дністер», яке проіснувало до початку Першої світової війни. Ідея цієї важливої, в контексті підсилення українського життя, структури належала просвітянину В. Сочинському. Згодом він досконало опанував друкарську справу і розумівся на ній у тонкощах. Першою випущеною ним книгою стали співомовки подільського поета С.Руданського, яка поповнила, зокрема, фонд бібліотеки місцевої «Просвіти» [8, с.92-93]. А 26 лютого 1911 р. було надруковано (без згоди цензорів) збірник «Шевченкове свято», присвячений 50-річчю з дня смерті Великого Кобзаря. Опубліковані у ньому матеріали (автори О.М.Пашенко, М.І.Філінський, К.Г.Солуха) висвітлили хід проведення у Кам'янці-Подільському шевченківських днів, розкрили значення невмирущої творчості поета, зокрема, наголосили на ролі «Заповіту» для теперішніх і майбутніх поколінь українців, охарактеризували у найголовніших рисах поетичну творчість Тараса Шевченка [12, с.10].

Кам'янець-подільські просвітяни продовжували організовувати масові культурні заходи для українців та інших мешканців міста, що наповнювало їх життя неабияким національно-культурним змістом. Так, упродовж 1913 р. провели 13 літературно-музично-вокальних вечорниць. Було прочитано низку рефератів (про українські колядки і щедрівки; Франкового «Лиса-Микиту»; Тараса Шевченка; Лесю Українку; Івана Франка; Івана Котляревського; історичні народні пісні до повстання Богдана Хмельницького. З художньої літератури публічно (голосно) читали твори М.Коцюбинського, В.Стефаника, І.Франка та ін. З пісенного репертуару виконувались твори українських композиторів М.Лисенка, К.Стеценка, П.Сениці, Г.Концевича. Слухачі захоплювались виступами українського чоловічого хору, різними театральними виставами у виконанні місцевих аматорів. «Просвіта» отримала в подарунок портрет і погруддя Тараса Шевченка, а також старовинні цимбали [5, с.532-534], чим дуже пишалася.

У січні 1914 р. Кам'янець-Подільська міська дума розглянула звернення 169 поважних кам'янчан (просвітяни, священники, церковнослужителі,

педагоги та ін.) про відзначення у губернському центрі 100-річчя від дня народження Кобзаря. Гласні дали дозвіл на створення відповідної комісії (7 осіб) на чолі із головою «Просвіти» К.Солухою. Підготовлений нею план урочистих заходів передбачав такі пункти: 1) перейменування вул. Лагерної на вул. Тараса Шевченка, 2) проведення 25 лютого Служби Божої у Кафедральному Казанському соборі на честь поета, 3) спеціальне засідання міської думи із відповідними промовама її членів і гостей, 4) влаштування на честь ювіляра безкоштовного літературно-музичного вокального вечора у Пушкінському домі з виголошенням реферата про творчість поета. Святкову програму мала завершити жива театральна картина «Апофеоз Шевченка».

Підготовка до свята велася організовано і змістовно: готували до друку шевченківські плакати, афіші, листівки. Однак до втілення цих заходів не дійшло – 6 лютого в усіх газетах опублікували циркуляр міністра внутрішніх справ про заборону «публічного шанування пам'яті Шевченка», зокрема вимагалось не допустити назв його ім'ям шкіл і вулиць. Комітет міської думи припинив діяльність [13, с.20; 14, с.412-413]. Однак українські патріоти (здебільшого семінаристи) провели у своєму навчальному закладі святкові збори. Згодом у Подільській духовній семінарії було проведено обшук, під час якого вилучили Шевченкового «Кобзаря», встановили учасників зборів до 100-ліття поета, встановили над ними поліцейський нагляд [14, с.414].

«Просвіта» намагалася започаткувати в губернському центрі, хоча б частково, українське навчання у духовних навчальних закладах, які готували учителів для церковно-парафіяльних шкіл. Пропозиція ввести у двокласні церковні школи (ДЦШ) вивчення таких дисциплін, як українська мова, історія та література з'явилася ще 1906 р. Її підтримав Подільський єпархіальний з'їзд. У церковно-парафіяльних школах, які були набагато простішими від ДЦШ і обслуговували переважно сільську місцевість, пропонувалось перейти на україномовне навчання. У зв'язку з цим семінаристи почали вимагати таких же змін і для Подільської духовної семінарії (ПДС). У жовтні 1907 р. св. Синод дав свою згоду на такі нововведення, однак не виділив на це необхідні кошти. Наступного року св. Синод надав дозвіл ПДС увести у навчальний процес українську мову, літературу, історію України-Поділля, але з умовою – викладати тільки в старших класах після занять і на місцеві засоби. Подільський єпархіальний з'їзд вирішив асигнувати кошти на викладання української мови, літератури та історії України у духовній семінарії. Той же з'їзд у грудні 1908 р. висловився за фінансування молитов та проповідей українською мовою. З викладанням українознавства не складалось із-за браку підготовлених лекторів (їх шукали в різних містах), в той час як семінаристи вимагали відкрити у ПДС повноцінні кафедри української історії та літератури [4, с.162-163; 7, с.11; 14, с.355-356, 364, 392, 409-410; 15, с.195].

Унікальною подією духовного життя української спільноти стало отримання дозволу св. Синоду на переклад Святого Письма українською мовою. Подільський і Брацлавський єпископ Парфеній, етнічний українець, у 1905 р. утворив комісію, до якої увійшли священики-українці з вищою богословською освітою, які проживали у Кам'янці-Подільському і добре знали

українську та інші мови. Комісія працювала, що називається, не з «нуля», вона повинна була перевірити на основі першоджерел якість раніш зробленого перекладу українською Євангелії і Апостольських послань та відредагувати його (йшлося про текст, підготовлений ще у 1860-х рр. священником Пилипом Морачевським (1806-1879), який тодішня влада заборонила друкувати). Над цим завданням працювали протоієреї Ю.Сіцінський, і К.Стиранкевич, учителі ПДС О.Неселовський і М.Савкович, смотритель духовної школи С.Іваницький, учитель жіночої духовної школи М.Бичковський. Комісію очолював владика Парфеній. У лютому 1906 р. в Синодальній друкарні в Москві вийшло друком «Євангеліє від Св.Матвія» накладом 5 тис. примірників, і у Кам'янець-Подільському міському кафедральному соборі, під час великодньої служби на початку квітня 1906 р., в присутності високих губернських чинів і простих вірян Слово Боже вперше звучало українською мовою. Парфеній залишався редактором видань четвероєвангелія українською мовою до 1912 р., хоча ще 1908 року його перевели до Тульської єпархії в Росії [4, с.154-156; 14, с.360, 362]. За першим виданням з'явилися ще три – «Євангелія від св.Марка» (1907), від Луки (1909) і від Іоанна (1911 р.) Подільська «Просвіта» придбала багато примірників перекладеного Святого Письма і поширила їх серед віруючих через свою книгарню [4, с.154-159; 9, с.179].

За єдиним мемуарним джерелом (інших не виявлено), у вересні 1907 р. в губернському центрі сталася екстраординарна подія національного значення. Під час відзначення у ПДС в день святого Івана Богослова храмового свята, хор семінаристів тричі підряд виконав на замовлення залу (з дозволу присутнього там єпископа Парфенія) український гімн «Ще не вмерла Україна», що викликало велике захоплення публіки. На цьому заході був присутній губернатор, його наближені, чиновницька еліта, священники та ін. [4, с.164]. Про офіційну реакцію на цей крок, який цілком могли розцінити як український сепаратизм, не повідомлялося.

У 1905-1907 рр. в Кам'янці-Подільському з'явилися перші, малочисельні осередки російських політичних партій (есери, есдеки, октябристи та ін.), у яких брали участь поодинокі українці. Про своє членство в них, особливо опозиційних, вони публічно не повідомляли, хоча жандарми з часом довідувалися про це. Так було викрито соціал-демократку О.Неселовську, яка працювала в бібліотеці-читальні Подільської «Просвіти» і роздавала читачам для ознайомлення відозву Української соціал-демократичної спілки РСДРП та газету Полтавського комітету УСДРП «Соціал-демократ», чим накликала біду на цю організацію [16, с.398]. За спогадами В.Приходька, бібліотекарка вклала партійні прокламації у книги, яку читачі замовляли додому, про що стало відомо поза «Просвітою». Зрештою, цій активістці довелося виїхати з міста через наполягання керівників товариства [4, с.172].

Молоді українці брали участь у деяких заходах, що таємно проводилися місцевими прибічниками української соціал-демократії, які на початку 1906 р. утворили Кам'янецьку організацію УСДРП на чолі з лікарем П.Блонським. Влітку вони разом із кількома старшими діячами прослухали на квартирі свого керівника реферат про автономію України, з яким виступив гість з Києва -

письменник В.Винниченко, і дали йому високу оцінку, особливо за наведені аргументи під час політичної дискусії [4, с.174]. Трохи згодом на тій же квартирі, яка знаходилася на Руських Фільварках міста, було скликано конференцію представників українських і російських соціал-демократів (загалом 18 осіб) з метою «провести спільну політичну акцію». Однак завершити захід не вдалося, оскільки заздалегідь поінформовані жандарми увірвалися сюди і не дали змоги завершити його, на короткий час заарештували П.Блонського [17, с.65].

Частково політичною діяльністю займалися й подільські просвітяни. 1906 року вони виробили «Національну програму українців-подолян». Її розробники заховалися за колективним підписом - «Організаційний Виділ Подільського Українського Товариства „Просвіта”». Автори документа на початку програми наголосили: їхня мета полягає в тому, щоб привернути увагу українців, мешканців Поділля, до актуального питання про «самовизначення українського народу серед других одиниць Росії». Затримка у його вирішенні, на їхню думку, «може бути тяжко шкодливою за для національних інтересів України».

Серед політичних вимог йшлося про запровадження у виборах до Державної думи Росії, повноваження якої мали тривати упродовж 3-х років, загального, рівного, безпосереднього і таємного голосування. Разом з міськими жителями таке ж виборче право отримували й селяни. Пропонувалося провести територіально-адміністративну реформу, яка започатковувала земські територіальні одиниці, які б, на основі своїх статутів, мали повну самостійність у вирішенні місцевих питань. Контроль за їхньою діяльністю покладался на уряд країни. Усі місцеві інституції, включно із судами першого ступеня, обираються місцевою громадою, без затвердження вищими органами. Також революційним за своїм значенням були норми щодо відкриття громадських структур. Тут зазначалося таке: «Відкриття усяких спілок, товариств, громад, збірок має відбуватися «явочним порядком», з правом уживання там кожної мови». У місцевостях, де більшість становили українці, їхня мова «повинна обов'язково вживатися по всіх місцевих інституціях». На їхні звернення державні органи повинні давати відповідь українською мовою. Нею пропонували проводити церковні проповіді там, де українців була більшість, і давати письмові відповіді в межах відповідних парафій [7, с.98-99].

До економічної складової цієї програми було уведено вимогу проведення платної земельної реформи з метою зменшення мало- і безземелля селян. Державі належало надавати грошову допомогу тим, хто переходив на хутірне господарювання. У цьому напрямку мав би працювати і Селянський банк (надавати позику під 3% річних). Пропонували знизити орендну плату за користування землею, ліквідувати податки, які сплачували лише хлібороби (замість них увести один подохідний податок), виробити законодавство про охорону праці, зокрема запровадити інститут виборних інспекторів для усіх галузей економіки [7, с.99-100].

Програма також містила вимоги щодо змін у культурно-освітній сфері. Зокрема, тут наполягали, щоб початкове навчання було обов'язковим,

загальним і безкоштовним для усіх хлопчиків і дівчаток. Початкова і нижча професійна освіта для українських дітей мала здобуватись рідною мовою, а на вищих ступенях до програми вводилася російська мова як загальнодержавна. У регіонах, де українці не становили більшості населення, пропонували запровадити утравкістичні школи. Наголошувалося на потребі розвитку нижчих професійних шкіл. Також йшлося про доступність і безкоштовність середньої освіти для дітей різних національностей, віри, соціального стану. А ось щодо вищої школи, то пропонувалося, по-перше, допустити до неї жінок, а по-друге, зберігаючи платне навчання, звільнити від нього незаможних студентів.

Передбачалося відкриття «окремими особами й товариствами» шкіл, бібліотек, читалень, друкарень без офіційного дозволу («явочним порядком»), цензурування літератури, періодичних та інших видань. У такий спосіб мали б засновуватися народні університети, читатися лекції мандрівних лекторів, проводитися інші заходи на будь-якій мові. Цезурні правила пропонували скасувати як для виданої в країні літератури, так і тієї, що ввозилася з-за кордону [7, с.96-98].

Інформації про поширення цього документа в місті і губернії не виявлено. Вважаємо, що це був цілком легальний документ, який спрямували комусь із відомих проукраїнськи настроєних подільських виборщиків/делегатів або ж Українській думській громаді I чи II Державних Дум, сподіваючись на його розгляд законодавчим органом. Скоріш за все, задум не вдався через неузгодженість інтересів.

Згодом просвітяни підготували і опублікували у селянському тижневику «Маяк» (1911-1912 рр.), а згодом і окремою брошурою «Український Катехизм», іншими словами, українські настанови, розраховані на масове ознайомлення. Тут увага приверталася до пекучих проблем життя українців. Були сформульовані певні запитання, на які подавалися прості і зрозумілі відповіді. Один примірник цього видання жандарми вилучили 1914 р., під час обшуку у просвітянській бібліотеці. «Охоронці закону» зазначили у своєму протоколі, що у цьому виданні зафіксовано антидержавні думки, наприклад, такі: «кожний народ має право вільного пересування, право на вільну розмову рідною мовою», а російський цар є «деспотом, від якого не треба приймати накази» [6, с.65].

У травні 1914 р. в приміщенні Подільської «Просвіти» та помешканнях найбільш активних її членів-кам'ячан жандарми провели обшуки. Над ними нависла підозра у мазепинстві. Зокрема, було вилучено документи правління товариства [4, с.107]. Під нищівний удар потрапила бібліотека, яка несла українцям світло правди про їх минуле, давала можливість ознайомитися з кращими творами красного письменства, сучасним українським життям. На той час у ній нараховувалося 1460 найменувань книг, різних науково-періодичних видань. Жандарми виявили у книжковому фонді заборонені твори Т.Шевченка, М.Грушевського, Б.Грінченка, М.Драгоманова, М.Костомарова, В.Винниченка та ін., що сприяли формуванню національної свідомості українського народу. Разом з тим, було встановлено, що 2014 книг видавали

для домашнього читання 137 особам, а в читальні опрацьовували літературу навіть старшокласники середніх навчальних закладів міста [7, с.23]. В підсумку усі члени правління товариства опинилися під жандармським наглядом, готувалася «справа» про антидержавну діяльність очільників кам'янецьких просвітян (через початок Першої світової війни їй не дали ходу), що фактично призвело до припинення діяльності поважної, досить активної в Україні просвітньої організації, відновити яку за царату більше не судилося.

Отож, до початку Першої світової війни у поліетнічній сфері Кам'янця-Подільського незаперечною подією стало активне українське життя, що відповідало спільним інтересам чималої національної громади. Великий вплив на задоволення її різнобічних інтересів та запитів здійснювало місцеве самодіяльне українське Подільське товариство «Просвіта» (1906-1907, 1908-2014), яке, згуртувавши найбільш інтелектуальну і свідому частину інтелігенції, стало світочем, єдиним дієвим центром організації масового культурного життя українців, обстоювання їхньої мови і традицій, підвищення рівня національної свідомості. Просвітяни разом з іншими відомими кам'янчанами, зокрема духовенством, ініціювали низку заходів проукраїнського характеру, які, проте, не завжди вдавалося реалізувати через низку несприятливих чинників. Великим досягненням того періоду стало видання українською мовою Святого Письма (четвероєвангелія), що поширювалося в краї і сприяло українізації служби Божої. Зроблено перші скромні кроки із упровадження (з дозволу вищої церковної влади) українознавства у кількох духовних навчальних закладах міста. Просвітяни дбали і про ріст політичної свідомості громади, поширюючи розроблені ними змістовні програмні матеріали, а також українську пресу, літературу. Щодо політичної складової життя українців, то воно обмежувалося окремими фактами участі в роботі організацій загальноросійських партій, а також місцевого мало чисельного осередку української соціал-демократії і загалом не викликало інтересу з боку абсолютної більшості громади. Це пояснюється їхнім низьким загальним рівнем освіти, великою аполітичністю, здебільш лояльним ставленням до існуючого режиму, недостатньою згуртованістю і, нарешті, загрозою ймовірного переслідування з боку влади за опозиційну діяльність. Загалом українське життя у зазначений період наштовхувалося на чималі обмеження і спротив, потребувало внутрішніх зрушень у контексті формування модерної нації, а також примиренського ставлення з боку великодержавних структур, нарешті, матеріальної допомоги від бізнесу, кооперації, різного роду благодійників і меценатів.

Список використаних джерел і літератури:

1.Малий В.В. Етнонаціональні процеси на Поділлі у 1861-1914 рр. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 280 с.

2. Первая всеобщая перепись населения Российской империи за 1897 год. Подольская губерния / Под ред. Н.А.Тройницкого. Санкт-Петербург: Изд. Центр. Стат. К-та МВД, 1904. 285 с.
3. Григорієв Н.Я. Поділля. Географічно історичний нарис / вст. стаття О.Сухобокової. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. 92 с.
4. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. Вид.4-е. Нью-Йорк-Мюнхен: Вид-во «Криниця», 1967. 184 с.
5. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / Упоряд. Г. Боряк. Київ: ТОВ «Видавництво „Кліо”», 2015. LXII, 810 с.: іл.
6. Лозовий В.С. Юхим Сіцінський та Подільська «Просвіта» // Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля: Збірник наукових праць за підсумками всеукр. наук.-практ. конф. / Редкол.: О.М.Завальнюк (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, інформ.-видав. відділ, 2004. С.63-65.
7. Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.) / Упоряд.: М.Мошак, В.Лозовий; Кам'янець-Подільське міське товариство «Просвіта»; Історико-культурологічне Подільське братство. Кам'янець-Подільський, 1996. 110 с.
8. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч.2 / Упоряд. і автори передмови Ю.Легун, О.Кравчук. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. 416 с.
9. Мошак М. Краєзнавчими стежками Поділля. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. 320 с.
10. Лозовий В.С. Становлення та діяльність Подільської «Просвіти» // Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення: збірник наукових праць за підсумк. Регіон. наук.-краєзн. конф., м. Кам'янець-Подільський, 2-3 червня 2011 р. / Редкол.: О.М.Завальнюк (гол.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2011. С.3-6.
11. Пашенко-Шульмінська О.М. Моя Шевченкіана / упоряд., автор передм. В.Р.Адамський. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. 248 с.
12. Баженов Л.В., Баженова С.Е. Шевченкіана Хмельниччини в працях науковців і краєзнавців ХХ – початку ХХІ ст. // Матеріали XIV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції / редкол.: Копилов С.А. (співголова), Реєнт О.П. (співголова), Баженов Л.В. (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2014. С.10-16.
13. Нестеренко В. Подільська «Просвіта» напередодні та на початку Першої світової війни // «Товариство „Просвіта”: історія та сучасність» (до 150-річчя утворення «Просвіти»: зб. матеріалів круглого столу / редкол.: В.Дубінський (голова) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2018. С.17-24.
14. Кошель О.М. Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): монографія / за ред. О.В.Добржанського. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня „Рута”», 2022. 584 с.

15. Трембіцький А.М. Євфимій Сіцінський (1859-1937): наукова та громадська діяльність: монографія. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. 300 с.

16. Федьков О.М. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності: монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2017. 600 с.

17. Федьков О.М., Глушковецький А.Л. Пантелеймон Блонський – український соціал-демократ із Поділля та селянство на початку ХХ ст. // Український селянин: збірник наукових праць. Черкаси, 2020. Вип.23. С.62-68.

А. Б. Задорожнюк,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

ЗОБРАЖЕННЯ НА РЕЛІГІЙНИХ МЕДАЛЯХ, ЯК ПРОЯВ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВЗАЄМИН НА ТЕРЕНАХ ПОДІЛЛЯ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті аналізуються приклади міжконфесійних взаємин на основі зображень на релігійних медалях кінця ХІХ – початку ХХ ст. Зазначається, що упродовж досліджуваного періоду чітко простежуються взаємовпливи у побутово-релігійних практиках християнського і іудейського населення регіону. В середовищі єврейського населення поширюється традиція використання релігійних підвісок із зображенням Мойсея, в якості оберега та прикраси, що стало проявом глибоких світоглядних трансформацій і наслідком впливу християнського оточення.

Ключові слова: *Поділля, конфесії, православ'я, католицизм, іудаїзм, релігійна медаль, оберіг, ладанка, підвіска.*

Територія Поділля відома як великий етно-культурний регіон із багатою духовною спадщиною, створеною представниками різних конфесій. Маловивченим явищем є відображення регіональних святинь і сакральних символів на релігійних медалях, які на сьогодні зрідка використовуються дослідниками в якості історичного джерела, що пояснюють рідкістю таких медалей та їх малою представленістю у музейних експозиціях. При цьому, за останні роки такі предмети стали широко відомі у приватних колекціях в результаті поширення практики пошуків аматорів за допомогою металодетекторів [3, s. 219].

Цією публікацією прагнемо привернути увагу дослідників до предметів малої пластики, виявивши у зображеннях та сюжетах на релігійних медалях прояви міжконфесійних впливів в регіоні кінця ХІХ – початку ХХ ст., а також запровадити у науковий обіг нові іконографічні джерела з історії краю.

Найбільш цілісним і фундаментальним дослідженням означеної проблематики залишається дослідження Теофіла Революнського, у якому описано понад 1500 релігійних медалей [4]. При цьому, автор зосередив увагу лише на вивченні предметів, що належать католицькій конфесії.

Традиційно терміном «релігійна медаль» означають невеликого розміру медалі із зображеннями на релігійну тематику. На традиційних католицьких медальйонах були представлені святі, які вже канонізовані, або вписані у римський *Martyrologium* [1, с. 291]. Сучасна інтерпретація терміну «релігійна медаль» передбачає розуміння її в якості оберега або прикраси, що несе релігійний, політичний, патріотичний зміст, або змішаний, наприклад, патріотично-релігійний [5, с. 47].

Впродовж досліджуваного періоду на релігійних медальйонах з Поділля зазвичай зображали найбільш шановані образи Богородиці, насамперед Летичівської та Кам'янецької Вірменської, на східному Поділлі – Матері Божої Чечельницької. При цьому, такі зображення були поширені в католицькій традиції, а згадані ікони відповідно зберігалися в костелах Летичева, Кам'янця-Подільського та Чечельника (**Рис. 1**).

Вірменський храм Кам'янця-Подільського був справжньою окрасою міста та центром духовного життя його мешканців. До закриття храму, в ньому знаходилася, відома далеко за межами Поділля, чудотворна ікона Пресвятої Діви Марії. Дослідники відносили ікону до візантійської традиції і вважали, що вона була написана у X ст. на кипарисовій дошці і зображала Богородицю із дитям на лівій руці. За переказами вона потрапила до Кам'янця у 1398 ст., коли вірмени рятуючись від переслідувань мусульман прибули до міста із Севастополя. Згідно легенд, ікона неодноразово розділяла долю мешканців міста. Під час турецької окупації Поділля, вона була забрана із церкви і слугувала столом для замісу тіста в одній турецькій родині. Саме в такому вигляді вірмени віднайшли її в Македонії, викупили святиню, проте при поверненні на Поділля вони зазнали нападу турецьких галер. Багато суден були потоплені, однак корабель, на якому знаходилася ікона благополучно досягнув берега. Під час турецької окупації міста вірмени забрали святиню із собою до Созополя, потім переховували її у Львові, а після виходу з міста турок повернули ікону до Кам'янця [9, с. 181-182].

Ікона залишалася в храмі до початку 20-х рр. ХХ ст., коли, з початком ревізиції церковних цінностей, її сліди зникають. Проте, інформацію про храм та його найбільшу святиню зберіг медальйон ХІХ століття із зображенням ікони Вірменської Богородиці (**Рис. 1**). На аверсі медальйону зображено Матір Божу в півоберту з дитям Ісусом на лівій руці. Оточена променями голова Богородиці увінчана короною, яку тримають з боків два ангели. В іконографії на українських землях шанування образу Божої Матері, починаючи з пізнього середньовіччя, було надзвичайно популярним. Через особливе місце у Бога, Богородиця була наділена майже королівським маєстатом, безмежною добротою і могутністю, завдяки чому була здатна відвернути усі лиха, і в переконаннях віруючих виступала як істинна заступниця і покровителька краю. Кам'янецька вірменська Богородиця вважалася заступницею міщанського

стану. Прихожани приносили до ікони різні пожертви за заступництво та зцілення від хвороби. До образу Богородиці підвішувалися виготовлені із дорогоцінних металів знаки у вигляді сердець, рук, ніг, навіть дитячих колисок [9, с. 123].

Упродовж кількох століть місто Летичів формувалося як потужний духовний осередок краю. Піднесення міста пов'язують із місіонерською діяльністю отців-домініканців, що у 1606 р. прибули до Летичева із іконою Богородиці, створеної за зразком відомого образу Сніжної Богородиці із римської базиліки Santa Maria Maggiore, подарованої монахам Папою Климентом VIII. Джерела засвідчують, що ікона прославилася незвичайним сяйвом, яке випромінювала, а місцеве населення неодноразово переконувалося в чудодійності образу [7]. Згідно легенди, генеральний подільський староста Ян Потоцький, перебудовуючи летичівський замок і будучи переконаним кальвіністом, побачив сяйво, що виходило від ікони, повірив у її чудодійну силу і віддав під її захист місто і увесь край [10, с. 63-64]. У 1778 р. папа Пій VI видав декрет про визнання ікони чудотворною, а 4 жовтня 1778 року біскуп Станіслав Раймунд Єзерський провів обряд коронації ікони Летичівської Богородиці [6, с. 469-470]. З того часу ікону стали називати «Королевою Поділля та Волині», вона на довгі роки стала оберегом для вірян регіону. Релігійні медалі із зображенням ікони Летичівської Богородиці були досить популярними серед населення подільського регіону, що засвідчує понад 10 різних типів таких медальйонів (№ 562-563, 953-960) [4].

Згадані релігійні медальйони виготовлялися із різних металів, здебільшого із латуні та срібла шляхом штампування на варшавських або інших європейських фабриках.

В православній традиції ладанка або образок розумілася як амулет, що оберігає свого володаря від зла і негативу. Ця практика відома ще з візантійських часів, коли такі обереги представляли собою невеликі мішечки, у які клали тексти молитов, землю, привезену зі святих місць, а також шматочок ладану. Саме він і дав назву цим амулетам. У XVIII-XIX ст. такі обереги-ладанки набули форми невеликої ікони-підвіски, виготовленої із металу (міді, латуні, срібла), здебільшого овальної форми із зображеннями на лицевій стороні – лику святого, а на звороті – релігійного сюжету або напису-присвяти. Згідно із православним віросповіданням, ладанка, яку носили на шії, захищала господаря від хвороб та злих духів.

В духовній практиці православного населення Поділля у XIX ст. релігійні медалі в якості оберегів і ладанок набули широкого поширення. Однак, при зовнішній подібності із католицькими зразками, за формою і подачею сюжету такі обереги не виявляли ознак регіональних подільських святинь, а демонстрували образи православних святих, здебільшого св. Варвари, св. Миколая, Богородиці Почаївської, Казанської, Володимирської та ін. (Рис. 2). Підвіски виготовлялися із різних металів, здебільшого із срібла, в ремісничих майстернях на замовлення.

Під впливом християнського середовища, іудейське населення регіону також стало використовувати в якості оберегів і прикрас релігійні медалі у

вигляді підвісок із зображенням Мойсея. Таке зображення часто поєднувалося з написом із Тори. Ізраїльський дослідник М.Глікман вважає, що ці підвіски з'явилися під впливом християнських медальйонів і констатує: «Дивна комбінація для єврейського медальйону: зображення пророка та частини найважливішої молитви в юдаїзмі, оскільки друга заповідь, яку Всевишній передав Мойсею для ознайомлення та виконання всього народу, говорить: «Не роби собі кумира і жодного зображення того, що на небі вгорі, і що на землі внизу, і що у воді під землею. Не вклоняйся їм і не служи їм» [2, с. 45] (Рис. 3-4).

На думку відомого історика-мистецтвознавця С. Рота заборона зображати лики святих чи пророків на довгі століття затримала освоєння жанру портрета єврейськими художниками (виняток склали ті з них, які прийняли християнство) [8, с. 43].

Аналізуючи медальйони із зображенням Мойсея один із дослідників зауважив, що: «не можливо уявити, щоб віруючий єврей надягнув на себе прикрасу із неканонічним зображенням Мойсея, хоча на звороті і міститься благословення Шма Ісраель, цілком собі кошерне. Але такий предмет вважають забороненим з точки зору єврейської релігії. Можливо, він зроблений якимись месіанськими євреями, які «блукали» на стику юдаїзму та християнства» [2, с. 47]. Можливо, подібні медалі-обереги могли використовувати євреї-вихрести, які прийнявши християнство, ментально залишалися іудеями (Рис. 5).

Загалом, серед єврейських громад Східної Європи на початку ХХ ст. існувала традиція або навіть мода на підвіски з текстом "Шема" на одному боці і зображенням Мойсея та скрижалей Завіту на іншій. Проте, інформація про те, чи продавалися такі підвіски в синагогах або виготовлялися за індивідуальними замовленнями, поки що залишається невідомою [11]. Разом з тим, відомі нам підвіски виготовлені із срібла, у різних техніках: штампування, лиття та гравірування.

Таким чином, упродовж ХІХ – початку ХХ ст. на Поділлі відбувалися активні процеси взаємовпливів і міжконфесійних трансформацій християнського (православного і католицького) та іудейського населення, що демонструють зображення на релігійних медалях і ладанках цього періоду. При цьому, католицькі святині активно використовують і пропагують реліквії регіонального, подільського походження (ікони Кам'янецької Вірменської, Летичівської і Чечельницької Богородиці), православні – ікони загальноконфесійного шанування, а іудеї, під впливом християнського оточення – медалі-підвіски із зображення Мойсея, що докорінно заперечує іудейська традиція. Нестандартні для розуміння медальйони стали своєрідним компромісом між іудейською традицією і християнським оточенням.

Список використаних джерел і літератури:

1. Гупало В. Релігійні медальйони із поховань у колишньому бернардинському костелі в Дубні на Волині. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 2014. Вип. 18. С. 291-292.

2. Гликман М.Л. Медальон: «Пророк Моисей, Скрижали Завета, Молитва» – эмаль // Культурология, филология, искусствоведение: актуальные проблемы современной науки. СибАК, Новосибирск. 2021. № 11 (44). С.43-49.
3. Duchnowski T. Medaliki i krzyżyki z XVIII i XIX wieku związane z kultem religijnym na Warmii. Wiadomości Numizmatyczne, R. LVIII, 2014, z. 1–2 (197–198). S. 219-238.
4. Katalog medali religijnych, odnoszacych sie do koscjola katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski zbioru Dr.Md. T. Rewolinskiego w Radomiu 1887. Cz. 1–2, Kraków 1887.
5. Kriegseisen Jacek. Medaliki religijne XVII-XVIII wieku - forma, treść, funkcja. Klejnoty w służbie sacrum i dewocji : biżuteria w Polsce / Kluczward Katarzyna (red.), Rzemiosło Artystyczne i Wzornictwo w Polsce , 2017, vol. 16, Toruń, Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, s. 43-47.
6. Lipiński T., Wiadomości historyczno-numizmatyczne o koronacyach obrazów Matki Boskiej w dawnej Polsce, Warszawa 1850. S.441-476.
7. МАТИ БОЖА ЛЕТИЧИВСЬКА: <http://catholic-sport.org.ua/maty-bozha-letychivska/>
8. Рот С. Еврейское изобразительное искусство // Искусство в еврейской традиции. Библиотека–Алия. Израиль, 1980. С. 37-52.
9. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев, 1895. 250 с.
10. Урсу Н.О. Мистецька спадщина домініканського ордену на території України XVII-XIX ст. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2007. 368 с.
11. Чайка Ю. Підвіски та жіночі шпильки // <https://focus.ua/technologies/505007-podveski-i-zhenskie-zakolki-v-lagere-smerti-sobibor-naydeny-lichnye-veshchi-zhertv-holokosta-foto>.

Рисунки

Рис. 1. Релігійні медалі XIX- XX ст. (із приватних колекцій)

Рис. 2. Релігійні медалі XIX- XX ст. (із приватних колекцій)

Рис. 3. Релігійні медалі XIX- XX ст. (із приватних колекцій).

Рис. 4. Медальйон, знайдений в 2020 р. в Житомирській обл. // <https://violity.com/en/103049457-medalon-moisej-so-skrizhalyami-10-zapovedej-srebro-78-proba>

Рис. 5. Медальйон, знайдений в 2023 р. в Полтавській обл. // <https://archive.violity.com/medalon-amulet-moisej-so-skrizhalyami-84-granya-p-o-29438363>

Комарницький О. Б.,
академік НАНВО України, доктор історичних наук,
професор, професор кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

Комарницька Л. М.,
вчений секретар НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри інклюзивної освіти,
реабілітації та гуманітарних наук

СТАРА УШИЦЯ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ

У статті автори зазначають, що центром громадського життя тогочасної Старої Ушиці була церква. У ХІХ – на початку ХХ ст. у місті існувало три конфесійні громади. Найчисельнішою з них була православна, серед інших – іудейська і римо-католицька конфесійні групи. Йдеться також і про те, що місті у різні періоди були представлені також лютерани і розкольники. Духовним центром православної громади була Свято-Миколаївська церква, римо-католицької – Троїцький костел, іудейської – синагога. Наводяться статистичні дані, які свідчать, що церква у Старій Ушиці була земельним власником, володіння якої наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття зростало. З кожним роком збільшувалася кількість парафіян.

Ключові слова: *Стара Ушиця, церква, костел, священик, православні, іудеї, римо-католики.*

У ХІХ – на початку ХХ ст. у заштатному місті Стара Ушиця існували три релігійні конфесії. Найчисельнішою була православна. За нашими підрахунками, у 1889 р. православні становили 54% від загальної кількості жителів міста, іудеї – 44%, римо-католики – 2% [2, с. 384]; у 1897 р. – відповідно 59,8% 37,9%, 2,2 % [14, с. 3]; у 1900 р. – 59,2%, 36,4%, 4,4% [26, с. 441]; у 1913 р. – 59,1%, 39,5%, 1,4% [20, с. 253]; у 1916 р. – 61,6%, 36,7%, 1,6% [21, с. 270].

Існували у місті також нечисленні за складом інших конфесійні групи. Упродовж 90-х рр. ХІХ ст. існувала лютеранська громада. Так, у 1893 р. лютеранами були 3 особи [24, с. 371], а у 1897 р. – 1 [14, с. 96-97].

На початку ХХ ст. у Старій Ушиці з'явилося ще одна конфесійна громада – розкольники. На 1913 р. їх налічувалося 5 осіб [20, с. 253].

У таблицях №1, №2, №3 покажемо природній приріст населення основних релігійних груп Старої Ушиці наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Щороку він був позитивним. Виключення становить 1894 р., де приріст православних був мінімальним, а щодо представників інших конфесій, то він був від'ємним.

Таблиця №1

**Природний приріст православних віруючих Старої Ушиці наприкінці
XIX – на початку XX ст.**

Релігійне віросповідання	18 88 р.	18 91 р.	18 92 р.	18 93 р.	1894 .	1904 .
<i>1. Народжені</i>						
а) законнонароджені	56	60	53	49	69	58
- чоловіки	48	52	49	53	51	75
- жінки	10	11	10	10	12	13
- разом	4	2	2	2	0	3
а) незаконнонароджені						
- чоловіки	2	-	2	1	1	-
- жінки	-	1	1	3	-	1
- разом	2	1	3	4	1	1
а) всього						
- чоловіки	58	60	55	50	70	58
- жінки	48	53	50	56	51	76
- разом	10	11	10	10	12	13
	6	3	5	6	1	4
<i>2. Померлі</i>						
- чоловіки	43	44	30	34	49	18
- жінки	50	30	19	25	46	22
- разом	93	74	49	59	95	40
<i>Природний приріст (+/-)</i>	+1	+3	+5	+4	+2	+9
	3	9	6	7	6	4

Таблиця №2

**Природний приріст іудеїв Старої Ушиці наприкінці XIX – на початку
XX ст.**

Релігійне віросповідання	18 88 р.	18 91 р.	18 92 р.	18 93 р.	1894 .	1904 .
<i>1. Народжені</i>						
а) законнонароджені	32	47	*	14	31	30
- чоловіки	15	20	*	41	27	22
- жінки	47	67	*	56	58	52
- разом						
а) незаконнонароджені						
- чоловіки	-	-	-	-	-	-
- жінки	-	-	-	1	-	-
- разом	-	-	-	1	-	-
а) всього						

- чоловіки	32	47	*	14	31	30
- жінки	15	20	*	42	27	22
- разом	47	67	*	57	58	52
<i>2. Померлі</i>						
- чоловіки	20	26	*	34	49	18
- жінки	3	16	*	25	46	22
- разом	23	42	*	59	95	40
<i>Природній приріст (+/-)</i>	+1	+2	*	+3	-4	+3
	3	5		0		6

* Даних не виявлено

Таблиця №2

Природній приріст римо-католицьких віруючих Старої Ушиці наприкінці XIX – на початку XX ст.

Релігійне віросповідання	1888 р.	1891 р.	1892 р.	1893 р.	1894 р.	1910 р.
<i>1. Народжені</i>						
а) законнонароджені	7	9	4	5	4	10
- чоловіки	5	5	7	4	10	11
- жінки	12	14	11	9	14	21
- разом						
а) незаконнонароджені						
- чоловіки	1	-	-	-	-	1
- жінки	-	1	1	-	-	2
- разом	1	1	1	-	-	3
а) всього						
- чоловіки	8	9	4	5	4	11
- жінки	5	6	8	4	10	13
- разом	13	15	12	9	14	24
<i>2. Померлі</i>						
- чоловіки	7	3	4	1	18	8
- жінки	1	1	3	3	13	6
- разом	8	4	7	4	31	14
<i>Природній приріст (+/-)</i>	+5	+1	+5	+5	-	+1
		1			17	0

[7, ведомість №3; 8, ведомість №3; 9, ведомість №3; 10, ведомість №3; 11, ведомість №3; 12, ведомість №3]

Центром жителів Старої Ушиці була дерев'яна трикупольна Свято-Миколаївська церква. За конфесійною ознакою вона спочатку була греко-католицькою (зведена у 1720 р.). У 1784 р. церква згоріла. Невдовзі громада міста ухвалила на тому ж місці, де знаходилася дерев'яна церква, побудувати нову кам'яну церкву. Будівельні роботи відбувалися повільно. Свято-

Миколаївську церкву відбудували у 1793 р. [25, с. 940] (до 1828 р. вона вважалася міським православним собором) [15]. Мала ім'я святителя Миколи Мерлікійського [25, с. 940].

Над вхідними дверима на камені був висічений напис: «Фундатор цієї церкви Петро Кревецький. 1793 р.». На жаль, не вдалося з'ясувати, хто такий Кревецький [25, с. 940]. На церковній стіні також був зображений герб.

Церкву збудували на березі Дністра і вона часто підтоплювалася. До того ж, збудований на відкритій місцевості, храм не раз піддавався руйнаціям під час сильних вітрів. Так, 26 травня 1838 р. з церкви було знесено хрест і вітром віднесено на 8 верст від Старої Ушиці [15]. Про цю подію свідчив напис на зовнішній стороні стіни: «1838, 26 травня. Ураган зніс купол» [25, с. 940]. Спогади про це нещастя було увіковічено парафіянами щорічними поминками і здійсненням Богослужіння у четвер на «Зелені свята» [15].

У 1881-1885 рр. Свято-Миколаївську церкву відремонтували. Для її риштування міська дума на своєму засіданні 17 березня 1882 р. ухапила виділити з міського лісу лісоматеріали (80 дубів) [5, спр. 9799, арк. 15]. Із західного боку до церкви була прибудовано притвор, з'єднавши церкву із дзвіницею. Так збільшилася її внутрішня ємкість. Споруду накрили залізом, розширили двері, влаштували кам'яну огорожу. Тоді ж було оновлено іконостас. У церкві знаходилася риза білої шовкової парчі із срібними хрестами, яку надала імператриця Катерина II. Церква мала також срібну чашу і дискос, які подарував їй у 1864 р. Подільський губернатор М.М. Сухотін [25, с. 940].

У 1889 р. міська дума на честь спасіння російського імператора і його сім'ї під час катастрофи 17 жовтня 1888 р. на Курсько-Харківсько-Азовській залізниці виділила з міського бюджету 500 руб. на купівлю для Свято-Миколаївської церкви дзвону, а для міської управи і приходського училища – по одній іконі Святого Рівноапостольного Олександра Невського [5, спр. 9980, арк. 30]. Всього ж на ремонт церкви, який частково розпочався ще у 1862 р., коли було складено план перебудови, витратили 3555 руб. 69 коп. [4, спр. 2174, арк. 1].

Стара Ушиця належала до 2-го благочинного округу Ушицького повіту. На початку ХХ ст. центр цього округу знаходився у Старій Ушиці. Посаду благочинного священика обіймав Костянтин Голоскевич, а духовним священиком був Арсеній Надольський [18, с. 130].

У Свято-Миколаївській церкву із середини ХVІІІ ст. священствував рід Яцемірських: Іван – з 1759 р., Григорій – з 1808 р. (спочатку був уніатом, а згодом наприкінці ХVІІІ ст. приєднався до православ'я), Антоній – до 1827 р. (у тому році переїхав до повітового центру Нова Ушиця), Володимир – до 1862 р. [25, с. 940]. Після Яцемірських 14 березня 1864 р. священиком став Лука Матвійович Голинський, які перебував на цій посаді понад 30 років. Саме завдяки цій людині, його клопотанням було здійснено капітальний ремонт Свято-Миколаївської церкви. Священик народився у 1835 р., закінчив Подільську духовну семінарію [24, с. 471]. Йому допомагали псаломники. До 1885 р. на цій посаді перебував Фавст Мельницький [23, с. 102]. У 1895 р. на

посаду вступив С. Братчанський, випускник Подільської духовної семінарії [24, с. 471]. У 1898 р. його змінив Г.Мачковський [1, с. 138].

У 1899 р. Л. М. Голинський припинив свою священицьку діяльність. Священиком Свято-Миколаївської церкви стає М. О. Яцемірський, який перебував в цьому стані до Жовтневого перевороту 1917 року. Яцемірський народився в 1856 р., закінчив Подільську духовну семінарію. Відомо, що заробітна плата становила 300 рублів. Він зініціював у 1903-1904 рр. будівництво причтових будівель [20, с. 253]. З 1899 р. псаломником був Григорій Мачковський, який як ми зазначили, був ще псаломником у Голинського [17, с. 125]. На початку ХХ ст. його замінив його син Анатолій, який народився в 1879 р. і закінчив чотири класи духовного училища. Отримав заробітну плату у сумі 50 руб. [20, с. 253], яку у 1915-1916 рр. було збільшено до 60 руб. [21, с. 270]. А. Мачковський перебував на цій посаді до 1917 року.

Свято-Миколаївська церква мала значні земельні володіння. Так, станом на 1879 р. вона мала у своєму розпорядженні 51 дес. 22 саж. землі [22, с. 11]. Однак, уже у 1885 р. ця площа зменшилася до 46 дес. 1012 саж. (орна земля – 39 дес. 2460 саж., сінокіс з лісом – 6 дес. 952 саж.) [23, с. 102]. У 1893 р. земельні володіння збільшуються до 48 дес. 2212 саж. [24, с. 471]. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. площа земельних володінь стабілізувалася і становила 55 дес. 1448 саж. [25, с. 940].

З кожним роком церква збільшувала кількість своїх парафіян. Так, у 1879 році їх налічувалося 1651 особа [22, с. 11], у 1885 р. – 1662 [23, с. 102], у 1899 р. – 2520 [1, с. 138], у 1900 р. – 2547 [17, с. 125], у 1909 р. – 2883 [19, с. 115], у 1915 р. – 2933 [21, с. 270].

З ініціативи Свято-Миколаївської церкви міська дума надавала матеріальну допомогу для спорудження культових споруд на Поділлі. Наприклад, 10 лютого 1887 р. було надано 100 руб. на спорудження Кам'янець-Подільського православного храму Олександра Невського [5, спр. 9940, арк. 3].

Другою за чисельністю була іудейська громада. Стара Ушиця була складовою частиною Новоушицького раввінату [2, с. 597]. У місті функціонувала синагога та декілька молитовних будинків [3, с. 384]. Міська дума надавала посильну допомогу громаді. Так, у 1882 р. було проведено ремонт синагоги (дума виділила на ці потреби з лісу 20 шт. дерев) [5, спр. 9799, арк. 31]. У 1889 р. з міського бюджету надали кошти в сумі 130 руб. для закупівлі для єврейської синагоги Зводу Х заповідей «Тора» [5, спр. 9980, арк. 30].

Проживали у Старій Ушиці у римо-католики. Місто входило до Ушицького римо-католицького деканату (центр – Підлісний Мукарів) і Кам'янець-Подільсько-Дунаєвецького пасторату (центр – Дунаївці) [2, с. 597]. Духовним центром римо-католиків був Троїцький костел, збудований у 1716 р. [13, с. 377] Наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. управляв костелом ксьондз Северин Тієрі [16, с. 200]. Кожної неділі в костьолі відбувався «відпуст» [15].

У Старій Ушиці існувало кладовище. На 1882 р. його площа становила 1139 саж. [5, спр. 9799, арк. 137]. У наступні роки природно воно постійно розширювалося.

Взаємовідносини між конфесійними групами в основному були мирними. Гострих суперечок не виникало. Однак були й інші випадки. Так, з 28 вересня 1860 р. по 24 травня 1862 р. велася справа про заподіяння побоїв священиком Яцемірським ксьондзу Топольському [6, спр. 5613, арк. 1-13]. Не обходилося і без шахрайства. Так, священик Л. Голинський використав кошти церковної попечительської суми в особистих цілях [5, спр. 9799, арк. 112].

Таким чином, центром громадського життя тогочасної Старої Ушиці була церква. У XIX – на початку XX ст. у місті існувало три конфесійні громади. Найчисельнішою з них була православна, серед інших – іудейська і римо-католицька конфесійні групи. У місті у різні періоди були представлені також лютерани і розкольники. Духовним центром православної громади була Свято-Миколаївська церква, римо-католицької – Троїцький костел, іудейської – синагога. Церква у Старій Ушиці була земельним власником, володіння якої наприкінці XIX – на початку XX століття зростало. З кожним роком збільшувалася кількість парафіян.

Список використаних джерел і літератури:

1. Адрес-календарь Подольской епархии на 1899 г. Каменец-Подольский, 1899. 159 с.
2. Гульдман В. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1893. 646 с.
3. Гульдман В. Подольская губерния: опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский, 1889. 412 с.
4. Державний архів Хмельницької області. Ф. 115. Оп. 1.
5. Державний архів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 1.
6. Державний архів Хмельницької області. Ф. 315. Оп. 1.
7. Обзор Подольской губернии за 1888 год. Каменец-Подольский, б.д. 141 с.
8. Обзор Подольской губернии за 1891 год. Каменец-Подольский, б.д. 156 с.
9. Обзор Подольской губернии за 1892 год. Каменец-Подольский, б.д. 182 с.
10. Обзор Подольской губернии за 1893 год. Каменец-Подольский, б.д. 171 с.
11. Обзор Подольской губернии за 1894 год. Каменец-Подольский, б.д. 182 с.
12. Обзор Подольской губернии за 1908 год. Каменец-Подольский, б.д. 160 с.
13. Памятники старины в Подолии / Сост. В. К. Гульдман. Каменец-Подольский, 1901. 401 с.
14. Первая всеобщая перепись населения Российской империи за 1897 год. Санкт-Петербург: изд. Центр. стат. к-та МВД. Т. XXXII. Подольская губерния / под. ред. Н.А.Тройницкого. 285 с.
15. Подольские епархиальные ведомости. 1895. 14 января.

16. Подольский адрес-календарь / Сост. В. К. Гульдман. Каменец-Подольский, 1900. 349 с.
17. Справочная книжка Подольской епархии на 1900 г. Каменец-Подольский, 1900. 293 с.
18. Справочная книжка Подольской епархии на 1903 г. Каменец-Подольский, 1903. 230 с.
19. Справочная книжка Подольской епархии на 1909 г. Каменец-Подольский, 1909. 152 с.
20. Справочная книжка Подольской епархии на 1913-1914 гг. Каменец-Подольский, 1913. 291 с.
21. Справочная книжка Подольской епархии на 1915-1916 гг. Каменец-Подольский, 1915. 310 с.
22. Статистические сведения о церквах, притчах оных и монастырях Подольской епархии. Каменец-Подольский, 1879. 85 с.
23. Статистические сведения о церквах и притчах Подольской епархии. Каменец-Подольский, 1885. 108 с.
24. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Каменец-Подольский, 1893. Вып. VI. 560 с.
25. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Каменец-Подольский, 1901. Вып. IX. 1064 с.
26. Энциклопедический словарь / под ред. Ф.А.Брокгауз и И.А.Ефрони. Санкт-Петербург, 1900. Т. XXXI. 472 с.

*Р.М. Зелінський,
Почесний краєзнавець України,
головний спеціаліст
Літинської селищної ради
Вінницької області*

*В. І. Лазаренко,
завідувач відділу українознавства
КЗВО «Вінницька академія
безперервної освіти»*

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ ЛІТИНЩИНИ НА ПОДІЛЛІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ПОДОЛЬСКИХ ЕПАРХИАЛЬНЫХ ВЕДОМОСТЕЙ»

У статті наведено коротку характеристику церковної преси на Поділлі XIX – поч. XX ст. ст. Викладено огляд окремих подій церковного життя Літинського повіту Подільської губернії, які були вагомою складовою суспільно-політичного життя краю. Зазначено, що попри ідеологічні нашарування того часу, «Подольские епархиальные ведомости» були осередком краєзнавчого руху та джерелом поширення християнських цінностей.

Ключові слова: *«Подольские епархиальные ведомости», Літинський повіт, релігійне життя, Поділля, православний храм.*

Вагому частину вітчизняного джерелознавства складають релігійні друковані видання. В радянському атеїстичному минулому це питання залишалося поза увагою істориків. Проте в українській історіографії таким першоджерелам відводиться чільне місце, особливо в регіональних дослідженнях.

Друковані релігійні видання, які були раніше вилучені з наукового обігу, зараз стали загальним надбанням української спільноти, до яких є вільний доступ в архівних та бібліотечних установах.

Особливою популярністю ці першоджерела користуються серед дослідників на тлі краєзнавчих студій. Крім того вони лягли в основу також багатьох дисертаційних досліджень.

Охоплюючи період середини ХІХ-початку ХХ століття в історії Поділля слід відзначити серед релігійної періодики «Подольские епархиальные ведомости». Це – офіційний друкований орган Подільської єпархії Російської православної церкви, який друкувався у Кам'янці-Подільську Подільської губернії з січня 1862 до 1905 року. Часопис виходив двічі на місяць.

Наступниками «Подольских епархиальных ведомостей», які перестали виходити у 1906 р., стали два інші єпархіальні видання – газета «Подолія» та журнал «Православная Подолія». Обидва видання також були політичного, церковно-громадського, літературного спрямування. Газета «Подолія» виходила з 1906 по 1914 рік, а журнал «Православная Подолія» - з 1906 по 1916 рік. Варто зазначити, що на теренах Поділля вищезгаданого періоду виходив також один римо-католицький польськомовний часопис «Nasza Wieś». Журнал друкувався в Проскурові протягом неповного 1914 року.

Перші роки виходу «Подольских епархиальных ведомостей» співпали з драматичними подіями в історії краю та Російської імперії загалом – скасуванням кріпацтва 1861 р. та польським повстанням 1863 р. Російський шовінізм того часу потребував пошквалювання ідеологічної роботи, спрямованої на зросійщення «іногородців». Реакційний характер російських панівних кіл виявився і в церковній політиці, яка була інструментом ідеології самодержавства. Російська православна церква на той час була частиною державно-управлінського апарату і впливала на формування громадської думки. Засобами такого формування та маніпулювання настроями в суспільстві були друковані періодичні видання.

«Подольские епархиальные ведомости» склалися з офіційної частини, де друкувалися державні та єпархіальні постанови, офіційні відомості, накази, оголошення. В неофіційній частині публікувалися статті богословського, історичного, етнографічного та освітнього напрямку. Загалом журнал призначався не лише для місцевого кліру. Читацька аудиторія охоплювала також широкі верстви населення.

Великий внесок в популярність часопису зробив відомий на Поділлі церковний і громадський діяч, історик, етнограф, археолог, просвітник

протоієрей Євфимій Сіцінський, який найдовше очолював редакцію видання: з 1892 до 1905 р. Є. Сіцінський опублікував на сторінках часопису чимало статей на археологічні, історичні, етнографічні теми.

В неофіційній частині видання знаходимо історико-статистичні описи міст і містечок Поділля, зокрема Вінниці, Гайсина, Меджибожа, Могилів-Подільського, Летичева, Літина, Ольгополя, Проскурова, Смотрича, Чорного Острова, Шаргорода та ін.

Завдяки публікаціям глибоких та змістовних історичних і документальних досліджень, описів, нарисів, статей талановитих авторів на сторінках часопису, «Подольские епархиальные ведомости» стали осередком та організатором краєзнавчого руху свого часу.

Часопис і сьогодні є безцінним джерелом історії для краєзнавців та науковців. Він розповідає про історію сіл, в тому числі і Літинського повіту, будівництво церков, основні історичні події, які відбувались у краї, про видатних особистостей православної церкви, як Літинщини, так і Поділля.

Важливою складовою суспільно-політичного життя завжди був і залишається релігійний чинник. Навіть за атеїстичних часів він відіграв не останню роль, тим більше – в суспільстві, де церква була частиною державної ідеології. Мова йде про період належності Поділля до складу Російської імперії.

На той час православна церква в Україні вже втратила свою самостійність, як з 1686 року Київська митрополія стала частиною Московського патріархату. Тернистий шлях пройшло українське православ'я під тиском католицької Речі Посполитої. Але хоча з приєднанням Поділля до Російської імперії православна церква отримала державну підтримку, проте з неї викорінювалась українська самобутність. Русифікація поглинула всі сфери суспільного життя, в тому числі і церковного: почалися утиски української мови, насадження московських церковних порядків. У 1795 році утворено Подільську єпархію, межі якої пізніше злилися з адміністративними кордонами Подільської губернії.

На Поділлі крім православ'я, релігійне життя було представлене й іншими конфесіями: католицькими, протестантськими, іудейськими громадами. Проте православна церква була частиною державно-управлінського апарату. Ще 1722 року Петром I введено посаду обер-прокурора, світського чиновника, який очолював Святійший правлячий синод, і був найвищою посадовою особою в ієрархії Російської православної церкви.

Попри ідеологічну зашореність церкви православні християни все ж сприймали її як Церкву Христову і задовольняли свої духовні потреби в церковній мережі того часу. Релігійне життя було відзначене певними подіями, висвітлення яких знайшло своє місце на шпальтах церковних друкованих періодичних видань. До такої церковної періодики належала газета «Подольские епархиальные ведомости».

На сторінках «Подольских епархиальных ведомостей» опубліковано чимало статей з життя Літинського повіту Подільської губернії. Варто зауважити, що Літинський повіт на той час займав територію 3339 кв. км, що майже в 6 разів більше за територію сучасної Літинської територіальної

громади (587 кв. км). Населення повіту станом на 1897 рік (210502 чол.) у понад 9 разів перевищувало населення Літинської громади (22828 чол.). До складу Літинського повіту у 1901 році входило 10 волостей: Багриновецька, Кожухівська, Межирівська, Вівсяницька, Сосонська, Пилявська, Старо-Синявська, Терешпільська, Уланівська та Хмільницька. Терени Літинського повіту займали населені пункти сучасних Вінницького, Хмільницького та Жмеринського районів. Тому мешканці сіл цих районів знайдуть цікаві відомості з сільського релігійного життя на сторінках часопису «Подольские епархиальные ведомости».

Зупинимося на окремих подіях церковного життя Літинщини, висвітлених на сторінках «Подольских епархиальных ведомостей». Про заснування православного Свято-Миколаївського братства в м. Літині опублікована стаття від 1869 р. Причиною створення братства були потреби щодо облаштування храму та побуту служителів та, як зазначено у виданні, необхідність духовного розвитку та пропагування православ'я й недопущення іновірного впливу. Висвітлено структуру, статутні норми та фінансовий звіт про діяльність братства за 1871-1873 роки. [1, 2, 3, 4]

Важливою подією в житті православної громади повіту було освячення Літинського Свято-Миколаївського собору. У статті присвяченій цій події зазначено, що на початку XIX століття в Літині були дві убогі та старі церкви з трьома банями: Свято-Михайлівський собор і Різдво-Богородична церква. Згодом у 1830-х роках закладено Свято-Миколаївський храм, який після тривалого будівництва був освячений 9 травня 1871 року єпископом Подільським і Брацлавським Леонтієм. Собор і до цієї дати був діючим, однак не був остаточно облаштований. [5, 6]

Часопис повідомляє про відкриття з 1 вересня 1903 року Літинської двокласної школи. До закладу приймаються випускники однокласних церковно-приходських шкіл Літинського та сусідніх повітів після складання відповідних іспитів.[7]

Після тривалої боротьби Російської православної церкви з старообрядниками, правляча церква вирішила прийняти колишніх розкольників під свою юрисдикцію шляхом запровадження так званого єдиновір'я. При цьому старовірам дозволялось зберігати свої обряди. Такий єдиновірний приход 2 липня 1904 року відкрито і в Літині. При цьому на облаштування єдиновірної церкви надано одноразову допомогу в розмірі 5000 руб., на утримання священника виділено 500 руб. на рік, а псаломника – 150 руб. А в єдиновірні священники висвячено міщанина м. Новозибкова Чернігівської губернії Наума Борисовича Макаренкова.[8, 9]

Автор на прізвище П. Троїцький публікує відомості про місцешановану ікону Божої Матері в селі Новоселиця Літинського повіту. Ікона вважається чудотворною, тому за рішенням Брацлавської консисторії певним духовним посадовим особам доручено провести розслідування на предмет підтвердження її статусу. Опитано чимало парафіян, які свідчили про різні випадки зцілення від ікони. В матеріалах слідчої справи наведено детальний опис ікони, яку вилучали та повернули до сільського храму. Наостанок автор резюмує, що до

ікони, як і раніше, стікається багато богомольців, але «чи відбуваються і нині чудодійні зцілення від Новоселицької ікони Божої Матері невідомо». [10]

Селяни с. Івча Літинського повіту 5 серпня 1862 року здійснили подячну молитву на честь підписання уставної грамоти, згідно з якою перейшли від, існуючої в селі, панської повинності до оброчного стану. Такий важливий перехід до нового становища дав їм більше можливості займатися землеробством, тому й вони зажадали здійснити подячний молебень Богу, як зазначено у замітці. [11]

А в селах Голодьки та Стара Гута селяни 8 червня 1889 року на зібранні «з нагоди святкування 50-річчя з дня воз'єднання уніатів з православною церквою» на пропозицію парафіяльного священника щодо художнього оформлення їх приходської Свято-Миколаївської церкви прийняли ухвалу стосовно збору коштів та найму живописця для художнього оформлення храму. [12]

На шпальтах часопису висвітлено також наступні події з церковно-приходського життя повіту: перенесення ікони св. великомучениці Варвари з церкви с. Голодьки в с. Мазурівку Літинського повіту 20 липня 1892 року.[13]; хресна хода 8 травня 1863 року з міста Хмільника до села Голодьки на поклоніння іконі Святителя і Чудотворця Миколая [14]; ревізія 28 та 29 травня 1865 року єпископом Подільським і Брацлавським Леонтієм церков Літинського повіту в містечку Янів та в селі Байківці.[15]; вибори депутатів до духовної училищної ради від духовенства 2 округу Літинського повіту Подільської єпархії[16]; відкриття товариства тверезості в с. Голодьки Літинського повіту 29 березня 1892 року [17]; перенесення ікони св. великомученика Пантелеймона з села Карпівці до села Пилявки Літинського повіту 13-го червня 1900 року [18]; перенесення Іверської ікони Божої Матері із залізничної станції Браїлів до церкви с. Микулинець Літинського повіту 17 квітня 1902 року.[19]; перенесення Іверської ікони Божої Матері з села Сосон до села Широка Гребля Літинського повіту навесні 1901 року [20]; перенесення ікони з с. Балина до с. Пеньківки Літинського повіту [21].

Значну увагу приділено життєдіяльності архієпископа Житомирського та Волинського Модеста (Данила Стрельбицького), уродженця села Зіновинці (нині с. Шевченка Хмільницького району Вінницької області). На сторінках часопису опубліковано коротку історичну довідку про Зіновинці та відомості про родовід Стрельбицьких. [22] Детально висвітлено благодійність та опіку Модеста парафією рідного села. Зокрема, про освячення цвинтарної церкви преосвященим Модестом в селі Зіновинцях Літинського повіту 27 вересня 1879 року [23]; закладення кам'яної церкви в с. Зіновинцях Літинського повіту [24]; перебування високопреосвященного Модеста, архієпископа Волинського на своїй батьківщині, в с. Зіновинцях Літинського повіту, в червні 1893 року [25]; візит архієпископа Волинського і Житомирського Модеста до села Зіновинець Літинського повіту у вересні 1894 року [26]; пожертви високопреосвященного Модеста, архієпископа Волинського і Житомирського на користь церкви і причту с. Зіновинець Літинського повіту [27]; перебування в селі Зіновинцях Літинського повіту високопреосвященного Модеста,

архієпископа Волинського і Житомирського з 26-го липня по 2-ге серпня 1900 р. [28].

Серед вагомих подій церковного життя повіту були також відкриття та освячення храмів та навчальних закладів. З часопису дізнаємося про освячення церковно-приходських шкіл в с. Бруслинів 8 жовтня 1895 року, в с. Чудинівці 10 жовтня 1895 року [29]; відкриття й освячення двокласної школи в с. Майдан-Курилівський Літинського повіту 1903 року [30]; освячення нового храму в с. Петриківці Літинського повіту 8 листопада 1904 року [31]; освячення церкви в с. Новоселиця Літинського повіту 2 серпня 1892 року та тимчасової церкви в с. Пеньківка Літинського повіту 26 липня 1892 року [32]; освячення оновленого храму і місця під шкільну будівлю в с. Великий Митник Літинського повіту 13 вересня 1892 року [33]; освячення цвинтарного храму в с. Великий Митник Літинського повіту 12 листопада 1903 року [34]; урочисте оновлення храму в с. Трибухах Літинського повіту 14 вересня 1901 року [35].

Російська православна церква, як важливий ідеологічний орган імперії, пильнувала про «чистоту» християнської віри та недопущення проявів іновірства. Така боротьба була спрямована також і проти протестантських осередків. Свого часу відставний солдат Іван Христюк поширив у селі Осолинці штундизм, віровчення якого надто зацікавило мешканців села. Тому православна церква досить збентежилась такими подіями і її протидія дала свої результати. Колишніх штундистів навернули знову до православ'я. Відбулось це публічно та урочисто 22 квітня 1901 року. В цей день в парафіяльному храмі проведено навернення до православної церкви 8-ми родин штундистів з 20-ти осіб обох статей. Невідомий автор зазначає, що «всі з нетерпінням чекали на той час, коли «штунди», які зганьбили Осолинку своїм збоченням, вперше прийдуть до церкви, щоб відректися від своїх помилок та воз'єднатися з Церквою через сповідь та св. Причастя». Врешті штундисти попросили пробачення у своїх односельців, які «...одностайно раділи з приводу припинення штунди в їх селі, яка широко довкола рознесла ганьбу про Осолинку». [36] У зв'язку з цим значна увага приділена церковно-шкільному вихованню. Так, однокласна церковно-приходська школа с. Осолинка Літинського повіту мала «...особливе значення, оскільки покликана до місіонерської діяльності в місцевості, де має місце штундизм» [37]

Попри ідеологічне спрямування в душі російського великодержавного шовінізму видання «Подольские епархиальные ведомости» слугувало джерелом популяризації минулого Подільського краю та ближче знайомило парафіян з християнським віровченням. Видання підвищувало культурно-освітній рівень, передусім, місцевого духівництва.

Список використаних джерелі літератури:

1. Подольские епархиальные ведомости. Отдел второй неофициальный. № 23 от 01.12.1869 г. С. 916-921.
2. Подольские епархиальные ведомости. Отдел второй неофициальный. № 3 от 01.02.1872 г. С. 90-103.

3. Подольские епархиальные ведомости. № 17 від 01.09.1872 р. С. 660-665.
4. Подольские епархиальные ведомости. № 17 від 01.09.1873 р. С. 595-599.
5. Подольские епархиальные ведомости. Отдел второй неофициальный. № 3 от 01.02.1872 г. С. 90-103.
6. Подольские епархиальные ведомости. № 17 від 01.09.1873 р. С. 595-599.
7. Подольские епархиальные ведомости. Часть официальная. № 29 от 19.07.1903 г. С. 377.
8. Подольские епархиальные ведомости. Часть официальная. № 31 от 31.07.1904 г. С. 435.
9. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 14 от 03.04.1904 г. С. 336-338.
10. Подольские епархиальные ведомости. № 4 від 15.02.1873 р. С. 133-143.
11. Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. Часть неофициальная. № 20 від 15.10.1862 р. С. 679.
12. Подольские епархиальные ведомости. № 17 від 28.04.1890 р. С. 274-275.
13. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 38 от 19.09.1892 г. С. 687-690.
14. Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. Часть неофициальная. № 12 від 15.06.1863 р. С. 481-488. ;
15. Подольские епархиальные ведомости. Отдел второй неофициальный. № 17 от 01.09.1865 г. С 766-772.
16. Подольские епархиальные ведомости. Отдел второй неофициальный. № 7 от 01.04.1868 г. С. 203-205.
17. Подольские епархиальные ведомости. Часть официальная. № 19 от 09.05.1892 г. С. 405.;
18. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. №26-27 от 01.07.1900 г. С. 643-644.
19. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 21 от 25.05.1902 г. С. 505-506.
20. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 38 от 22.09.1901 г. С. 679-681
21. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 39 от 29.09.1901 г. С. 692 – 694.
22. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 23 от 04.06.1894 г. С.405-421.
23. Подольские епархиальные ведомости. Отдел второй неофициальный. №22 от 15.11.1879 г. С. 902-904
24. Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. № 36 от 02.09.1889 г. С.845- 849 .

25. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. №35 от 28.08.1893г. С. 601-602.
26. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 43 от 22.10.1894 г.. С. 817-818 .
27. Подольские епархиальные ведомости. № 23 від 03.06.1900 р. С. 175-178.
28. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. №33 от 12.08.1900 г. С. 773-779.
- 29.. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 5 от 03.02.1896 г. С. 111-115.
30. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 51 от 20.12.1903 г. С. 1545-1549.
31. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 49 от 04.12.1904 г. С. 1106-1108.
32. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 38, 1892 г. С. 690-691.
33. Подольские епархиальные ведомости. № 6, 1893 г. С. 100-102.
34. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 1 от 04.01.1903 г. С. 13 - 16 .
35. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 39. 1901 г. С.690-692.
36. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 19 от 12.05.1901 г. С.342-344.
37. Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. № 32 от 05.08.1900 г. С. 753-757.

О. Б. Пришляк,
молодша наукова співробітниця
фондового відділу
Національного заповідника «Замки Тернопілля»

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОДІЛЬСЬКОГО ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОГО ТОВАРИСТВА У С. КРИВЧЕ

У статті розглянуто історію будівництва і реставрації замку у селі Кривче, як однієї з найяскравіших пам'яток архітектури Західного Поділля, а також діяльність та здобутки громадської туристичної організації «Подільського туристично-краєзнавчого товариства» по відбудові вежі замку із створення в ній місць для ночівлі туристів і пристосування печери Кришталева під туристичні потреби.

Ключові слова: Кривче, замок, «Подільське товариство туристично-краєзнавче», вежа замку, печера Кришталева.

Одразу після в'їзду в село, яке ще називають Нижнє Кривче, видно величні залишки колись могутнього оборонного замку, що у XVII столітті був одним з найкращих обороноздатних замків на Західному Поділлі - мав розвинуту систему сухих оборонних ровів з трьох сторін - західної, південної і східної. З північної сторони крутий схил природного узгір'я на якому розташований замок, утруднював підступи до нього [7].

За планувальною конфігурацією замок у селі Кривче належить до регулярних, прямокутних замків з наріжними баштами та арсеналом. Замок мав майже квадратну форму з баштами по кутах, а зі східного боку була влаштована в'їзна брама.

В стінах башт знаходилися бійниці, на двох нижніх ярусах з лучковими перемичками, на третьому - ключоподібні бійниці. Закладені отвори бійниць у підвальному ярусі башт дають підстави стверджувати, що первісно рівень поверхні ґрунту був нижчий і башти були чотириярусними. Залишки мурів свідчать про існування прибудованого до західної стіни, з боку замкового подвір'я, палацу.

Вежі та оборонні мури замку муровані з бутового каменю-вапняку, що поширений в даному регіоні, і потиньковані вапняно-пісковим тиньком.

Навіть ті рештки замкових укріплень, що дійшли до нашого часу, дають достатнє уявлення про масштабність будівництва, яке тривало не один рік. Вдало вибране місце робило його неприступним. Він належав до важливих подільських замків. Доля новозбудованого замку була типовою для подільських фортець [8].

У 1639 році магнати Миколай та Войцех Контські на високому лівому березі Циганки між двома її притоками розпочали зведення регулярного замку [1].

Одним із будівничих Кривченського замку був і їхній родич - Миколай Контський (1601-1665 рр.) священик, канонік кам'янецький і полоцький. Належав до людей всебічно освічених і, як і личить освіченій людині, мав велику на ті часи бібліофільську колекцію, про що довідуємось із заповіту плоцького каноника Миколая Конського, який містив дуже цінні на той час речі. Саме Миколай підтвердив дарування у 1634 році дібр Кривче Войцеху і Станіславу Контським [21]. Так як Станіслав помер у 1634 році бездітним, ці землі успадкував його старший брат. Після Войцеха ті землі мали перейти до Марціна, а після нього до його сина, Яна Станіслава [12].

Марцін Казимир гербу Брохвич (1636-1710 рр.), генерал коронної артилерії, каштелян краківський. Він був сином Войцеха та Анни Стогневівни.

У Хотинській битві Конський вмів керував артилерійським вогнем в наступі на турецький табір, а потім на міст через Дністер, відрізавши ворогові шляхи відступу і значно сприявши перемозі.

Під час міжцарів'я, наприкінці 1673 р., обраний суддею у провінції. У елекційній кампанії в Україні воював під Баром, здобув Язловець і Могилів. Під час міжцарів'я 1696 році Марцін Конський був висунутий певними колами як кандидат на польську корону [18].

В другій половині XVII століття замок у Кривчі відіграв важливе стратегічне значення в воєнних діях Польщі проти Туреччини. Вже в 1672 році після підписання Бучацької угоди між Польщею та Туреччиною замок у Кривчі разом із більшою частиною Поділля перейшов у володіння турецького султана. Повернути ці втрачені землі до польської корони вдалося лише через 7 років. В 1675 році Ян III Собеський наказав взяти в облогу цю твердиню. Під час облоги оборонні споруди зазнали значних пошкоджень. В тому ж році в зруйнованій фортеці засів польський зрадник Кричинський з загоном липків (татар). Замок був пошкоджений, але попри постійні руйнування, якими на його могутніх стінах закарбовувалися усі перемоги та поразки, через його важливе військово-стратегічне значення, цю твердиню швидко відбудовували. Пізніше, в 1687 році, вже татарські загони взяли в облогу поляків, що знайшли захист за мурами замку. Взагалі, його досить часто брали чи то штурмом, чи то облогою [3].

Останнім власником Кривченського замку з роду Контських став Ян Станіслав (1675-1727 рр.), що був сином Марціна Казимира Контського та Урсули Денхоф. Навчався за кордоном і служив у французькій армії Людовіка XIV. Єдиною дочкою Яна Станіслава була Маріанна (1722-1768 рр.), що після смерті батька була під опікою Стефана Гумецького, а в 1744 році стала дружиною Євстахія Потоцького [15].

У XVIII столітті на Поділлі стає спокійніше, відпала загроза нападу татар і турків, через це замок у Кривчі втрачає своє оборонне призначення, його почали відбудовувати, і він поступово перебудовується із фортеці на панський маєток, село також почало відбудовуватись і розширюватись. У середині XVIII століття повновладним господарем замку залишався польський поміщик Ян Беатрик Голєєвський (1789-1862 рр.), який у ньому і проживав. Очевидно, що в цей період замкові оборонні мури були понижені, сухі оборонні рови – засипані [14].

Ян Беатрик Антоній Голєєвський гербу Косьцеша (народився 11 травня 1798 року - помер 22 травня 1862 року) - польський граф, землевласник.

Народився 11 травня 1798 року [17]. Він був сином Самуїла Голєєвського (власника маєтку Кривче з селами Бабинці, Філіпінці, Чуднівці Чортківського повіту, а з 1823 р. Хлєбова Тернопільського повіту) та Вікторії, уродженої Матушевич гербу Либідь [11]. Мав братів Самуїла (листопадовий повстанець, помер 1846 або 1848) і Тадеуша (листопадовий повстанець, помер 1855 році) і сестру Марію (1804 або 1805 р.н., померла 1893, дружина сусіднього поміщика Кирила Чарковського) [22].

Після батька став власником маєтків Кривче та Глібова. Входив до складу Галицького стану від магнатів у 1838 р. [10].

Він одружився з Розою Чарномською гербу Ястшембець, раніше одруженою зі його двоюрідним братом Юліаном Антонієм Самуелем Голєєвським (помер 1855 році). Вони мали сина Корнеля (1829 р.н.) та доньку Ольгу (1834 р.н., одружена з Щенсним Козебродським). Помер Ян Беатрик Голєєвський 22 травня 1862 року [16].

Після скасування панщини в Австро-Угорщині в 1848 році панські маєтності надаються в оренду та у відкуп євреям. В середині XIX століття Ян

Беатрик Голєєвський продав замок єврею-перекупнику Лазару Зейдману (Сейдману), який за короткий час розібрав на каміння дві замкові башти й північні, східні та західні мури оборонної фортеці. З «історичного» каміння Зейдман побудував винокурню, решту продав селянам. Ще й зараз у селі збереглися споруди побудовані з того каменю.

На початку ХХ століття замком володів єврей Лазар Мельцер, який був кривченським головою. З первісних замкових споруд, перед Першою Світовою війною, збереглися південно-західна і південно-східна оборонні вежі та фрагмент оборонного муру, а також частина в'їздової вежі.

У 1924 році Подільське туристично-краєзнавче товариство, отримавши від Лазаря Мельцера в дарунок землі, на яких розташований вхід до печери й залишки замку, зробило другу спробу реставрації замку.

Польське Товариство краєзнавче виникло у Варшаві у 1906 році. Його засновниками були: Мечислав Орлович, Олександр Яновський, Казимир Кульвєц, Зигмунт Глогер, інші відомі на той час краєзнавці та мандрівники. Програмними цілями Товариства окрім власне сприяння розвитку туризму проголошувалися: популяризація краєзнавчих досліджень, музейна та видавнича справа. Після Першої світової війни Польське Товариство краєзнавче охоплює діяльністю усю територію тогочасної Польщі. Важко переоцінити колосальний особистий внесок у розвиток туризму та краєзнавства, у тому числі на Поділлі, д-ра Мечислава Орловича (1881 – 1959), видатного географа, етнографа, краєзнавця, популяризатора активного пішого туризму, єдиного в історії Почесного члена Польського товариства краєзнавчого. Згодом тисячі кілометрів туристичних стежок д-ра Орловича втілилися у більш ніж 100 краєзнавчих путівників, деякі з них перевидаються понині, у т. ч. його «*Ilustrowany przewodnik po Galicyi*», «*Przewodnik po wojewodstwie Tarnopolskim*» та інші [23, с. 4].

У 20-х роках минулого століття активність у сфері охорони та відтворення історико-культурної та природної спадщини, розвитку туризму та краєзнавства набуває рис масового громадського руху й на Поділлі.

Органи державної влади Польщі дієво сприяли виникненню та діяльності туристично-краєзнавчих громадських організацій. Їхнє утворення на початку 20-х років у Східній Галичині та на Поділлі певною мірою завдячує активності відділу туризму Міністерства громадських робіт воеводств тодішньої Речі Посполитої. Розуміння того, наскільки багато можна зробити у сфері туризму, сприяючи суспільним ініціативам та практиці громадських послуг, й призвело до створення в 1925 році Воеводського Товариства туристично-краєзнавчого у Тернополі (*Wojewodzkie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze z siedziba w Tarnopolu*) [20].

На початку 30-х років минулого століття було формально зареєстровано 16 автономних регіональних відділень з правами юридичної особи та місцевий гурток у селі Кривче, котрий від 1928 року опікувався благоустроєм території, спорудженням туристичного притулку та екскурсійною діяльністю у кривченській карстовій печері. Кількість членів у центральній організації Товариства налічувала на той час 206, у регіональних відділеннях – 470.

Винятково успішною була діяльність відділення Товариства у Борщові та гуртка у Кривчому, лідером якого був місцевий землевласник Лазар Мельзер. У 1928 році, за сприяння повітового старости та тодішнього голови Борщівського відділення ПТКТ Людвіга Шрейбера, було організовано низку наукових експедицій з дослідження місцевої карстової печери, впорядковано територію довкола неї та відкрито доступ організованих туристичних груп до 4-кілометрового екскурсійного маршруту. Вже у 1929 році печеру відвідало більше 2000 туристів [9].

Прибуток від діяльності, пов'язаної з відкриттям печер на межі 1929–1930 рр., становив 12 000 злотих. Догляд за об'єктами Товариства у Кривче було доручено місцевому гуртку [19, с. 15].

Фінансування діяльності Товариства у цей період здійснювалося за рахунок доходів від нерухомості, видавництва, субсидій і членських внесків. Останні виявилися настільки малими, що практично не мали значення на балансі Товариства. Суми субсидій від Міністерства громадських робіт і Воєводського управління були значно більшими. Тільки за відкриття печер у Кривче було отримано 6 000 зл., 1 000 зл. виділено на реконструкцію приміщення замкових веж у Кривче. Субсидії також надавали повітові органи влади [13, с. 8].

Завдяки меценатському дару п. Мельцера, Товариство стало власником двох земельних ділянок у Кривчому, особливо цінних з точки зору перспектив розвитку туризму: довкола кривченської печери та замку. В свою чергу ПТКТ виконало масштабні роботи з облаштування дороги, території довкола печери та замку, відбудувало дві замкові вежі та пристосувало його для відвідування. У трьох окремих будинках було також облаштовано туристичний притулок. Відтак впродовж кількох років, 1928–1930, завдячуючи зусиллям Товариства, невелике село на Поділлі стало відомим осередком активного пізнавального туризму, що приваблював гостей з цілої країни. Борщівське відділення ПТКТ опікувалося також відбудовою та реставрацією замкових споруд у Кудринцях над Збручем.

У звіті Подільського туристично-краєзнавчого товариства за 1930-ті роки можемо знайти такі відомості про реставрацію печер та замку у Кривче:

1. Печери Кристалічні в Кривче була значно розширені і належним чином захищені на основі професійного керівництва – інженерів-шахтарів і петрографів. Подальші роботи навколо печер в Кривче передбачають полегшення доступу до печери шляхом спорудження стежки від підніжжя пагорбу, забезпечення її міцними поручнями на кілька сотень метрів, встановлення лавок для відпочинку та будівництво складу-укриття поруч з печерами, а також водночас зал очікування для туристів.

2. Сховище Туристичне у Кривче розміщувалось у вежі середньовічного замку, у звітному періоді був обладнаний додатковими комплектами ліжок з постільною білизною та інвентарем. Старе підземелля на першому поверсі під баштою планується переробити під кухню – сторожку щоб сторож притулку був також провідником і зобов'язаний вести буфет, оскільки значна віддаленість від квартири гіда в селі та відсутність належного закладу

харчування в Кривче створюють для туристів певні незручності, яких можна було б уникнути задуманим вище способом. Голова гуртка пан Лазар Мельцер, власник маєтку Кривче, постійно наглядав за обома будівлями та дбайливо доглядав як за печерами так і за притулком [13, с.11-12].

Упродовж 1931–1934 рр. проводилися роботи з дослідження печер у Кривче. Результатом експедиційних робіт стало збільшення кількості доступних коридорів у печерах [4, с. 37].

На жаль, реалізації багатьох планів ПТКТ перешкодила Друга світова війна...

А коли відновилася радянська влада, у 1946 р. для будівництва дороги в Кривчі почали розбирати як в'їзну браму, так і залишки мурів. В 1950-ті роки під час будівництва сільського клубу в безпосередній близькості від замку були розібрані залишки в'їздової вежі. Навіть з фундаментів зруйнованих стін і веж місцеві жителі повибирали весь камінь.

Третя спроба реставрації замку була зроблена в 1990 році. Тоді місцевий колгосп доклав багато зусиль і коштів, щоб врятувати історичну пам'ять про оборонну твердиню, ініціювавши її реставрацію [6].

Замок в селі Кривче згідно розпорядження Кабінету Міністрів України від 05 листопада 2008 року №1397-р, ввійшов до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля». У 2011 році під керівництвом заповідника були проведені археологічні дослідження. У результаті їх проведення муrowаних оборонних споруд (мурів) по межах досліджуваної території мису, які б належали до замку XVII століття, виявлено не було, що свідчить про їх відсутність в цей період.

У нинішній час замок збережений фрагментарно. Про колишній замок нагадують лише дві шестигранні башти-бастеї на всю первісну висоту до рівня карнизів - південно-східна та південно-західна, та оборонний мур між ними частково збережений до рівня 2-го ярусу веж на висоту 4 метрів [2]. І тому досить цінним є проект часткової реставрації та консервації залишків Кривченського замку, який розробив інститут «Укрзахідпроектреставрація» [5].

Список використаних джерел і літератури:

1. Андрушко І. О. Ескізний проект консервації та часткової реставрації замку в с. Кривче Борщівського району Тернопільської області. Львів: Укрзахідпроектреставрація, 1990 р. Т. 71-1, 71-4;
2. Андрушко І. Сучасний стан збереженості замків на Поділлі та проблеми їх реставрації. Кам'янець-Подільський: Фортифікація України, 1993. С.29-30.
3. Данилейко В. М. Село Кривче та замок Контських, згідно нових архівних та іконографічних даних Наукові записки Видання Національного заповідника «Замки Тернопілля» Збараж, №8, 2018, С. 244-251.
4. Іваньо С.М. Особливості діяльності Подільського туристично-краєзнавчого товариства у Галичині у міжвоєнний період (1925–1939) / Вчені записки Таврійського Національного університету імені В.І. Вернадського. /

Серія: Історичні науки. Том 32 (71), № 4 2021. - Видавничий дім «Гельветика» 2021. - с.34-41

5. Лонкевич Д. Замок в с. Кривче Борщівського району. Періодичне видання інституту Укрзахідпроектреставтація «Вісник» № 11 Львів, 2000 р. С.64-66;

6. Маметов В. Золота Брика. Історія фортеці у Нижньому Кривчому: Ровесник (Тр). 19.05.1970.

7. Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. Українська Академія Наук. Київ, 1928.

8. Сохацький М. Оборонні замки Борщівщини. Літопис Борщівщини Видання Борщівського краєзнавчого музею, ред. Скочеляс І, Сохацький № 6 м. Борщів: КТ «Джерело», 1994 р. с.7-8;

9. Степаненко О. М. Екологічно-гуманітарне об'єднання «Зелений Світ». З історії Подільського товариства туристично-краєзнавчого <https://zal-lib.pp.ua/z-istoriyi-podilskogo-tovarystva-turystychno-kraeyznavchogo/>

10. Adam Boniecki: Herbarz polski. T. 3: Chmielewscy – Czetowscy. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1900, s. 284.

11. Adam Boniecki: Herbarz Polski. t. VI. Golejewscy v. Golejowscy h. Kościeszka T. IX. Warszawa, 1906, s. 369–370.

12. Adam Przyboś : Kątski (Kącki, Kontski) Marcin Kazimierz h. Brochwicz (1636—1710). [W: Polski Słownik Biograficzny. T. XII, cz. 2. Wrocław — Warszawa — Kraków : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1966—1967, s. 316–319.

13. Akta Podolskie Towarzystwa Turystyczno – Krajoznawcze. Sprawozdanie Wydziału Wojewódzkiego Towarzystwa Turystyczno – Krajoznawczego z działalności za czas od dnia 31 marca 1928 do 1 marca 1930 w materiałach Ośrodka Dokumentacji Historii Turystyki Górskiej sygn. 4.01.12. 10 s.

14. Czołowski A. «Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej»: Lwów, 1892. s.25, 60, 82.

15. Edmund Rabowicz i Paweł Stok: Kątski Jan Stanisław h. Brochwicz (ok. 1685—1727). [W:] Polski Słownik Biograficzny. T. XII, cz. 2. Wrocław — Warszawa — Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1966—1967, s. 314–315.

16. Herbarz polski. T. I. Lipsk, t. VI s. 183: Golejewscy v. Golejowscy h. Kościeszka 1839-1846, s. 382.

17. Jerzy Sewer Dunin-Borkowski: Almanach błękitny. Genealogia żyjących rodów polskich. Lwów / Warszawa: 1908, s. 372-373.

18. Kątski, Marcin (2003). Diariusz wyprawy wiedeńskiej Króla Jana III w roku 1683 (in Polish). Królikowski, Bohdan. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego s. 379.

19. Kunzek T. Dziesięciolecie istnienia i działalności Podolskiego Towarzystwa Turystyczno – Krajoznawczego 1925–1935. Nakładem Podolskiego Towarzystwa Turystyczno – Krajoznawczego w Tarnopolu, Tarnopol. 1935. 48 s. URL: <https://polona.pl/item/dziesieciolecie-istnienia-i-dzialalnosci-podolskiego-towarzystwa,OTY0NzIzNzY/6/#info:metadata> (дата звернення: 22.09.2021).

20. Mieczysław Orłowicz – «Moje wspomnienia turystyczne», Wrocław – Warszawa – Kraków Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1970

21. Ród Kąckich vel Kątskich z Kątów h. Brochwicz Przyczynek do dziejów rodów rycerskich Małopolski. Studium historyczno-genealogiczne od połowy XIV wieku Robert Antoń, s. 496

22. Tadeusz Czarkowski-Golejewski: Pamiętnik Tadeusza Czarkowskiego-Golejewskiego pierwszego ordynata na Wysuczce. Poświęcony dzieciom i wnukom oraz najbliższej rodzinie. Borszczów: Drukarnia P. Seidmana, 1905, s. 127-128.

23. W. Kowalik – «Życie dla turystyki, krajoznawstwa i sportu. Mieczysław Orłowicz», „Gospodarstwo PTTK», 2009

Наукове видання

**НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА**

Том 5

Видавець і виготовлювач: Кам'янець-Подільський
державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2, м. Кам'янець-Подільський, Хмельницька обл., 32300.

Телефон. Адміністрація (03849) 7-60-14.
Email. museum.kp@gmail.com